

DRUŽBOSLOVNE RAZPRAVE

DR

letnik **XXII** številka **53** december **2006**

Slovensko sociološko društvo, Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani
ISSN 0352-3608 UDK 3

DRUŽBOSLOVNE RAZPRAVE

DR

letnik **XXII** številka **53** december **2006**

Slovensko sociološko društvo, Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani
ISSN 0352-3608 UDK 3

Revija izdajata Slovensko sociološko društvo in Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani. /
Published by the Slovenian Sociological Association and the Faculty of Social Sciences at the University
of Ljubljana.

Urednika / Editors

Brina Malnar
Ivan Bernik

Uredniški odbor / Editorial board

Danica Fink Hafner
Sergej Flere
Milica Antić Gaber
Valentina Hlebec
Dejan Jontes (recenzije knjig / book reviews)
Monika Kalin Golob
Franc Mali
Lucija Mulej (recenzije knjig / book reviews)
Mateja Sedmak
Ivan Svetlik

Jezikovno svetovanje / Language editors

Nataša Logar
Tina Verovnik

Spletna stran / Web page

Matej Kovačič

Trženje / Marketing

Vesna Dolničar

Bibliografska obdelava / Bibliographical classification of articles

Janez Jug

Svetovalni uredniki / Advisory editors

Harry B. Ganzeboom, University of Amsterdam
Sue Lewis, Manchester Metropolitan University
Thomas Luckmann, Prof. emeritus, University of Konstanz
Ilja Srubar, University of Erlangen
Loïc Wacquant, University of California (Berkeley), Collège de France
Zlatko Skrbiš, University of Queensland

Oblikovanje naslovnice / Cover design: Amir Muratović

Prelom / Text design and Typeset: Polona Mesec Kurdija

Tisk / Print: Birografika BORI, Ljubljana

Naklada / Number of copies printed: 400

Naslov uredništva / Editors' postal address

Revija Družboslovne razprave, Brina Malnar, Fakulteta za družbene vede,
Kardeljeva pl. 5, SI-1000 Ljubljana

Tel. / Phone: (+386) 1 5805287, faks / Fax: (+386) 1 5805104

Elektronska pošta / E-mail: brina.malnar@fdv.uni-lj.si

Spletna stran / Internet: <http://druzboslovnerazprave.sociolosko-drustvo.si/>

Revija sofinancira / The Journal is sponsored by

Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije / Slovenian Reserach Agency.

Letna naročnina (3 številke) / Annual subscription (3 issues):

individualna naročnina / individual rate: 8.000 SIT (33,38 EUR); za organizacije / institutional rate: 12.000 SIT (50,08 EUR); za študente in brezposelne / students and unemployed discount rate: 4.000 SIT (16,69 EUR); cena posameznega izvoda / single issue rate: 4.000 SIT (16,69 EUR). Za člane Slovenskega sociološkega društva je naročnina vključena v društveno članarino. / The annual Slovenian Sociological Association membership fee includes the journal's annual subscription rate. Družboslovne razprave je mogoče naročiti na naslovu uredništva ali na spletni strani revije. / Subscription requests can be sent to the editors' postal address.

Kazalo

ČLANKI

Multinacionalna podjetja in (ne)fleksibilnost zaposlovanja v Sloveniji

Miroslav Stanojević, Matija Rojec in Martina Trbanc 7

Plačano gospodinjstvo delo v Sloveniji

Zdenka Šadl 33

Združevanje kvalitativnih in kvantitativnih metod – stara praksa v novi preobleki?

Bojana Lobe 55

Makejevka – subkultura cestnih otrok

Andrej Naterer, Andrej Fištravec 75

Nevarna zasebnost – nasilje v družinah v Sloveniji

Mateja Sedmak, Ana Kralj 93

IN MEMORIAM

Andrej Pinter, 1975–2006 113

Boštjan Šaver, 1976–2006 115

RECENZIJE KNJIG

Boštjan Šaver: Nazaj v planinski raj – Alpska kultura slovenstva in mitologija Triglava.

Andreja Vezovnik 119

Hanno Hardt: Myths for the Masses – An Essay on Mass Communication.

Maruša Pušnik 121

Mirjana Ule: Psihologija komuniciranja.

Metka Kuhar 124

Andrej Kurnik: Biopolitika – Novi družbeni boji na horizontu.

Marinko Banjac 127

Rodney Stark: The Victory of Reason – How Christianity Led to Freedom, Capitalism, and Western Success. <i>Aleš Črnič</i>	129
Dubravka Ugrešić: Kultura laži. <i>Sašo Stojanov</i>	131
Sigmund Freud: Spisi o seksualnosti. <i>Karmen Šterk</i>	133
Dominique Laporte: Zgodovina dreka. <i>Katja Pesjak</i>	134
Richard Giulianotti: Sport – A Critical Sociology. <i>Joca Žurc</i>	137
ABSTRACTS AND TABLE OF CONTENTS	143

ČLANKI

Miroslav Stanojević, Matija Rojec in Martina Trbanc

Multinacionalna podjetja in (ne)fleksibilnost zaposlovanja v Sloveniji

POVZETEK: Osrednja tema članka je vprašanje (ne)fleksibilnosti zaposlitvenih razmerij v Sloveniji. Avtorji skozi analizo podatkov o zaposlovanju in praksah upravljanja s človeškimi viri v štirih podružnicah multinacionalnih podjetij v Sloveniji in ob podpori statističnih in drugih raziskovalnih podatkov dokazujejo tezo, da prakse zaposlovanja v Sloveniji ne sledijo niti ameriškemu niti nemškemu modelu, ampak v Sloveniji prevladuje samosvoja struktura zaposlitvenih praks, ki vsebuje izvirne legitimizacijske in motivacijske mehanizme. Avtorji ugotavljajo visoko funkcionalno in časovno fleksibilnost zaposlenosti v Sloveniji (tudi kot posledico kooperativnosti delavskih predstavništev v podjetjih in visoke notranje integracije zaposlenih), ki se je lahko razvila zaradi visoke stopnje varnosti zaposlitve oz. zaradi relativne numerične togosti zaposlitvenega sistema. Ta je namreč ključna točka, ki je v slovenskih podjetjih omogočila razvoj (sporazumne) visoke funkcionalne in časovne, pa tudi numerične (v obliki zaposlitev za določen čas) fleksibilnosti.

KLJUČNE BESEDE: multinacionalna podjetja, prakse zaposlovanja, numerična, funkcionalna in časovna fleksibilnost

1 Uvod

V letih 2004–2005 je v Sloveniji potekal terenski del raziskave o praksah zaposlovanja v nemških in ameriških multinacionalnih podjetjih (MNP) s področja avtomobilske industrije v srednji in vzhodni Evropi. Osnovni namen raziskave¹ je bila analiza in primerjava praks zaposlovanja ter upravljanja s človeškimi viri v nemških in ameriških podjetjih na Poljskem, Madžarskem in v Sloveniji ter v njihovih matičnih podjetjih v tujini.

Za vsako nacionalno okolje so bile predvidene štiri študije primerov (po dve nemški in dve ameriški podjetji). Podatke smo zbirali s polstrukturiranimi intervjuji z menedžerji (s treh upravljaljskih nivojev), delavskimi predstavniki (sindikalnimi zaupniki in

1. V raziskavi so sodelovale raziskovalne ustanove z Madžarske in Poljske ter iz Slovenije in Velike Britanije. Koordinator projekta *Prakse zaposlovanja v nemških in ameriških podjetjih v srednji in vzhodni Evropi* je bila šola Warwick Business School, financiral ga je britanski svet Economic and Social Research Council. V Sloveniji so v empiričnem delu (študijah primerov) sodelovala štiri podjetja.

predsedniki svetov delavcev) ter delavci iz proizvodnje. Do začetka leta 2005 smo oblikovali evidenco o praksah zaposlovanja v 12 MNP iz treh tranzicijskih okolij, potem pa smo se osredotočili na analizo izbranih primerov.

Raziskava je izhajala iz idealnih tipov nemškega in ameriškega modela upravljanja s človeškimi viri. Po nemškem modelu so temeljne značilnosti zaposlitvenih praks oz. upravljanja človeških virov naslednje:

- funkcionalna fleksibilnost zaposlenih, ki močno poudarja tehnična znanja ali večšine zaposlenih in timsko delo ter implicira obogatitev dela oz. delovnih mest;
- močan poudarek na posredni participaciji zaposlenih (pomembna vloga svetov delavcev in sindikatov v organizacijskem življenju);
- kontinuiteta (lokalne) korporacijske kulture;
- manjša pomembnost zunanjih lastnikov v upravljalški strukturi korporacije.

V ameriškem modelu pa so značilnosti upravljanja s človeškimi viri naslednje:

- numerična in časovna fleksibilnost zaposlenih, ki se kombinira z nagrajevanjem po učinku in z visoko stopnjo kontrole v delovnem procesu (organiziranem po taylorističnih načelih ali pa z značilnostmi »japonizacije«);
- neposredna udeležba zaposlenih (oz. marginalizacija delavskih interesnih predstavništav);
- diskontinuiteta korporacijske kulture oz. kultura spremembe;
- odločilen vpliv zunanjih lastnikov v korporaciji.

V članku se bomo omejili na Slovenijo oz. na interpretacijo podatkov o zaposlovanju in praksah upravljanja s človeškimi viri v štirih MNP v slovenskem okolju in na ugotovitve, ki iz tega izhajajo. Osredotočili se bomo na tri področja zaposlitvenih razmerij: vstop v zaposlitev ali izstop iz nje, razporeditev nalog (vključno s horizontalno in vertikalno mobilnostjo zaposlenih) in organizacijo delovnega časa. Zanimali nas bodo (tem področjem) ustrezni tipi fleksibilnosti – numerična, funkcionalna in časovna (glej Regini 2002). Področij nagrajevanja in fleksibilizacije plačnih sistemov v analizo ne bomo vključili.

Besedilo ima dve ravni. Na prvi opisujemo ključne značilnosti praks zaposlovanja v štirih enotah MNP ter skušamo identificirati elemente ameriških, nemških in lokalnih (slovenskih) praks zaposlovanja v teh enotah. Na drugi ravni skušamo s pomočjo teh primerov pojasniti »mehanizme« zaposlovanja v Sloveniji; na osnovi kontekstualizacij in uporabe širše statistične evidence bomo skušali nakazati temeljne značilnosti strukture zaposlitvenih razmerij v Sloveniji.

Naše osrednje vprašanje se glasi: ali se model zaposlovanja in upravljanja s človeškimi viri v Sloveniji bolj nagiba k ameriškemu, nemškemu ali kakšnemu tretjemu, recimo slovenskemu modelu sui generis? Hipotetični odgovor na to vprašanje oz. tezo, ki jo bomo skušali dokazati, je, da v Sloveniji prevladuje model sui generis – samosvoja struktura zaposlitvenih razmerij, ki vsebuje dokaj izvirne legitimizacijske in motivacijske mehanizme. Potrditev ali zavrnitev te teze ima lahko različne razvojne implikacije, vendar se z njimi v tem članku ne bomo ukvarjali.

2 Kontekst: slovenska različica koordiniranega tržnega gospodarstva

Neoinstitucionalna teorija pravi, da se kapitalistični sistemi medsebojno razlikujejo po načinih obvladovanja lastne kompleksnosti. Dva ključna idealna tipa sta sistem liberalnega (konkurenčnega) tržnega gospodarstva in sistem koordiniranega tržnega gospodarstva (Hall in Soskice 2001).

V preteklih 10–15 letih se je v Sloveniji izoblikovala različica koordiniranega tržnega gospodarstva – gre za edini primer tega tipa gospodarstva med vsemi tranzicijskimi postkomunističnimi družbami. Oblikovanje koordiniranega tržnega gospodarstva sta v Sloveniji spodbujala ali omogočala dva ključna dejavnika: specifična oblikovanost političnega prostora in relativno učinkovito interesno organiziranje delavcev, zlasti vključenost v sindikate.

V poznih osemdesetih letih se je slovensko politično prizorišče razcepilo na dva velika grozda političnih strank: na vrednotno bolj konzervativen grozd novih, »protikomunističnih« strank in na grozd starih, reformiranih strank, ki je bolj temeljil na liberalnih in socialno-demokratskih vrednotah (Fink - Hafner in Krašovec 2004: 15). V preteklih 10–15 letih je bilo volilno telo relativno enakomerno razdeljeno na ta dva velika strankarska bloka.

Za razumevanje procesa oblikovanja slovenskega sistema koordiniranega tržnega gospodarstva je odločilno dejstvo, da so proces prilagajanja Slovenije EU (do sprejetja v polnopravno članstvo leta 2004) povezovale in usmerjale koalicijske vlade, ki so sicer presegale izhodiščno cepitev na stari in novi strankarski grozd, vodila pa jih je LDS, ena od starih strank, ki se je nagibala k levi sredini političnega prostora. Ta relativno dolga kontinuiteta levosredinskih koalicij je bila najpomembnejša politična posebnost (dosedanje) slovenske tranzicije. V drugih primerljivih postkomunističnih družbah (poznejših novih članicah EU) so se v tem obdobju leve in desne vlade bolj pogosto menjavale na oblasti.

Zgodnjemu razcepu slovenskega političnega prizorišča je ustrezala izjemno dinamična preureditev sindikalnega prizorišča. Pomemben sprožilec teh procesov je bil novi sindikat Neodvisnost – Konfederacija neodvisnih sindikatov Slovenije (KNSS), ki je bil neposredna konkurenca stari reformirani Zvezi svobodnih sindikatov Slovenije (ZSSS). Ker sta bila ta dva najpomembnejša sindikata v zgodnjem obdobju tranzicije (ob koncu osemdesetih in v začetku devetdesetih let) močno vpeta v dva nasprotujoča si tabora slovenske politike, so bile ideološke in politične cepitve na slovenskem sindikalnem prizorišču tedaj tudi zelo močne. V tem obdobju je bilo približno 60 odstotkov aktivnega prebivalstva Slovenije včlanjenih v sindikate.

V drugi polovici devetdesetih let se je članstvo v slovenskih sindikatih postopoma manjšalo. Leta 1998 je stopnja včlanjenosti v sindikate upadla na 42,8 odstotka. Po zadnji meritvi Centra za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij (FDV), ki je bila opravljena spomladi 2005 na vzorcu 1.002 anketirancev, je bila splošna stopnja včlanjenosti v sindikate (med aktivnim zaposlenim in nezaposlenim prebivalstvom)

37,1 odstotka. Na ravni podjetij je stopnja včlanjenosti v sindikate v Sloveniji visoka, v nekaterih primerih tudi izjemno visoka (do 70 ali celo 80 odstotkov vseh zaposlenih).

Kljub stalnemu postopnemu zmanjševanju deleža aktivnega slovenskega prebivalstva, včlanjenega v sindikate, kar je zaradi velikih strukturnih sprememb gospodarstev splošni (svetovni) trend, je treba poudariti, da je delež sindikaliziranih delavcev v Sloveniji relativno visok; v preteklih 10–15 letih je nenehno presegal evropsko povprečje in je trenutno bistveno višji od tega povprečja (ki je za EU-25 približno 20 odstotkov).

V Sloveniji imajo sindikati med delavci veliko podporo, kar se jasno izraža ne le v ohranjanju relativno visoke stopnje včlanjenosti v sindikate, temveč tudi v visoki mobilizacijski moči teh organizacij. Po zmanjševanju medsebojnih ideološko-političnih nasprotij (od sredine devetdesetih let) so se slovenski sindikati nasploh izoblikovali v močne interesne organizacije, kar je izrazita primerjalna posebnost postkomunistične Slovenije, saj so v drugih postkomunističnih okoljih sindikati praviloma dokaj obrobne, družbeno in politično nevpilvne organizacije.

V prvi polovici devetdesetih let (natančneje, od leta 1992) sta torej v Sloveniji obstajala dva nujna pogoja – levosredinska vlada in relativno močni sindikati, ki sta načeloma omogočala sprožanje procesov političnih menjav med temi akterji ter oblikovanje oz. institucionalizacijo (tem menjavam) ustreznega sistema industrijskih in zaposlitvenih razmerij.

Dva dodatna (zadostna) pogoja, ki sta zgodaj sprožila (in potem tudi pospeševala) oblikovanje tega sistema, sta bila *privatizacija* in *evropeizacija*. Privatizacija (po zakonu o privatizaciji iz leta 1992) je močno poudarila notranje lastništvo zaposlenih, povezala nezadovoljne delavce v sistem in ob tem vzpostavila obrazec, po katerem so v Sloveniji potekale vse poznejše menjave med delojemalci in (levosredinskimi) vladami (Stanojević 2003). Evropeizacija (vključitev v EU) je izhajala iz koncepta, ki so ga ob koncu osemdesetih in v začetku devetdesetih let soglasno sprejeli vsi ključni socialni in politični akterji v Sloveniji in je pomenil prehod v socialno (koordinirano) tržno gospodarstvo.

V Sloveniji se je sredi devetdesetih let sistem političnih menjav stabiliziral in institucionaliziral v zgodnjo obliko koordiniranega tržnega gospodarstva. Ta je takoj kazal značilnosti klasičnega neokorporativizma (o neokorporativizmu glej Schmitter in Lehbruch 1979; Goldhorp 1984). Temeljna značilnost tega sistema je bila vključitev velikih organiziranih ekonomskih interesov (sindikato in delodajalcev) v oblikovanje javnih politik, njegova klasičnost pa se je najbolj izrazila v menjavah, ki so se osredotočile na plačno politiko. Ta je bila v celotnem obdobju približevanja Slovenije EU zelo pomemben element mešanice vladnih politik, ki je bila primarno osredotočena na ohranjanje makroekonomske stabilnosti sistema, ob tem pa je skupaj s komplementarno industrijsko politiko nekaterim najbolj ranljivim delom gospodarstva relativno sistematično zagotavljala preživetje (Šušteršič 2004).

Na plačnem področju je implementacijo dogovorjenih politik omogočal visoko centraliziran, inkluziven sistem kolektivnih pogajanj. Skoraj celotna slovenska delovna sila je »pokrita« s kolektivnimi pogodbami, vsaj z najnižjimi standardi, ki jih določajo

splošne kolektivne pogodbe (kar je bila še ena izrazita posebnost slovenskega postkomunističnega sistema).

V orisanem, visoko reguliranem sistemu tržnega gospodarstva, ki je temeljil (tako kot drugi podobni sistemi) na institucionalizaciji političnih menjav (med vlado in močnimi interesnimi organizacijami dela in kapitala), so se izoblikovale naslednje ključne značilnosti sistema zaposlovanja in delovnih ali zaposlitvenih razmerij:

1. *Visoka varnost zaposlitve.* V preteklih 15 letih se je ohranjala relativno visoka varnost zaposlitve za večino zaposlenih v Sloveniji, ki so v primerjavi z zaposlenimi v drugih tranzicijskih državah prejeli za svoje delo relativno visoke plače. Drugi podatki, ki so skladni s temi ugotovitvami, razkrivajo primerjalno šibko fluktuacijo zaposlenih in ustrezno »zapiranje« podjetij za zunanji trg delovne sile (CPOČV 2001; CPOČV 2005).
2. *Visoka stopnja časovne fleksibilnosti zaposlenih.* Vse oblike te fleksibilnosti – delo ob koncu tedna, delo v izmenah in nadurno delo, so v slovenskih organizacijah močno razširjene. Po ugotovitvah raziskave o Upravljanju s človeškimi viri v slovenskih organizacijah leta 2001 (CPOČV 2001) le 17,4 odstotka večjih organizacij (več kot 200 zaposlenih) ni izvajalo dela ob koncu tedna, 14,8 odstotka jih ni nikoli izvajalo dela v izmenah in le 4 odstotki večjih organizacij v Sloveniji niso nikoli izvajali nadurnega dela. Leta 2004 so bili deleži velikih slovenskih organizacij, ki niso nikoli izvajale dela ob koncu tedna, dela v izmenah ali nadurnega dela, sicer nekoliko višji, vendar so raziskovalci to razlagali tudi s spremenjenim vzorcem organizacij, zajetih v raziskavo (več organizacij iz sektorja javnih storitev). Tako po podatkih za leto 2004 dela konec tedna ni nikoli izvajalo 19,9 odstotka velikih organizacij v Sloveniji, dela v izmenah 16,9 odstotka organizacij, nadurnega dela pa 8,8 odstotka velikih organizacij v Sloveniji (CPOČV 2005).
3. *Zaposlovanje za določen čas.* Ta oblika zaposlovanja v Sloveniji narašča in je po letu 2000 že presegla povprečje deleža te oblike zaposlovanja v EU-15. Poudariti velja, da je v Sloveniji zaposlovanje za določen čas izrazito vezano na mlajše prebivalstvo.
4. *Mehke metode reševanja problema presežnih delavcev.* Na začetku tranzicije je bila visoka varnost zaposlitve kombinirana z intenzivno uporabo shem zgodnjega upokojevanja, pozneje pa naravni odliv starejših zaposlenih v upokojski status praviloma ni bil nadomeščen z ustrezno intenzivnim novim zaposlovanjem.
5. *Zmerna stopnja brezposelnosti.* Ob koncu osemdesetih let je stopnja brezposelnosti začela naglo naraščati, v letih 1993 in 1994 je dosegla 9 odstotkov (po standardih ILO), potem pa je bila uspešno zniževana in se je stabilizirala na nivoju, ki je pod povprečjem EU (glej Tabela 1).

Tabela 1: Deleži zaposlenih za določen čas in stopnje brezposelnosti (po metodologiji ILO) za Slovenijo in EU-15.

		1996	2000	2002	2004
Zaposleni za določen čas	Slo.	8,4	12,8	14,6	17,8
	EU-15	11,8	13,7	13,2	13,4
Brezposelnost (standard ILO)	Slo.	6,9	6,6	6,1	6,0
	EU-15	10,1	7,6	7,6	8,1

Vira: UMAR 2006: 52; European Commission 2005.

3 Neposredne tuje naložbe (NTN) v Sloveniji

Zaradi orisanih značilnosti in tudi nekaterih drugih dejavnikov (kot sta majhnost trga in bližina kriznega žarišča) slovenska klasična neokorporativistična različica koordiniranega tržnega gospodarstva za vse tipe tujih naložbenikov ni bila privlačna. Na splošno je bil slovenski sistem do tujih naložbenikov dokaj zahteven, selektiven. Zaradi teh razlogov je bil v celotnem 15-letnem obdobju (od prvih parlamentarnih volitev do vključitve v EU) dotok NTN v slovensko gospodarstvo v primerjavi z državami EU šibek. Tako je bilo konec leta 2004 razmerje med celotno vrednostjo vhodnih NTN in BDP v Sloveniji le 21,2 odstotka, medtem ko je bilo povprečje za EU-25 31,7 odstotka. Nižje razmerje od Slovenije imajo le Nemčija, Italija in Grčija.

Ob koncu leta 2004 je celotna vrednost vhodnih NTN v Sloveniji dosegla 5.556,7 milijonov EUR. Naložbeni kapital je razporejen na številne zelo različne panoge. Največji prejemniki tujih naložb v Sloveniji so trgovina, predelovalna dejavnost in finančno posredništvo, največ NTN pa prihaja iz Avstrije, iz Švice, z Nizozemske, iz Francije, iz Nemčije, iz Italije in s Hrvaške. V predelovalni dejavnosti je največ NTN v kemični, papirni in gumarski industriji, strojogradnji, avtomobilski industriji itd.

Kljub relativno šibki kvantitativni pomembnosti (deležu) NTN v slovenskem gospodarstvu je njihov vpliv na prestrukturiranje in izboljševanje produktivnosti v slovenskem gospodarstvu relativno močan. Spremembe, ki so jih v podjetjih sprožili tuji naložbeniki, so dokumentirali Damijan in Majcen (2001) ter Rojec in Stanojević (2001). Damijan in Majcen (2001) ugotavljata, da so NTN pomemben vir (oblika, spodbujevalec) prenosa tehnologij v slovensko industrijo. Kljub temu se zdi, da so te tehnologije v povprečju relativno standardizirane. Rojec in Stanojević (2001) v svojem pregledu študij primerov NTN v Sloveniji navajata naslednje najpogostejše spremembe, ki jih tuji naložbeniki izvajajo v podjetjih: (i) izboljšava kakovosti izdelkov, ki je rezultat sprememb v proizvodnem in tehnološkem procesu ter še posebej večje osredotočenosti na vprašanje kakovosti, (ii) izboljšava proizvodnega programa; proizvodni programi so bili večinoma zoženi ter osredotočeni na osrednjo ali nosilno dejavnost podjetja, (iii) spremembe v organizacijski strukturi podjetja na način, ki posnema metode poslovanja v MNP, ki je nosilec naložbe, (iv) več usposabljanja za menedžerje in druge zaposlene, posebej na začetku, pozneje pa je to nepretrgana dejavnost, (v) izboljšava informacijskega sistema: vpeljava novih sistemov računovodskega in finančnega poročanja, večji poudarek na

zbiranju in diseminaciji informacij, več naložb v notranjo informatizacijo in kontro-ling, (vi) domači menedžerji so večinoma ohranili svoje položaje, ob tem pa je bilo v večini primerov število zaposlenih zmanjšano, praviloma v obliki različnih mehkih metod, kot so zgodnje upokojevanje, pomoč presežnim delavcem pri ustanavljanju lastnih podjetij oz. poslovnih aktivnosti ipd., (vii) razmerje med podjetjem v Sloveniji in sedežem MNP (ang. parent company) je odvisno od načina organiziranosti MNP; na splošno sedež podjetja sprejema vse strateške odločitve, posamezne enote pa so neodvisne na ravni (v terminih) vsakdanjega delovanja, (viii) velike izboljšave kakovosti in vloge menedžmenta, (ix) tuji naložbeniki so na splošno naklonjeni uporabi ekološko neoporečnih izdelkov in procesov.

Rojec in Stanojević (2001) tudi ugotavljata, da tuji naložbeniki v Sloveniji sledijo vrsti različnih ter medsebojno povezanih motivov, med katerimi so praviloma v ospredju iskanje novih trgov, stroškovnih prednosti ali ugodnosti in strateški motivi. Kljub pomembnosti lokalnega (slovenskega) trga je motiv iskanja stroškovnih prednosti med nosilci NTN v Sloveniji v ospredju. V tem kontekstu je dostop do trgov držav nekdanje Jugoslavije dokaj pomemben. Cenejša delovna sila je pomemben motiv, kljub temu pa je poudarek predvsem na relativno ugodni ceni kvalificirane delovne sile v Sloveniji. Dobra priložnost, posebej možnost nakupa podjetja v procesu privatizacije in dobro prejšnje sodelovanje med potencialnim tujim naložbenikom in ciljnim podjetjem – lokalnim naložbenim partnerjem, je pomemben spodbujevalec, ki vpliva na odločitev tujega podjetja, da se odloči za naložbo (Rojec in Stanojević 2001).

Podjetja v tuji lasti (PTL) so praviloma precej bolj izvozno naravnana kot podjetja v domači lasti (DP) in so tudi, po drugi strani, bolj nagnjena k uvozu. Večina inputov PTL prihaja iz tujine, praviloma od dobaviteljev, povezanih z matičnim MNP. Obstajajo precejšnje razlike v strukturi dobave različnih PTL, ki so običajno povezani z naravo tehnologij (tehnološko intenzivnostjo) industrij, v katerih delujejo. Za PTL, ki temeljijo na visokih tehnologijah, je običajno ključni dobavitelj matično tuje podjetje, pri PTL, ki uporabljajo bolj nezahtevne tehnologije, pa je izrazitejša naravnost na lokalne dobavitelje. Tudi srednje (ne)zahtevne tehnologije so običajno povezane z večjim povezovanjem z domačimi (lokalnimi) dobavitelji. Primerjave na sploh razkrivajo pričakovano, daleč največjo povezanost tehnološko najrazvitejših PTL v dobaviteljsko mrežo matičnih podjetij. Očitno zelo pomemben razlog tovrstne internalizacije MNP je vprašanje kompleksnosti in ustrezne uporabe zahtevnejših tehnologij, ob tem pa tudi želja po ohranitvi tehnološke prednosti oz. zaščite lastne tehnologije (Majcen in dr. 2004).

Vpliv NTN na razvoj DP v državi prejemnici se v največji meri odraža v učinkih prelivanja (ang. spill-over). T. i. navpični učinki prelivanja odražajo prelivanje znanj od PTL na DP zaradi dobaviteljskih povezav, ki se vzpostavijo med PTL (kupec inputov) in DP (dobavitelj inputov). Analiza velikega vzorca industrijskih podjetij v 10 tranzicijskih državah, ki so jo opravili Damijan in dr. (2003), kaže pozitivne, obenem pa zmerne učinke navpičnih učinkov prelivanja na DP v Sloveniji. To pomeni, da NTN niso razkrojile obstoječih dobaviteljskih povezav med podjetji v Sloveniji, zdi se celo, da obstajajo določeni pozitivni vplivi na razvoj lokalnih dobaviteljev.

Druga oblika učinkov prelivanja so vodoravni učinki, torej učinki PTL na DP v istih panogah. Gre predvsem za rastoče konkurenčne pritiske v panogi, ki naj bi vplivali na izboljševanje učinkovitosti. Seveda povečanje konkurence v panogi lahko povzroči tudi probleme, ko DP ne zmorejo odgovoriti na rastoči konkurenčni pritisk in zmanjšajo obseg svoje dejavnosti ali propadejo. Damijan in dr. (2003) pravijo, da so vodoravni učinki prelivanja v Sloveniji majhni in zagotovo nevtralni. Tovrstni rezultat je pričakovan zaradi relativno šibkega dotoka NTN v Slovenijo.

Pregled analiz, ki skušajo pojasniti relativno šibek dotok NTN v Slovenijo (OECD 2002; Rojec 1998; Dedek in Novak 1998; UMAR 1999; FIAS 1998; FIAS 2000), kaže, da je večina dejavnikov, ki ovirajo dotok NTN in spodbujajo omahljivo vedenje politikov in ekonomskih politikov do NTN, v osnovi sestavni del slovenskega sistema, ki se je izoblikoval v devetdesetih letih (več v Mrak in dr. 2004). Ta naj bi omejeval (mednarodne) konkurenčne pritiske, ki spodbujajo prestrukturiranje v podjetniškem sektorju, in naj bi, temu primerno, omejeval potrebo po vključitvi tujih strateških partnerjev v ta prestrukturiranje.

4 Študije primerov: dobavitelji v avtomobilski industriji

Po prihodkih, zaposlenosti in obsegu izvoza so v slovenskem gospodarstvu najmočnejše panoge kovinskopredelovalna dejavnost, proizvodnja električne opreme in kemičnih oz. farmacevtskih izdelkov. Te tri nosilne panoge slovenskega gospodarstva zaposlujejo približno 100.000 delavcev in opravijo največji del slovenskega izvoza.

Največji del slovenske avtomobilске industrije deluje v okviru kovinarske panoge in proizvodnje električne opreme. V kovinarski panogi je proizvodnja vozil po deležu v celotnem prometu panoge enakovredna deležu proizvodnje kovin (skupaj imata približno 80-odstotni delež prometa celotne panoge).

Po podatkih združenja ACS – Slovenski avtomobilski grozd slovenska avtomobilska industrija zaposluje več kot 16.000 delavcev v približno 80 podjetjih. Med temi podjetji je največji Renaultov Revoz iz Novega mesta, ki je tudi največji posamični izvoznik v slovenskem gospodarstvu, saj opravi 10 odstotkov celotnega izvoza slovenske predelovalne dejavnosti. Vsi ostali proizvajalci so dobavitelji v avtomobilski industriji, ki dosegajo (dodaten) 8-odstotni delež slovenskega izvoza. Večina podjetij deluje v drugem in tretjem dobaviteljskem razredu, le nekaj podjetij pripada prvemu razredu oz. je v prvi, najvišji dobaviteljski kategoriji. Proizvodnja delov za avtomobilsko industrijo (brez Revoza) dosega vrednost 950 milijonov EUR letno, od tega se več kot 80 odstotkov uresniči na tujih trgih. Najpomembnejši tuji trgi so Nemčija (40 odstotkov), Francija (21 odstotkov), Italija (8 odstotkov), Avstrija, Velika Britanija, ZDA in Španija.

V slovenskem avtomobilskem grozdu je Renaultov Revoz sicer velika, obenem pa dokaj osamljena NTN. Večina ostalih podjetij je v slovenski lasti, le nekatera so tudi delno ali v celoti v tuji lasti.

Štiri podjetja, ki smo jih za raziskavo izbrali v Sloveniji, so se zaradi teh slovenskih posebnosti lahko le delno ujemala z izhodiščnimi zahtevami projekta. Po pregledu dostopnih podatkov smo ugotovili, da imamo od štirih zahtevanih primerov (za potrebe

raziskave bi morali zbrati podatke o štirih podjetjih – dveh v lasti nemškega in dveh v lasti ameriškega MNP) v Sloveniji le dva relativno »čista« primera podjetij, ki sta del širšega sistema nemškega oz. ameriškega MNP. Ker sta nam dva primera zmanjkala, smo slovenski vzorec dopolnili z nadomestkoma, in sicer s podjetjem, ki je v lasti sklada iz Velike Britanije, ter MNP v slovenski lasti, ki je bilo prej v lasti nemškega in potem tudi ameriškega MNP. S prvim dodatnim primerom smo hoteli zagotoviti približek izhodiščnega idealnega tipa ameriškega MNP, z drugim pa primer podjetja, ki kot slovensko MNP dobro predstavlja lastniško strukturo dobaviteljev v avtomobilski industriji Slovenije, sicer pa je očitni hibrid, saj je bilo tako v lasti nemške kot ameriške multinacionalne družbe.

Štirje primeri, ki jih bomo predstavili v nadaljevanju, ob ustreznih primerjavah s širšo evidenco omogočajo določena posploševanja, ki presegajo avtomobilsko industrijo. Prvič, štiri izbrana podjetja so del treh ključnih sektorjev slovenske industrije (kovinarstvo, električna industrija in kemična industrija). Drugič, so del avtomobilskega sektorja, ki ne le, da ima v celotni slovenski industriji pomembno vlogo, temveč je zaradi močne vpetosti v mednarodno menjavo tudi nadpovprečno izpostavljen močnim konkurenčnim pritiskom na mednarodnih trgih. In tretjič, vsi štirje primeri, ker so segmenti MNP, predstavljajo tudi organizacijski in tehnološki vrh avtomobilske industrije v Sloveniji. Študije teh štirih primerov nam omogočajo ne le vpogled v zaposlitvena razmerja v najbolj razvitih segmentih avtomobilske industrije v Sloveniji, temveč tudi boljše razumevanje prevladujočih zaposlitvenih praks in trendov znotraj teh praks v slovenski avtomobilski industriji, v treh ključnih panogah slovenske industrije in v slovenskem tranzicijskem gospodarstvu nasploh.

4.1 Podjetje A: ameriška multinacionalna družba v okolju z močnimi sindikati

Večinski lastnik podjetja A je ameriško MNP, ki ima skupno več kot 120.000 zaposlenih. V A-ju, ki deluje v manjšem industrijskem mestu na severovzhodu Slovenije, je bilo v času raziskave zaposlenih 920 ljudi iz mesta in bližnje okolice. Glavni izdelek tovarne so vzglavniki avtomobilskih sedežev. Proizvedejo jih do 40.000 dnevno za velike naročnike v Sloveniji (Revoz) in v EU (Opel, Mercedes, BMW). Proizvodnja je pretežno fordistična, delno robotizirana. Na evropskem sedežu MNP A-ju določajo natančne finančne cilje ter ciljno dobičkonosnost za 5-letno, 3-letno in 18-mesečno obdobje. Uresničitev teh načrtov je strogo nadzorovana in vsako nedoseganje načrtovanih ciljev, ki presega 3 odstotke, mora lokalni menedžment vodilnim na sedežu MNP zelo natančno utemeljiti.

Večina delavcev v A-ju je zaposlena za nedoločen čas. Zaposlenih za določen čas je približno 10 odstotkov. Po dogovoru med zaposlenimi in upravo podjetja naj bi se zaposlitev za določen čas ne podaljševala več kot dve leti (po tem obdobju naj bi delavca zaposlili za nedoločen čas), vendar dogovor ni bil izpolnjen, ker so se naročila zmanjšala. V času intervjujev je bilo v podjetju 40 delavcev, ki so več kot dve leti zaposleni po pogodbah za določen čas.

Delo v A-ju poteka v dveh in v največjem obratu v treh izmenah. Dopoldanska izmena poteka od 6.00 do 14.00, popoldanska od 14.00 do 22.00 in nočna od 22.00 do 6.00. Proizvodni delavci imajo polurni odmor za malico, ki je vključen v 8-urni delavnik, in dve 10-minutni t. i. tehnološki prekinitvi. Za delo v popoldanski izmeni dobijo 10-odstotni dodatek, za nočno delo pa 50-odstotni dodatek. Prej je v primeru nočnega dela delavec, tudi če je v istem mesecu delal v popoldanski izmeni, prejemal le 50-odstotni dodatek za nočno delo, kar je bilo po posredovanju sindikatov spremenjeno, tako da se sedaj 10-odstotni dodatek za popoldansko delo dodaja oz. seštevava z dodatkom za nočno delo. Predsednik sveta delavcev nam je povedal, da so zaposleni izvajali velik pritisk na upravo, ko je ta zmanjšala količino dela v nočni izmeni. Delavci so za delo v nočni izmeni zainteresirani, ker je to delo bolje plačano. Tudi predsednik sindikata meni, da zaposleni, še posebej mlajši delavci, sprejemajo delo v nočni izmeni, ker potrebujejo denar in jim 50-odstotni dodatek veliko pomeni.

Občasno je treba z dodatnim (nadurnim) delom zapolnjevati zamude, ki se dogajajo pri dobaviteljnih, in se tudi odzivati na povečano povpraševanje. Ker so ta nihanja kratkoročna, zaposlitev nove delovne sile ni možna, nihanj pa se tudi ne da rešiti z izmenskimi delomi. V takšnih pogojih podjetje praviloma izvaja nadurno delo. Predsednik sindikata o tem pravi: »Pri nas lahko pride zvečer faks, da je naslednji dan treba povečati število nekega tipa vzglavnikov. /.../ Mi smo glede tega s firmo dogovorjeni. V takih primerih ne ugovarjamo.« Delavci se torej zaradi velikega števila nadur ne pritožujejo. Še največja težava nastane, ko se pri nekaterih nakopiči preveč nadur, ki se jih po zakonu ne da izplačati.

Intervjuvani delavci so opisali proces dela v proizvodnji. V izmeni v obratu dela 14 ljudi. Četverica moških dela na liniji: robot uliva poliuretansko maso v model treh vzglavnikov avtomobilskih sedežev, ki se premika po krožnem konvejerju. Odlitki se v 3 do 4 minutah, tj. v času obračanja po konvejerju, shladijo. Delavci shlajene odlitke jemljejo iz kalupov in predajajo delavkam, ki na odlitkih popravljajo napake in jih »oblečejo«. Delavci za konvejerjem opravljajo dve operaciji: nanašanje (priprava kalupa za polnjenje) in čiščenje kalupa po odstranitvi odlitka. Te operacije delajo v parih in pri njih se zaradi monotonosti zamenjujejo vsaki dve uri. O delitvi dela se dogovorijo sami. Zaradi bližine robota je delo lahko nevarno. Robot se ustavlja na dve uri (prvi 10-minutni premor, malica in potem drugi 10-minutni premor). Tempo dela določa premikanje modela na konvejerju. V začetku je bil določen na 3,5 minute, potem pa je bilo ugotovljeno, da celotna operacija (zaradi časa polnjenja kalupov in hlajenja) zahteva 4 minute. Med delavci je v obratu razmik približno po en meter. Med delom se lahko pogovarjajo. V eni izmeni proizvedejo 4.200 do 4.300 vzglavnikov.

V podjetju so po ukinitvi delavskega sveta v začetku devetdesetih let delovali le sindikati, potem pa je bil na pobudo sindikatov ustanovljen svet delavcev, ki v podjetju obstaja že 10 let (tretji mandat). Kandidatne liste za volitve v svet so oblikovali sindikati. Svet delavcev ima 13 članov. Eden je iz uprave, ostali so iz obratov, med njimi so tudi proizvodni delavci. Na zadnjih volitvah je bil za predsednika sveta izbran neodvisni kandidat. Svet, ki ima z upravo sklenjen participativni dogovor, se sestaja enkrat na mesec. Razpravlja o poslovnem poročilu, o zdravju in varstvu pri delu ter o različnih

podjetjih zaposlenih. Delavci se občasno pritožujejo zaradi višjih norm in ocen delovne uspešnosti; svet o teh pritožbah razpravlja.

V podjetju obstajata dva sindikata. Manjši KNSS ima 80, večinski ZSSS pa 770 članov. Sindikata med sabo ne sodelujeta. Predsednik večinskega sindikata je tehnolog, ki se v podjetju izključno profesionalno, za polni delovni čas, ukvarja s sindikalnimi vprašanji. Visoko stopnjo včlanjenosti v sindikat v podjetju pojasnjuje z učinkovitim in uspešnim delovanjem sindikata: pri izplačilih plač in letnih regresov ni nobenih zamikov, delavci pred veliko nočjo in božičem redno dobivajo dodatne nagrade (v obliki nakupovalnih bonov in ozimnice), sofinancirano je športno udejstvovanje delavcev, člani sindikata imajo na razpolago brezplačno pravno svetovanje in pomoč v območni sindikalni organizaciji, na ravni panog ima sindikat solidarnostni sklad, ki članom zagotavlja nepovratna sredstva v primeru izjemnih dogodkov (nesreč), člani sindikata pa lahko pri delavski hranilnici dobijo zelo ugodne kredite.

Delavci svet delavcev in sindikat razumejo kot svoji predstavništvu, ki se pogajata »da se plače povišajo«. V podjetju nikoli niso imeli stavk. Predstavniki delavcev so se udeležili dveh protestnih shodov pred stavbo Gospodarske zbornice Slovenije v Ljubljani, ko so izvajali pritisk na delodajalce, ki so zavračali podpis nove panožne kolektivne pogodbe. Ob zadnji enourni opozorilni stavki, ki jo je organizirala ZSSS, se je v podjetju »večinoma delalo«.

4.2 Podjetje B: britanski lastnik in fleksibilizacija v slovenskem okolju

Podjetje deluje v manjšem mestu v bližini večjega industrijskega središča. Glavni izdelek so različni aluminijски odlitki – sestavni deli za avtomobilsko industrijo. Tehnologija podjetja je visoko in srednje visoko razvita, robotizirana, delno tudi fordistična. Število zaposlenih v času raziskave je bilo približno 1.200.

Podjetje B je bilo ustanovljeno leta 1989. Pred tem je bilo del podjetja, ki ni bilo primarno del avtomobilske industrije in je zaposlovalo več kot 2.000 delavcev. Na začetku tranzicije se je podjetje B ločilo od širšega sistema in se takoj po ločitvi leta 1992 soočilo z velikimi problemi in nelikvidnostjo. Zaposlovalo je približno četrtno delovne sile celotnega »starega« podjetja in je pokrivalo približno 30 odstotkov trga prejšnjega podjetja. Lastništvo podjetja je bilo v sklopu širšega programa prestrukturiranja približno 100 slovenskih podjetij preneseno na Razvojni sklad Republike Slovenije. Po izpeljavi programa finančne in proizvodne konsolidacije, ki je potekala pod upravo sklada, je bilo podjetje prodano avstrijskemu MNP, ki je delovalo v avtomobilski industriji. V času prodaje je bilo v B-ju 442 zaposlenih.

Novi lastnik (avstrijsko MNP) je intenzivno vlagal v posodabljanje proizvodnje. V dveh letih se je število zaposlenih zmanjšalo za približno 30 odstotkov (na 278 zaposlenih leta 1994). Pri zmanjševanju števila zaposlenih so večinoma uporabljali mehke oblike reševanja presežnih delavcev. Ob tem se je, po besedah kadrovskega menedžerja, v podjetju spreminjala tudi organizacijska kultura in odnos zaposlenih do dela, kar je vplivalo na rast produktivnosti. Kasneje se je ponovno začelo novo zaposlovanje.

Leta 1997 je celotno skupino (MNP) prevzel britanski sklad. V B-ju je takoj prišlo do zamenjave generalnega direktorja, v proizvodnji pa opaznih sprememb ni bilo.

Konec leta 2004 je imelo podjetje B 1.274 zaposlenih. Od teh jih je bilo po pogodbah za nedoločen čas zaposlenih 721, za določen čas je bilo zaposlenih 333 oseb, najete delovne sile (sposojenih delavcev) pa je bilo 220, kar pomeni, da je le dobra polovica vseh zaposlenih imela pogodbe za nedoločen čas. Intervjuvani menedžerji so povedali, da ponujajo pri zaposlovanju novim delavcem izključno pogodbe za določen čas (v trajanju enega leta), ki jih potem lahko podaljšajo še za eno leto, kasneje pa, če sta obe strani zadovoljni, se sklepajo pogodbe o zaposlitvi za nedoločen čas. Občasno se pojavljajo primeri, ko novi delavci ne zmorejo tempa dela ali pa se ne morejo navaditi na delo v izmenah in dajo odpoved ali pa podjetje pogodbe o zaposlitvi za določen čas ne podaljša, ker z delavcem ni zadovoljno. V času dopustov in posebej poleti na nekaterih mestih v proizvodnji zaposlujejo tudi študente, ki nadomeščajo delavce, ki so v tem času na dopustu.

Delo v B-ju poteka v štirih izmenah: tovarna dela brez prekinitev, dan in noč, ob koncih tedna in čez praznike. Po mnenju kadrovskega menedžerja ta sistem dela zelo globoko posega v življenje konkretnega človeka, v življenje družine in tudi družbenega okolja. Pogoji uspešnega operativnega delovanja tega sistema je pravilna izbira ljudi, ustrezno prepričevanje in formalna ureditev. V podjetju, ki deluje v manjšem mestu, je ta sistem utečen in dobro deluje, v obratu, ki ga imajo v bližnjem večjem industrijskem središču, pa imajo z njegovim uvajanjem težave. Ob 4-izmenskem delu zagotavlja polno obratovanje proizvodnje še sistem trajne pripravljenosti. Zaposleni, ki je dežurni po tem sistemu, mora biti stalno dosegljiv tudi v prostem času in se mora, ko ga tovarna potrebuje, vključiti v proizvodnjo »ne glede na uro, dan ali praznik«.

V podjetju je močno razvit notranji trg delovne sile, ki je izrazito povezan s sistemom napredovanja (razvoja karier zaposlenih) in nagrajevanja. Podjetje dobrim in perspektivnim delavcem financira nadaljnje šolanje (jim omogoča dokončanje šolanja ali nadaljevanje na višji stopnji). Eden od menedžerjev, s katerimi smo imeli intervju, je zaposlitev v podjetju začel kot kvalificirani delavec in se je postopno šolal ob delu ter napredoval v organizacijski hierarhiji.

V B-ju je poudarjeno timsko delo. Delavci in strojni tehniki na ravni proizvodnih enot delajo v skupinah približno 20 do 30 delavcev, ki jih koordinirajo vodje izmen. Delavci so specializirani za delo na posameznih, dokaj sofisticiranih strojih. Strojne tehnike pa podjetje usposablja za delo na 4 do 5 strojih, tako da lahko po potrebi nadomeščajo manjkajoče specializirane delavce.

Sveta delavcev v B-ju ni. Na ravni MNP tudi ni evropskega sveta delavcev. V podjetju pa obstaja sindikat, v katerem je približno 70 odstotkov zaposlenih. Sindikat je formalno povezan v ZSSS, sicer pa je bolj navezan na podjetje in močno nezadovoljen s storitvami zveze. Kadrovski menedžer ocenjuje, da je sindikat v B-ju močan.

4.3 Podjetje C: nemška multinacionalna družba v Nemčiji podobnem okolju

Podjetje C deluje v večjem industrijskem središču. Glavni izdelek so specifični električni sestavni deli (svetila). Proizvodnja je tehnološko na srednje visoki stopnji razvitosti; je delno robotizirana, delno pa poteka po klasičnem fordističnem obrazcu.

Leta 1997 je večinski lastnik C-ja postalo nemško družinsko MNP, ki je med vodilnimi na svojem področju na svetu. Po prevzemu se tuje vodstvo podjetja nekaj let ni vmešavalo v notranjo organizacijo C-ja. Pred nekaj leti pa je naročilo izdelavo študije poslovanja v pogojih globalizacije. Študija, ki jo je pripravilo ameriško svetovalno podjetje, je predvidevala poenotenje organizacijskih struktur v vseh enotah MNP po svetu. Tako v zadnjih letih v MNP poteka popolno poenotenje in standardizacija organizacijskih struktur in postopkov. Oblika prenosa so seminarji in nenehno izobraževanje. MNP je vzpostavilo tudi svoj sistem razvoja izdelkov. Postopek razvoja je razdeljen na 9 korakov in je v vseh podružnicah enak. Povsod uporabljajo iste obrazce, ki natančno opredeljujejo korake razvoja. Projektno vodenje je poenoteno in vsi vodje se vključujejo v šolo projektnega vodenja.

Na sedežu MNP zelo sistematično primerjajo produktivnost in druge elemente poslovanja med različnimi enotami. Imajo jasno definirane kazalnike, po katerih mesečno primerjajo vse enote po svetu. Te ocene so podlaga odločanja o naložbah, niso pa edini dejavnik tega odločanja, saj nanj vplivajo tudi drugi elementi, npr. bližina dobavitelja in naročnika.

MNP na menedžerske položaje praviloma postavlja lokalne menedžerje. V C-ju imajo menedžerska pooblastila le lokalni menedžerji. V izbiro kadrov se sedež podjetja, ki je v tujini, ne vmešava; izbira najpomembnejših kadrov je prepuščena generalnemu direktorju C-ja.

Leta 1997, tj. v času prevzema, je bilo v C-ju 520 zaposlenih. 7 let pozneje (leta 2004) je podjetje C imelo po pogodbah za nedoločen čas približno 600 zaposlenih. Nova delovna mesta podjetje običajno zapolnjuje z zaposlitvami za določen čas (poskusno delo), ki traja od nekaj mesecev za proizvodne delavce do enega leta za bolj strokovno usposobljene delavce (tehniki, inženirji in menedžerji), pozneje pa se pogodba o začasni zaposlitvi lahko spremeni v zaposlitev za nedoločen čas. Na tovrstnem poskusnem delu oz. po pogodbah za določen čas je bilo leta 2004 zaposlenih 50 ljudi. Ob skupno 650 delavcih (600 stalno zaposlenih in 50 kandidatov za stalno zaposlitev) podjetje C tudi redno najema dodatno delovno silo prek agencij, specializiranih za sposojanje delavcev. Podjetje ima letne pogodbe s temi agencijami, prek katerih je leta 2004 zaposlilo 140 sposojenih delavcev. Ti delajo skupaj s stalno zaposlenimi in tudi opravljajo podobna dela kot stalno zaposlena delovna sila. V C-ju zaposlujejo tudi študente prek študentskih servisov. V tovarni dnevno dela približno 80 študentov. Tako je skupno število vseh, ki delajo v C-ju (stalno zaposlenih, zaposlenih za določen čas, najetih pri agencijah za sposojanje delavcev in študentov), približno 900. Fluktuacija v podjetju je med jedrom stalno zaposlenih zelo nizka; večina zaposlenih je močno navezana na tovarno in čuti pripadnost do nje.

Intervjuvani menedžerji so menili, da je varnost zaposlitve v Sloveniji še vedno relativno visoka za jedro delovne sile oz. za zaposlene za nedoločen čas. Težavam zaradi morebitne potrebe po odpuščanju delavcev, zaposlenih za nedoločen čas, se podjetje C izogiba z uporabo sposojenih delavcev in študentskega dela. Na sedežu MNP visoke stopnje varnosti zaposlitve v Sloveniji ne razumejo kot večjega problema, saj jim je tovrsten način dela zelo dobro znan iz njihovega (nemškega) domačega okolja. Tako

kot v C-ju tudi v MNP tradicionalno uravnava raven presežnih delavcev z mehкими metodami reševanja presežkov, kot so upokojevanje, zgodnje upokojevanje, različna nadomestila, prestavljanje na druga delovna mesta ipd.

Proizvodnja poteka v dveh izmenah (od 6.00 do 14.00 in od 14.00 do 22.00), ob tem pa občasno organizirajo tudi nočno izmeno (od 22.00 do 6.00), ko je to v določnem obratu potrebno. Nadurno delo in delo v izmenah, pa tudi nadaljevanje z delom iz izmene v izmeno je dokaj razširjena praksa med proizvodnimi delavci. Tovrstno časovno širitev dela povzročajo naročila, ki se pojavljajo nenadoma in v zadnjem hipu, ter motnje v proizvodnji, ki npr. nastajajo zaradi zamud dobaviteljev. Širitve delovnega časa večjih težav v C-ju ne povzročajo, saj so stalno zaposleni, ki praviloma prevzemajo tovrstno dodatno delo, visoko motivirani in (časovno) zelo prilagodljivi. Posamezni delavci nabirajo od 20 do (celo) 80 nadur mesečno, kar je rezultat nadaljevanja dela v naslednji izmeni ali pa dela ob koncu tedna. Za nadurno delo so večinoma zainteresirani zaradi dodatnega plačila (50 odstotkov nad plačilom za ceno ure dela v rednem, 8-urnem delavniku), s katerim si lahko pomembno izboljšajo redne mesečne prihodke. Drugi pomembnejši razlog visoke časovne fleksibilnosti zaposlenih izvira iz tradicije, saj imajo delavci, posebej tisti z daljšim delovnim stažem v C-ju, tovarno še vedno za »svojo« (dediščina samoupravljanja) in so pripravljeni na dodatno delo, da bi podjetje dosegalo čim boljše rezultate.

Velik delež nadurnega dela in velika časovna fleksibilnost dela sta očitno sprejemljiva tako za menedžment kot za delavce in sta predmet tihega sporazuma med njimi, saj je za delavce to priložnost za dodatni zaslužek, za menedžment pa je učinkovita oblika hitrega prilagajanja nepričakovanim spremembam oz. potrebam proizvodnje. Najbolj kritizirana razsežnost nadurnega dela (edina, ki ji tudi sindikati nasprotujejo) je organiziranje dodatnega dela (konec tedna ali v dodatnih izmenah) v zadnjem trenutku, ko se delavce o tem obvešča nekaj ur pred začetkom dodatnega dela. Delavci to razumejo kot spodrsaljake, ki izvirajo iz slabe organizacije dela. Temu primerno sindikati zahtevajo, da zaposleni prejmejo obvestilo o načrtovanem dodatnem delu vsaj en dan prej. Vendar pa izpolnjevanje naročil »v zadnjem hipu« podjetje C uporablja kot svojo konkurenčno prednost. Generalni menedžer omenja, da na sedežu MNP pogosto uporabljajo prav tovrstno časovno in produkcijsko prožnost C-ja, ki je drugod manjša ali pa sploh ni možna (npr. v Nemčiji), ter na C naslavlja večino nepričakovanih dodatnih naročil. Delavci so, kot pravi generalni menedžer, o teh naročilih pogosto zares obveščeni v zadnjem hipu, se pa lahko sami odločajo, ali bodo nadure delali ali ne. Vodja oddelka običajno izobesi obvestilo o potrebi po dodatnem delu, delavci, ki želijo opraviti to delo, se vpišejo na seznam ter nadaljujejo z delom, ostali so prosti.

Funkcionalna fleksibilnost delavcev v delovnih skupinah je visoka. Ker večina delavcev lahko dela na vseh delovnih mestih v eni proizvodni liniji, so menjave delovnih nalog (ang. job rotation) med delavci pogoste, medtem ko kroženje zaposlenih med različnimi skupinami in oddelki ni običajno. Kroženje zaposlenih v skupinah sicer ni sistematično in ga bolj določajo potrebe (spremembe ritma in obsega dela) v produkcijskem procesu. O teh spremembah delavcev vnaprej ne obveščajo, česar delavci ne vidijo kot problem, temveč kot neizogibno dejstvo, ki izvira iz narave proizvodnje. Zdi

se, da so osebna učinkovitost delavca (izpolnjevanje ali preseganje proizvodnih norm), prožnost (pripravljenost na dodatno delo in sposobnost opravljanja dela na različnih delovnih mestih) ter zanesljivost (ki je povezana z občutkom pripadnosti podjetju) značilnosti, ki so v C-ju vrednotene višje kot formalna kvalifikacija ali usposobljenost zaposlenih.

V C-ju svet delavcev sicer obstaja, vendar je v praksi nedejaven. Na sedežu MNP v Nemčiji svet delavcev deluje, evropskega sveta delavcev pa v tem MNP nimajo. V nadzornem svetu C-ja imajo zaposleni dva predstavnika, oba sta iz vrst višjega vodilnega kadra (menedžerja).

V podjetju obstajata dva sindikata, ZSSS in KNSS. Po oceni kadrovskega menedžerja je v sindikat včlanjenih približno 400 zaposlenih (približno 50 odstotkov). V ZSSS je članstvo številčnejše (približno 250 članov). Število članov v obeh organizacijah po prevzemu rahlo upada.

Posvetovanja generalnega menedžerja z delavskimi predstavniki so stalna in precej neformalna. Enkrat na mesec ali na dva meseca direktor povabi predstavnike sindikatov in predsednika sveta delavcev na skupni sestanek. Na teh sestankih jih obvešča o strategiji podjetja in finančnih vprašanjih (poslovanju); obvesti jih o posameznih aktualnih zadevah, oni pa njemu podajo informacije o vprašanjih in problemih, ki so najpomembnejši za zaposlene.

Podjetniška kolektivna pogodba je bila sklenjena že leta 1990 in se avtomatično podaljšuje. Ob prihodu tujega naložbenika je bil sklenjen aneks k pogodbi, ki je določil, da bodo plače zaposlenih v C-ju 10 odstotkov višje od plač, določenih z nadpodjetniško kolektivno pogodbo. Podjetniška pogodba se v C-ju dosledno izvaja.

4.4 Podjetje D: slovenska multinacionalna družba v slovenskem okolju

Podjetje D je bilo ustanovljeno v manjšem industrijskem mestu v zgodnjih šestdesetih letih. V drugi polovici šestdesetih let je že sklenilo dolgoročno pogodbo o sodelovanju z nemškim podjetjem, ki je bilo v tistem času vodilni proizvajalec komponent za električne motorje. V osemdesetih letih se je podjetje D tehnološko zelo hitro razvijalo. Leta 1990 je prejšnji nemški partner postal njegov večinski lastnik, nekaj let kasneje pa je obe podjetji prevzelo ameriško MNP. Podjetje D je v tem obdobju pridobilo precejšnjo organizacijsko in tehnološko avtonomijo in je začelo z oblikovanjem lastne mreže dobaviteljev ter trženjem izdelkov pod lastno blagovno znamko. Leta 2000 je podjetje D ustanovilo dve podjetji v tujini, leta 2002 pa je prevzelo svoja nekdanja lastnika in se prelevilo v sedež MNP – v svetovnem merilu vodilnega proizvajalca specifičnih komponent električnih motorjev za odjemalce v avtomobilski in drugih industrijah.

V času naše raziskave je podjetje D v svojih profitnih centrih v Sloveniji oz. tovarnah, ki delajo ob sedežu MNP, zaposlovalo 930 delavcev, večinoma po pogodbah za nedoločen čas. Približno 14 odstotkov (oz. 130 zaposlenih), praviloma mlajših, prvič zaposlenih delavcev, je bilo zaposlenih po pogodbah za določen čas.

Delo v D-ju je organizirano v 3 in občasno tudi 4 izmenah, pogosto vključuje tudi delo ob koncu tedna. Delo v 4 izmenah v D-ju označujejo kot »kontinuirano delo« in ga izvedejo, ko je povpraševanje po proizvodih veliko. Pri »kontinuiranem delu« pro-

izvodnja poteka brez prekinitev. Delavci delajo v izmenah po 5 dni zaporedoma, potem pa imajo 2 prosta dneva, ki se le po naključju ujemata s koncem tedna. V določenih obdobjih (ciklično) je tudi 60 do 70 odstotkov celotne proizvodnje profitnih centrov zajetih v to obliko dela. Tudi nadurno delo je naravni del tega procesa in je dodatno plačano (50 odstotkov nad ceno dela v 8-urnem delavniku) ali pa se kopiči v naboru nadur, ki jih zaposleni koristijo kot dela proste dneve v obdobjih, ko je povpraševanje po proizvodih manjše. Z vsemi opisanimi oblikami dela delavci soglašajo. Pogosto se dogaja, da informacijo o delu, ki bo potekalo ob koncu tedna, dobijo le dan prej, čemur – tako se zdi – ne nasprotujejo oz. tovrstno prakso jemljejo kot del svoje »službe«.

V D-ju močno poudarjajo notranjo, funkcionalno fleksibilnost lastne delovne sile in pripadnost zaposlenih podjetju. Pomembna dejavnika te pripadnosti (in ustrezne zelo nizke fluktuacije) sta relativna zaprtost lokalnega trga delovne sile in lastniška struktura podjetja, v katerem so večinski lastniki zaposleni (med temi ima uprava podjetja v celotni lastniški strukturi 14-odstotni delež). Generalni menedžer pravi: »Delavci imajo dividende in predvsem se zavedajo, da je pri nas treba delati. Tukaj so ljudje pridni. Veseli so, da so v tem podjetju. Imaš mladino, ki ima svoje muhe, ampak drugače so ljudje pridni.«

Jedro zaposlenih obvlada specifična obrtniška znanja, ki jih praviloma pridobijo pri 6-mesečnem usposabljanju v procesu dela. Tako pridobljene kompetence so za podjetje ključne. Njihovi nosilci, ki so praviloma srednješolsko izobraženi tehnologi in kvalificirani delavci (s poklicno izobrazbo), so organizirani v time oz. t. i. temeljne delovne enote, v katerih je 10 do 15 delavcev. Vsaka enota ima linijskega vodjo in je razdeljena na tri manjše izmenske skupine, ki jih koordinirajo vodje teh manjših skupin. Vodja skupine je ponavadi eden izmed delavcev, ki delo skupine koordinira ob siceršnjem delu za strojem.

Visoka funkcionalna fleksibilnost zaposlenih v D-ju je še posebej očitna ob primerjavi z lokalno delovno silo v enotah MNP v Koreji in ZDA. Generalni menedžer pravi: »Poskušali smo /v podjetju v Koreji, op. avt./ zadeve urejati na različne načine, pa se nam spet dogaja, da je delavec danes v službi, jutri pa se v službi ne pojavi in ga ni več, ne da bi pred tem karkoli napovedal. V Ameriki je podobna zgodba. Prideš tja, jim daš delo, usposobiš jih, nikoli pa ne veš, ali se bo v ponedeljek pojavil v službi, in če se že pojavi, nisi siguren, da bo zdržal do petka. In to je lahko celo ključni delavec ... Njihova mentaliteta je drugačna ... Tega v Sloveniji ni, posebej to ni v navadi tukaj, v našem mestu.«

V D-ju je sindikat šibek. Od približno 900 delavcev jih je tretjina včlanjenih v sindikat, kar je za slovenske razmere bistveno pod povprečjem za podjetja te velikosti. Predsednik sindikata ugotavlja, da so v sindikatu večinoma starejši delavci, medtem ko so mlajši bolj nezainteresirani in pasivni. V D-ju imajo podpisano podjetniško kolektivno pogodbo s sindikatom. Sveta delavcev v D-ju ni.

5 Primerjava štirih podjetij

Ključna ugotovitev je, da so v vseh proučevanih podjetjih močno razvite vse glavne oblike časovne in funkcionalne fleksibilnosti zaposlenih. Med temi oblikami je prvi, najbolj vidni skupni imenovalec vseh podjetij zelo poudarjena uporaba dela v izmenah. V podružnici britanskega podjetja je delovni proces organiziran v štirih izmenah. Tovarna deluje stalno, brez kakršnihkoli prekinitev, ponoči in podnevi, ob koncu tedna in ob praznikih. V podružnici nemškega MNP proizvodnja poteka v dveh izmenah, ki se jima dodaja nočna izmena, ko je to potrebno. Podobno je v podružnici ameriškega MNP, kjer je delovni proces organiziran v dveh in v največjem obratu v treh izmenah. V slovenskem MNP je delo organizirano v treh izmenah, ko pa je povpraševanje večje, tudi v štirih izmenah.

Občasno se v vseh podružnicah pojavlja potreba po dodatnem delu v proizvodnji, ki je ni mogoče zapolnjevati s tretjo izmeno ali z začasnim zaposlovanjem dodatne delovne sile. Tedaj je edina rešitev nadurno delo stalno zaposlenih, s katerim povsod zapolnjujejo nastale vrzeli v proizvodnji.

V vseh štirih primerih je visoka stopnja časovne fleksibilnosti zaposlenih le bolj vidna razsežnost povsod izjemno razvite funkcionalne fleksibilnosti stalno zaposlene jedra delovne sile. Timsko delo je povsod močno razvito, delavci so povsod izjemno prilagodljivi; v vseh primerih brez večjih težav sprejemajo oz. medsebojno menjavajo vloge v proizvodnem procesu, za kar so v vseh okoljih tudi usposobljeni.

Ob visoki funkcionalni in časovni fleksibilnosti zaposlenih je druga ključna značilnost vseh primerov zaposlovanje za določen čas. To obliko fleksibilizacije uporabljajo v vseh štirih podjetjih. Uporaba tega nadomestka klasične numerične fleksibilnosti organizacij je v vseh proučevanih podjetjih pomemben del fleksibilizacije zaposlovanja, je pa od primera do primera različna: v podružnici ameriškega MNP in v tovarnah slovenskega MNP je omejena na 10–14 odstotkov zaposlenih, v podružnicah nemškega in britanskega MNP pa je delež te oblike zaposlovanja trikrat do štirikrat višji (30–40 odstotkov zaposlenih).

Od štirih raziskovanih podjetij so delavske predstavniške strukture relativno dobro razvite v treh podjetjih. Med vsemi podjetji je posredna participacija zaposlenih najbolj razvita v enoti ameriškega MNP, saj le tam obstaja zares vpliven svet delavcev. V tem podjetju so tudi sindikati najmočnejši. Sindikati so relativno močni tudi v podružnicah nemškega in britanskega MNP. V enem (slovenskem) primeru pa so delavske predstavniške strukture šibke – tu ima sindikat skoraj popolnoma obrobno vlogo, svet delavcev pa ne obstaja, zato je neposredno komuniciranje med menedžerji in zaposlenimi prevladujoča oblika komuniciranja v organizaciji. V ostalih primerih je skladno z razvitostjo predstavniških struktur zaposlenih bolj poudarjeno posredno komuniciranje, ki je kombinirano z nekaterimi elementi neposrednih praks upravljanja s človeškimi viri.

Naše študije primerov kažejo, da na tehničnem znanju utemeljena organizacija ni izključna značilnost podružnice nemškega MNP, saj smo približke teh »tipično nemških« značilnosti evidentirali tako v podružnici nemškega MNP kot v podjetju, ki je trenutno

v britanski lasti (prej pa je bilo del avstrijskega MNP), pa tudi v slovenskem MNP (ki je bilo prej v nemški in kasneje v ameriški lasti). Naši primeri ob tem še kažejo, da nagrajevanja po učinku (ang. performance related pay) ni možno z gotovostjo povezovati (le) s praksami v enotah ameriških oz. anglo-saksonskih MNP.

In končno, vsem štirim podjetjem je skupna kontinuiteta kulture lokalnih podjetij, ki se kombinira z elementi širše korporacijske kulture. Dober kazalnik te skupne značilnosti je lokalni menedžment. Ker na ravni slovenskega vzorca neposrednega stika s sedeži MNP nismo imeli (izjema je slovensko podjetje), o naravi korporativnega upravljanja v raziskovanih MNP nismo mogli z gotovostjo sklepati, lahko pa povemo, da je v vseh primerih na ravni podružnic samostojnost lokalnih menedžerjev precejšnja. V vseh primerih lokalne enote MNP vodijo slovenski menedžerji. V podružnicah nemškega in ameriškega MNP, v katerih so organizacijske in menedžerske strukture najbolj vpete v širše strukture MNP, uporabljajo slovenski menedžerji lokalne slovenske posebnosti kot ključni argument, ki jim omogoča ohranjanje določene stopnje avtonomije v širših strukturah MNP. V dveh »nadomestnih«, manj »čistih« primerih ima lokalni menedžment veliko ali celo polno avtonomijo (kar je v slovenskem MNP razumljivo, saj je študija primera zajela sedež MNP).

V Tabeli 2 je prikazana primerjava štirih opazovanih podjetij po njihovih glavnih značilnostih, praksah zaposlovanja in industrijskih odnosih.

Tabela 2: Primerjava štirih podjetij.

	Podjetje A	Podjetje B	Podjetje C	Podjetje D
Glavne značilnosti				
Lastništvo	MNP iz ZDA	MNP iz Velike Britanije	MNP iz Nemčije	Slovensko MNP (prej v nemški, potem v ameriški lasti)
Lokacija	Majhno podeželsko mesto	Manjše mesto v bližini večjega industrijskega središča	Večji industrijski center	Majhno mesto, razmeroma zaprta skupnost
Panoga	Kemična industrija (DG)	Kovinarstvo (DK)	Električna oprema (DL)	Električna oprema (DL)
Število zaposlenih	920	1.270	900	930
Povezava s sedežem MNP	++ Močna povezava s sedežem, stroga kontrola	- Šibka povezava	+ Hierarhična povezava, relativna avtonomija lokalnega menedžmenta	++ Toga hierarhija, stroga kontrola
Tehnologija	Fordistična, delno robotizirana	Visoko razvita, robotizirana, delno fordistična	Fordistična, delno robotizirana	Visoko razvita, prihodnost ključnega izdelka je vprašljiva

Prakse zaposlovanja				
Čas zaposlovanja	Za nedoločen čas, stabilno (90 %) + Za določen čas (10 %)	Za nedoločen čas, stabilno (60 %) + Za določen čas (40 %)	Za nedoločen čas, stabilno (67 %) + Za določen čas, najmanjše delavcev prek študentskega servisa in agencij za posojanje delavcev (33 %)	Za nedoločen čas, stabilno (86 %) + Za določen čas (14 %)
HRM				
Plače (v primerjavi s povprečjem v panogi)	++ Nad povprečjem	+ Nad povprečjem	+ Nad povprečjem	++ Nad povprečjem
Delovni čas	+ Delo v izmenah in nadure	+ Štiri izmene	+ Delo v izmenah, nadure, delo ob koncu tedna	++ Tri in celo štiri izmene, delo ob koncu tedna
Industrijski odnosi				
Svet delavcev	++ Svet delavcev, Evropski svet delavcev	Ne obstaja	- Obstaja, vendar ni zelo aktiven	Ne obstaja
Sindikati in kolektivne pogodbe	++ Dva sindikata in kolektivna pogodba	+ Podjetniški sindikat in kolektivna pogodba	+ Dva sindikata in kolektivna pogodba	- Sindikat in kolektivna pogodba

Pomen oznak:

+ = razvito; ++ = razvito, se izboljšuje

- = slabo razvito; -- = slabo razvito, se slabša

Primerjava enot vzorca podružnic MNP v avtomobilski industriji Slovenije kaže, da vse štiri enote, tako podružnici ameriškega in nemškega MNP kot nadomestna primera podjetij v britanski in slovenski lasti, močno odstopajo od idealnih tipov nemških in ameriških praks, opredeljenih v izhodišču naše raziskave. Nekatere značilnosti ugotovljenih praks se le izjemoma ujemajo z modeloma, na splošno pa razkrivajo presenetljivo mešanico značilnosti, ki so močno determinirane s podedovanimi strukturami (vsi štiri primeri so t. i. brown field naložbe), s slovenskim institucionalnim kontekstom in z razmerami na lokalnih trgih delovne sile. Vsaj na prvi pogled se zdi, da so vsi orisani primeri različice zelo močnih hibridizacijskih procesov (Dorrenbacher 2002).

V vseh primerih smo evidentirali obstoj izjemno poudarjene časovne in numerične fleksibilnosti zaposlenih (oz. funkcionalnega nadomestka te druge oblike – zaposlovanja za določen čas) in v vseh smo evidentirali obstoj visoke stopnje funkcionalne fleksibilnosti stalno zaposlenih. Po izhodiščni hipotezi naj bi bili časovna in numerična

fleksibilnost značilni za ameriška (anglo-saksonska) MNP, funkcionalna pa za nemška MNP. V vseh raziskovanih podjetjih se obe temeljni značilnosti ameriških in nemških MNP pojavljata skupaj; medsebojno sta kombinirani tako v podružnicah ameriškega in angleškega kot v podružnicah nemškega in slovenskega MNP.

Kombiniranje »ameriške« in »nemške« fleksibilnosti tri podjetja dosegajo ob relativno razviti posredni participaciji zaposlenih (oz. relativno razvitih interesnih predstavništvih zaposlenih), v enem pa ob manj pomembnem delavskem interesnem predstavništvu in večji neposredni participaciji (komuniciranju) zaposlenih. Po tej značilnosti bi bil četrti, slovenski primer še najbolj podoben ameriškemu modelu, če ne bi vseboval vsaj dveh značilnosti, ki sta popolnoma neskladni z ameriškim modelom: močno funkcionalno fleksibilnost zaposlenih (»nemška« značilnost) in odločilen vpliv notranjih lastnikov pri upravljanju korporacije (kar tudi ni tipična »ameriška« značilnost). Vsa štiri podjetja pa kažejo, da se kombiniranje časovne in numerične s funkcionalno fleksibilnostjo pojavlja povsod, tako v podružnici ameriškega MNP, kjer so delavske predstavniške strukture najbolj razvite (!), kot v slovenskem MNP, kjer so te strukture šibke (!),² kar (najmanj) pomeni, da predstavniške strukture – sindikati in sveti delavcev – v raziskovanih primerih kombiniranja dveh tipov fleksibilnosti ne ovirajo.

Analiza podatkov, ki smo jih zbrali s terensko raziskavo, zgornjo ugotovitev popolnoma potrjuje in celo več – kaže, da so sindikati in sveti delavcev v treh enotah MNP pomembni dejavniki kombiniranja časovne, numerične in funkcionalne fleksibilnosti oz. specifični »integratorji«, ki to kombinacijo v treh opazovanih organizacijah sploh omogočajo. Naša ugotovitev je, da se v vseh primerih visoka časovna in funkcionalna, pa tudi numerična fleksibilnost zaposlenih zagotavlja na osnovi predhodnega dogovora z delavci oz. njihovimi predstavniki. Omenili smo, da se npr. zelo pogosto dogaja, da obvestilo o nadaljevanju dela (v izmenah) ob koncu tedna delavci dobijo le dan prej, kar med zaposlenimi praviloma ne povzroča nobenega odpora. V raziskovanih organizacijah zaposleni to prakso jemljejo kot sestavni del svojega dela oz. delovnih obveznosti. V teh in podobnih primerih sindikati v osnovi takim praksam ne nasprotujejo, skušajo pa jih prilagajati interesom svojih članov (ki je v največji meri zasidrano med stalno zaposlenimi). Močna determinanta sindikalnih mikropolitik je interes zaposlenih oz. članov sindikata za povečanje relativno nizkih plač. Dodatno in izmensko delo (časovna fleksibilnost) v organizaciji, ki je tudi numerično fleksibilna (zaposlovanje za določen čas) in v kateri proizvodnja poteka brez motenj (funkcionalna fleksibilnost zaposlenih), je praksa, ki omogoča uresničitev tega interesa zaposlenih. Sindikati s tem, ko zagovarjajo interes zaposlenih za dodatno delo oz. plačilo, dejansko povezujejo mrežo bolj kompleksnih motivov zaposlenih (predvsem potrebo po varnosti in izboljšavi materi-

---

2. Razvita posredna participacija v ameriškem podjetju se ne ujema s pričakovanimi razvitimi praksami upravljanja s človeškimi viri. Pri proučevanem slovenskem podjetju pa je posredna participacija – kar je za slovenska podjetja dokaj nenavadno – skoraj popolnoma »izginila«. V primeru ameriškega MNP je bila praksa od prej razvite posredne (reprezentativne) participacije spoštovana kot posebnost lokalne tradicije in okolja, pri slovenskem MNP pa je bila prav ta »slovenska« posebnost nadomeščena z neko starejšo, zelo lokalno, še ožjo tradicijo, ki je oblika lokalne kulturne integracije.

alnega položaja) s potrebami organizacije po fleksibilizaciji, poleg tega pa povezujejo predvsem stalno zaposlene z organizacijo in menedžerjem pomagajo, da se interesi zaposlenih po dodatnem zaslužku uresničijo v podjetju, kar pomeni, da preprečujejo prelivanje zaposlenih v sivo ekonomijo.

Lahko torej rečemo, da so močna delavska predstavništva, vključno z lokalno kulturno povezanostjo kot funkcionalnim nadomestkom teh predstavništev v primeru slovenskega MNP,³ pomemben element fleksibilizacije v vseh raziskovanih enotah MNP, saj tem enotam omogočajo doseganje izjemne notranje delovne mobilizacije zaposlenih ter relativno uspešno soočanje s hudo konkurenco v strukturah njihovih MNP in na visoko konkurenčnih tujih trgih.

Ob temeljni naravnosti raziskovanih podjetij na kombiniranje »ameriške« in »nemške« fleksibilnosti, ki jo ta podjetja lahko dosegajo zaradi kooperativnosti delavskih predstavništev in ustrezno visoke notranje povezanosti, v vseh primerih delujeta še dve pomembnejši interverenirajoči spremenljivki, ki v vsakem konkretnem primeru določata razmerja med »ameriško« in »nemško« fleksibilnostjo. Ti spremenljivki sta razmere na lokalnih trgih delovne sile in narava tehnologij, ki jih uporabljajo v organizacijah. Ugotovili smo, da je intenzivna uporaba zaposlovanja za določen čas močno povezana z večjo dostopnostjo ustreznih mlajših iskalcev priložnostnih del in/ali zaposlitve v večjih industrijskih središčih. Kadar lokalni trgi delovne sile omogočajo množično uporabo dela za določen čas, ga podjetja vključujejo v produkcijski proces, kadar pa to ni možno – kar je značilnost manjših mest oz. relativno zaprtih, izoliranih lokalnih območij –, podjetja to »pomanjkljivost« lokalnega okolja nadomeščajo z bolj intenzivno časovno fleksibilizacijo stalno zaposlenih. Primer slovenskega MNP kaže, da je ob lokalnem trgu delovne sile tudi narava tehnologij (v tem primeru uporaba relativno sofisticiranih tehnoloških postopkov), dejavnik ki močno omejuje uporabo zaposlovanja za določen čas in drugih oblik numerične fleksibilnosti.

6 Sklep: slovenski obrazec zaposlovanja

Širša statistična evidenca, ki smo jo predstavili v prvem delu tega članka, kaže, da so za slovenski sistem zaposlovanja in delovnih oz. zaposlitvenih razmerij značilne visoka stopnja časovne fleksibilnosti zaposlenih, intenzivna uporaba zaposlovanja za določen čas in visoka varnost zaposlitve oz. togost zunanjega trga delovne sile.

Štiri študije primerov to evidenco potrjujejo in ob tem še razkrivajo izjemno stopnjo funkcionalne fleksibilnosti v vseh raziskovanih podjetjih. Zaradi uvodoma omenjenih značilnosti vzorca MNP v Sloveniji (vpetost v najbolj razvite panoge slovenskega gospodarstva, izpostavljenost konkurenčnim pritiskom, vključenost v strukture MNP in

---

3. V tej organizaciji sta delavsko delničarstvo in lokalna kultura zagotovo dejavnika, ki spodbujata notranjo povezanost ter delovno »mobilizacijo« zaposlenih (visoko stopnjo časovne in funkcionalne fleksibilnosti), ki je po obliki in učinkih podobna notranjim fleksibilizacijam, ki se v slovenskih organizacijah – v katerih so številni delavci včlanjeni v sindikat – dosegajo z drugimi metodami, predvsem z vključitvijo sindikatov v dogovarjanje o časovni in funkcionalni fleksibilizaciji stalno zaposlenega jedra delovne sile.

tej primerna relativna tehnološka in organizacijska razvitost) lahko ugotovljeno visoko funkcionalno fleksibilnost zaposlenih v teh podjetjih posplošimo v že prisotno značilnost in/ali prevladujočo težnjo v slovenskih podjetjih nasploh, saj so tudi ta večinoma močno izvozno naravnana in izpostavljena pritiskom, ki jih usmerjajo k praksam zaposlovanja, ki smo jih identificirali v enotah MNP v avtomobilski industriji.

Vsi proučevani primeri prepričljivo ilustrirajo tezo, ki jo dokazuje tudi bolj splošna statistična evidenca, in sicer, da dosednji sistem zaposlovanja in zaposlitvenih razmerij v Sloveniji ni bil tog ali nefleksibilen oz. da togost vsaj ni njegova izključna značilnost. Res je, da je sistem stalno zaposlenim zagotavljal relativno visoko varnost in stabilnost zaposlitve, tako kot je tudi res, da so slovenska podjetja (ob tej togosti) relativno uspešno konkurirala na mednarodnih trgih (in tako omogočila zgodbo o slovenskem gospodarskem uspehu).

Naše analize kažejo, da je sistem zaposlovanja in zaposlitvenih razmerij v Sloveniji tako tog kot fleksibilen. Zdi se, da sta na ravni zaposlitvenih razmerij togost in fleksibilnost v Sloveniji medsebojno »usodno« povezana. Togost je le ena razsežnost slovenskega sistema, ki je bila v novejših slovenskih ekonomskih in političnih razpravah povzdignjena v ključno oviro naslednjega velikega razvojnega odskoka Slovenije, v ključno oviro, ki naj bi onemogočala »prelevitev« Slovenije v novega svetovnega tigrja. Vendar pa je to togost treba razumeti v povezavi s fleksibilnostjo. Menimo, da je prav v javnem desnem političnem in ekonomskem diskurzu močno stigmatizirana »togost trga delovne sile v Sloveniji« dejavnik, ki lahko pojasni ugotovljeno nenavadno konstruktivnost zaposlenih v slovenskih podjetjih, njihovo nekonfliktno vključitev v fleksibilizacijo in njihovo aktivacijsko fleksibilizacijo. Naša interpretacija je naslednja: slovenska podjetja so se lahko učinkovito prilagajala pritiskom konkurence na mednarodnih trgih, ker so zmogla kombinacijo »ameriške« in »nemške« fleksibilnosti. To kombinacijo so zmogla, ker so bila notranje močno povezana. Notranje močno povezana pa so bila zato, ker je slovenski sistem večini zaposlenih zagotavljal relativno visoko stopnjo stabilnosti zaposlitve. Togost oz. varnost zaposlitve razumemo kot temelj mikromenjajev, ki so sistematično omogočale integracijo in (zato) skrajno časovno, funkcionalno in (v obliki zaposlovanja za določen čas) tudi numerično fleksibilizacijo zaposlenih v slovenskih organizacijah. Stabilnost zaposlitve (togost) je temelj fleksibilnosti slovenskih podjetij; je ključna točka, ki omogoča razumevanje funkcionalne in vseh drugih fleksibilnosti v njih.

Povedano drugače: slovenski menedžerji so lahko stopnjevali in kombinirali različne oblike fleksibilizacije dela, ker je slovenski sistem jedru delovne aktivnega prebivalstva zagotavljal stabilnost zaposlitve. Ker je bilo to jedro delovne sile zavarovano (relativna varnost zaposlitve in redno izplačilo skromnih plač po kolektivnih pogodbah), je bilo pripravljeno na sodelovanje in menjave. Ker je imelo zagotovljeno elementarno varnost, se je bilo pripravljeno pogovarjati o fleksibilizacijah. Zaradi tega so se slovenski menedžerji lahko dogovarjali s sindikati ter v sodelovanju z njimi tudi razvili prakso funkcionalne in časovne fleksibilnosti – selektivni nabor praks, ki so značilno stopnjevale učinkovitost podjetij in obenem ustrezale interesom po višjih zasluhkih tega stalno zaposlenega, sindikalno dobro organiziranega jedra delovne sile. Ta rezultat notranjih

menjav so slovenski menedžerji še dopolnili z nadomestkom numerične fleksibilnosti – s prakso množičnega zaposlovanja mlajšega prebivalstva za določen čas. Sestavili so »mešanico«, ki je utemeljena na varnosti, obenem pa je visoko (funkcionalno in numerično) fleksibilna.

Na osnovi širših primerjav v istem projektu (12 enot MNP iz treh okolij – Slovenije, Madžarske in Poljske) je do podobnega sklepa prišel Meardi (2006), ki pravi, da je v Sloveniji sistem razvitih zunanjih regulacij (centraliziran sistem kolektivnih pogajanj) kombiniran s primerjalno visoko stopnjo (funkcionalne, plačne in časovne) fleksibilnosti na mikroravni. »Zdi se, da so /v Sloveniji, op. avt./ zakonsko zagotovljene pravice (vpliva) zaposlenih in relativno razvito obveščanje zaposlenih ter varnost prinesli visoko stopnjo zaupanja in sprejemanja sprememb, ki spodbujajo reorganizacijo proizvodnje. Menedžerske pobude, ki na Poljskem in Madžarskem kljub permisivnemu (manj reguliranemu) okolju povzročajo proteste, fluktuacijo in absentizem, se v Sloveniji uspešno uvajajo« (Meardi 2006: 8).

V uvodu tega besedila smo oblikovali vprašanje o naravi zaposlovanja in zaposlitvenih razmerij v Sloveniji. Vprašali smo se, ali se prakse zaposlovanja pri nas nagibajo k ameriškemu, nemškemu ali pa h kakšnemu tretjemu modelu, ter izpostavili tezo, da v Sloveniji prevladuje model zaposlitvenih razmerij sui generis. S predstavljeno evidenco in ponujenimi interpretacijami smo skušali to tezo dokazati. Ugotovili smo, da v Sloveniji zares obstaja mešanica zaposlitvenih praks in razmerij, ki pa ni ne ameriška, ne nemška in ne hibridna, temveč slovenska. Temeljna značilnost tega modela je varnost. Ta ustvarja izvirno strukturo zaposlitvenih razmerij, ki vsebujejo izvirne motivacijske in legitimizacijske mehanizme. Če temu modelu odvzamemo varnost, spodnesemo temelj menjav, notranjo povezanost organizacij in s tem tudi možnost konstrukcije (kombinirane) fleksibilnosti – to pa so ključne konkurenčne prednosti slovenskih organizacij.

Literatura in viri

- CPOČV (2001): Mednarodna primerjalna študija Upravljanje človeških virov: Tabelarni pregled podatkov. Ljubljana: FDV, Center za proučevanje organizacij in človeških virov.
- CPOČV (2005): Mednarodna primerjalna študija Upravljanje človeških virov 2004: Tabelarni pregled podatkov. Ljubljana: FDV, Center za proučevanje organizacij in človeških virov.
- Damijan, Jože P., in Majcen, Boris (2001): Transfer of Technology through FDI and Trade, Spillover Effects, and Recovery of Slovenian Manufacturing Firms. Ljubljana: Institute for Economic Research, Mimeo.
- Damijan, Jože P., in Rojec, Matija (2004): Foreign Direct Investment and the Catching-up Process in New EU Member States: Is There a Flying Geese Pattern? Research Reports 310. Vienna: The Vienna Institute for International Economic Studies (WIIW).
- Damijan, Jože P., in dr. (2003): Technology Transfer through FDI in Top-10 Transition Countries: How Important are Direct Effects, Horizontal and vertical Spillovers? William Davidson Working Paper 549. Ann Arbor: The William Davidson Institute.
- Dedek, Frančiška, in Novak, Jana (1998): Raziskava podjetij s tujim in mešanim kapitalom. Ljubljana: Gral iteo, Urad za gospodarsko promocijo in tuje investicije pri Ministrstvu za ekonomske odnose in razvoj.

- Dörrenbacher, Christoph (2002): National Business Systems and the International Transfer of Industrial Models in Multinational Corporations: Some Remarks on Heterogeneity, discussion paper.
- European Commission (2005): Employment in Europe 2005. Dostopno prek: http://ec.europa.eu/employment_social/employment_analysis/employ_2005_en.htm (1. 6. 2006).
- FIAS (1998): Slovenia – Promoting Foreign Direct Investment. Washington: Foreign Investment Advisory Service.
- FIAS (2000): Administrative Barriers to Foreign Investment in Slovenia. Washington, D. C.: Foreign Investment Advisory Service.
- Fink - Hafner, Danica, in Krašovec, Alenka (2004): Ideološko-politične cepitve v slovenski strankarski areni po letu 1989. Mednarodna konferenca Razvoj političnega pluralizma in strankarskih aren v Sloveniji in Bosni in Hercegovini v obdobju 1989–2003.
- Goldthorpe, John H. (ur.) (1984): Order and Conflict in Contemporary Capitalism. New York: Oxford University Press.
- Hall, Peter A., in Soskice, David (2001): Varieties of Capitalism, The Institutional Foundations of Comparative Advantage. Oxford: Oxford University Press.
- Majcen, Boris, in dr. (2004): Functional Upgrading and Productivity Growth in Foreign Subsidiaries in the Slovenian Manufacturing Sector. 8th EACES Conference EU Enlargement – What Comes After 2004?. Belgrade: Faculty of Economics. 120–121.
- Meardi, Guglielmo (2006): Multinationals in the new EU member states and the revitalisation of trade unions. Mimeo.
- OECD (2002): OECD Investment Policy Reviews – Slovenia. Paris: Organisation for Economic Co-operation and Development.
- Mrak, Mojmir, Rojec, Matija, in Silva - Jáuregui, Carlos (ur.) (2004): Slovenia, From Yugoslavia to the European Union. Washington, D. C.: The World Bank.
- Regini, Marino (2002): The Dilemmas of Labour Market Regulation. V G. Esping - Andersen in M. Regini (ur.): Why Deregulate Labour Markets?: 11–29. Oxford: Oxford University Press.
- Rojec, Matija (1998): Restructuring with Foreign Direct Investment: The Case of Slovenia. Ljubljana: Institute of Macroeconomic Analysis and Development.
- Rojec, Matija, in Stanojević, Miroslav (2001): Slovenia: Factor Cost-Seeking FDI and Manufacturing. V G. Gradev (ur.): CEE countries in the EU companies' strategies of industrial restructuring and relocation: 137–171. Brussels: European Trade Union Institute.
- Schmitter, Philippe C., in Lehbruch, Gerhard (ur.) (1979): Trends Towards Corporatist Intermediation. London: Sage.
- Stanojević, Miroslav (2003): Formation of the Slovenian pattern: the strike wave and industrial relations 'rigidities'. SEER, 6 (3): 17–30.
- Šušteršič, Janez (2004): Political Economy of Slovenia's Transition. V M. Mrak, M. Rojec in C. Silva - Jáuregui (ur.): Slovenia From Yugoslavia to the European Union. Washington, D. C.: The World Bank.
- UMAR (1999): Autumn Report 1999. Ljubljana: Urad RS za makroekonomske analize in razvoj.
- UMAR (2004a): Development Report 2004. Ljubljana: Urad RS za makroekonomske analize in razvoj.
- UMAR (2004b): Autumn Report. Ljubljana: Urad RS za makroekonomske analize in razvoj.

UMAR (2006): Spremembe na trgu dela v Sloveniji v obdobju 1995–2005: Delovni zvezek št. 5. Ljubljana: Urad RS za makroekonomske analize in razvoj.

Naslovi avtorjev:

dr. Miroslav Stanojevič
Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani
Kardeljeva pl. 5, SI-1000 Ljubljana
e-mail: miroslav.stanojevic@fdv.uni-lj.si

dr. Matija Rojec
Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani
Kardeljeva pl. 5, SI-1000 Ljubljana
e-mail: matija.rojec@fdv.uni-lj.si

mag. Martina Trbanc
Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani
Kardeljeva pl. 5, SI-1000 Ljubljana
e-mail: martina.trbanc@fdv.uni-lj.si

Zdenka Šadl

Plačano gospodinjsko delo v Sloveniji

POVZETEK: Članek obravnava problematiko plačanega gospodinjskega dela v Sloveniji ter njegovo vlogo pri usklajevanju poklicnega in družinskega življenja. Avtorica ugotavlja, da pomanjkanje statističnih in javnomnenjskih podatkov otežuje proučevanje razširjenosti plačane gospodinjske pomoči in trenda gibanja tovrstnega dela na črno pri nas. Glavni namen članka je osvetliti nekatere družbeno-ekonomske dejavnike in spremembe v (post)tranzicijskem obdobju v Sloveniji, ki lahko pojasnijo prisotnost plačane gospodinjske pomoči in trend gibanja tovrstne oblike dela v prihodnje. Dostopni kvalitativni in kvantitativni podatki kažejo, da pomoč pri čiščenju in drugih gospodinjskih opravilih najemajo predvsem tista gospodinjstva, ki vključujejo ženske z višjo in visoko izobrazbo.

KLJUČNE BESEDE: plačano gospodinjsko delo, čistilke, ženske, usklajevanje poklicnega in družinskega življenja

NUDIM: »Ali potrebujete pridno žensko roko, ki bi vam pospravila bivalne prostore, zlikala perilo, skuhalo dobro kosilo in z vami ob kavici poklepetala?«
Salomonov oglasnik (1003), 5. 10. 2000.

IŠČEM: »Čiščenje, likanje, pospravljanje ali vodenje gospodinjstva sprejem.«
Salomonov oglasnik (899), 7. 10. 1999.

1 Obseg plačane gospodinjske pomoči v Sloveniji

V zadnjih desetletjih se je v razvitem svetu močno povečalo povpraševanje po plačanem domačem delu¹ (Cohen 12. 4. 1998; Gorz 1994; Gregson in Lowe 1994; Hochschild 2003). Preporod in širitev dela, ki so ga nekateri sociologi (npr. Coser 1973) razglasili za dokončno zastarelega, sta povezana z globalnimi ekonomskimi in družbenimi spremembami. Literatura navaja vrsto različnih dejavnikov, kot so naraščajoče zaposlovanje žensk (zlasti poročenih žensk z otroki) v javni sferi, naraščanje dvokariernih (profesionalnih) parov z dvema zaslužkoma, naraščanje profesij in menedžmenta, naraščajoča dohodkovna neenakost, pomanjkanje oz. podrazvitost dnevnega varstva otrok, kultura dolgega delovnega časa ter naraščajoče mednarodne in notranje migracije žensk.

1. V članku uporabljamo skladno z razlikovanjem konceptov *domače*, *družinsko* in *gospodinjsko delo* (glej Rener 2000: 285) ožji izraz *gospodinjsko delo*, saj bomo govorili predvsem o čiščenju in likanju.

Najpogostejši najemniki gospodinjske pomoči in varstva otrok so dvokarierni heteroseksualni pari in elite profesionalcev (Gregson in Lowe 1994), plačano gospodinjsko pomoč pa vse bolj uporabljajo tudi samski ljudje in ostareli, ki živijo sami (Salzinger 1991). Med ponudniki dela prevladujejo brezposelne ženske, slabo plačane zaposlene ženske iz delavskega razreda, priseljenke in mlajše upokojenke. Izločanje gospodinjske produkcije (ang. household outsourcing) je najbolj razvito v ZDA (Hochschild 1997, 2003), Avstraliji (Bittman in dr. 1999) in na Nizozemskem (Tijdens in dr. 2000, v de Ruijter in dr. 2003: 1). Potreba po plačani gospodinjski pomoči pa bo – kot posledica družbenih in demografskih trendov – naraščala tudi v državah zahodne Evrope (Cancedda 2001).

Kako pa je z izločanjem gospodinjskega dela v Sloveniji? Podatki (Dremelj 2003; Kogovšek in dr. 2003; Filipovič in dr. 2005 itd.) kažejo, da ljudje v Sloveniji svoje potrebe po opori v zasebni sferi, vključno s potrebo po instrumentalni opori – ta obsega tudi pomoč pri manjših gospodinjskih opravilih – zadovoljujejo predvsem s pomočjo neformalnih virov, kot so družinski člani, bližnji sorodniki, prijatelji in sosedi. Pomoč, ki jo nudijo neformalni viri, izvira iz družbenih odnosov, je ločena od trga in se izvaja brezplačno. V vlogi pomočnice izstopajo predvsem babice, ki varujejo vnuke, prek tega pa vstopajo tudi na področje gospodinjskega dela: družini svojih otrok pogosto skuhamo kosilo, pospravijo stanovanje ali zlikajo perilo. Raziskava med mladimi, ki že imajo otroke (Ule in Kuhar 2003: 118, 119), je pokazala, da se jih večina pri zahtevnem usklajevanju službe in družine opira na pomoč svojih staršev oz. to pomoč od njih pričakujejo v prihodnosti.

Kljub neformalni opori postaja plačana gospodinjska pomoč vse bolj aktualna tudi pri nas. Med vzroke t. i. formalnega izločanja gospodinjskih dejavnosti bi lahko vključili mobilnost, ki zmanjšuje dostopnost virov neformalne pomoči (daljša, kot je krajevna razdalja med starši in gospodinjstvom otrok, ki že imajo družino, manj je pomoči) in (pre)zaposlenost oz. pomanjkanje časa na strani ponudnikov neformalne opore (npr. zaposlitev babic). Neformalna pomoč lahko postane manj privlačna tudi zaradi vse večjega pomanjkanja časa na strani prejemnikov pomoči, saj jim časovni pritiski otežujejo vzajemno izmenjavo uslug.² Poleg tega se ljudje v veliki meri ne obračamo k sorodnikom ali prijateljem za pomoč pri likanju ali čiščenju – za tovrstne storitve je bolj »primerna« plačana pomoč. Od starih staršev, ki predvsem varujejo vnuke in finančno podpirajo mlade starše, je težje pričakovati, da bodo pomagali pri večjih in zahtevnejših hišnih ter gospodinjskih opravilih.

S povečevanjem povpraševanja po gospodinjski pomoči se tako odpira in širi specifičen trg, na katerem ponujajo svoje storitve čistilni in gospodinjski servisi oz. agencije.³

---

2. Neformalno izločanje gospodinjskih in skrbstvenih dejavnosti ustvarja družbene obveznosti, ki so toliko večje, kolikor višja je cena časa, ki ga porabijo ponudniki neformalne pomoči, saj so stroški vlaganja ponudnika višji. Torej morajo tudi prejemniki vložiti več časa za vzajemne izmenjave, kar pa zmanjšuje relativno privlačnost neformalne pomoči (de Ruijter in dr. 2003).

3. Na www.cistilni.net (oktober 2006) najdemo raznovrstno ponudbo čiščenja poslovnih in zasebnih prostorov.

Ponudb za čiščenje in pospravljanje stanovanj, likanje, varstvo otrok ali nego ostarelih je čedalje več, o čemer poročajo tudi tiskani mediji. Npr. v reviji Podjetnik (10. 2. 2004) lahko preberemo: »Za redno pomoč v gospodinjstvu, ki vključuje čiščenje, pranje in likanje perila, se odloča vse več ljudi, ki pričakujejo, da zanesljiva gospodinja najmanj enkrat tedensko opravi dogovorjeno delo. /.../ Vse več pa je tudi gospodinjstev, ki za večja čiščenja najamejo čistilni servis.« Tovrstne storitve ponujajo tudi posameznice, ki pa svoje dejavnosti ne registrirajo (legalizirajo). Tu gre za urno plačilo »na roko«, dejavnost torej opravljajo na črno. Ker so storitve servisov relativno drage, se veliko gospodinjstev raje odloča za zaposlovanje gospodinjskih pomočnic na črno.

Glede na dejstvo, da največji del plačanega gospodinjskega dela poteka na črno in da primanjkuje dostopnih statističnih in javnomnenjskih podatkov, je obseg tega dela in trend njegovega gibanja težko natančno opredeliti. Dostopni podatki kažejo, da so potrebe po plačani pomoči velike. Raziskava v okviru projekta SIPA⁴ je pokazala, da »v približno 80 % gospodinjstev ženske ocenjujejo, da bi potrebovale pomoč na domu, v največ primerih zaradi posvečanja karieri in izobraževanju ter zaradi pridobivanja nekaj prostega časa zase. Kar 83,7 % anketiranih žensk je navedlo, da bi pomoč potrebovale za občasno čiščenje in pospravljanje, sledita likanje in pranje s 66,6 % in varstvo otrok s 60,2 %. Anketiranke so navedle še kuhanje (22,4 %), iti po otroka v vrtec (17,7 %) in nekatera druga opravila«. Po drugi strani se je približno 80 % starejših nezaposlenih žensk z nizko izobrazbo (anketiranih 100 oseb v Ljubljani) pripravljenih zaposliti za primerno plačilo v sistemu nujenja pomoči na domu v gospodinjstvih z majhnimi otroki.

Iz podatkov raziskave sklepamo, da anketiranke niso zadovoljne z urami, ki jih porabijo za neplačano družinsko delo, zato želijo zmanjšati čas, namenjen tem opravilom, z najemom plačane pomoči – s tem bi pridobile več časa predvsem za svoje plačano delo (posvečanje karieri, izobraževanje) in več prostega časa zase. Prav prisotnost težnje po varčevanju s časom, namenjenega gospodinjstvom, sodi med tiste časovne vire zaposlenih žensk (poleg časovno zahtevne službe in gospodinjstva ter odsotnosti težnje po zmanjšanju plačanih ur v sferi zaposlitve), ki napovedujejo prisotnost tuje pomoči v gospodinjstvu (plačane, neplačane in občasne pomoči) (Tijdens in dr. 2003).

Kakšna sta bila povpraševanje po plačani pomoči v gospodinjstvu in ponudba te pomoči v Sloveniji v preteklosti, smo poskušali preveriti s pregledom oglasov, vezanih na ponudbo in povpraševanje po plačanem družinskem delu (pomoč v gospodinjstvu, čiščenje, likanje, varstvo otrok, nega ostarelih), ki so bili objavljeni v Salomonovem oglasniku v obdobju med aprilom leta 1989 in oktobrom leta 2000. Na podlagi ponudbe lahko sklepamo, da je trend plačanih storitvenih del rahlo naraščal.⁵ Ponudba se je

4. Raziskava, izvedena med septembrom in novembrom 2005, je zajela 400 gospodinjstev z majhnimi otroki v Ljubljani in Mariboru (300 gospodinjstev v Ljubljani in 100 v Mariboru). SIPA: http://sipa.mirovni-institut.si/slo/novice/novica_13_01_2005.htm (oktober 2006).

5. Ugotovili smo naslednjo pogostost ponudbe (v posameznem letu veljajo enote za marec in april, razen v letu 1989, v katerem je Salomonov oglasnik izšel samo v aprilu): 1989: 0,4; 1990: 5, 16; 1991: 23, 35; 1992: 13, 17; 1993: 12, 17; 1994: 24, 18; 1995: 16, 18; 1996: 26, 23; 1997: 17, 31; 1998: 29, 43; 1999: 46, 46; 2000: 50, 39.

posebej okrepila po letu 1996 oz. konec devetdesetih let.⁶ Tu je treba upoštevati, da je v tem času zaradi odpuščanja zaposlenih v feminiziranih dejavnostih delež žensk med registriranimi brezposelnimi osebami začel naraščati. Povečano ponudbo gospodinjskih pomočnic bi torej lahko povezali s težavami in odpuščanjem zaposlenih v dejavnostih, ki so zaposlovale predvsem ženske (še zlasti v tekstilni in obutveni industriji). Kot ugotavljajo Sicherl in dr. (2003, v Tang in Cousins 2005: 530), so se delavci potem, ko so izgubili službe zaradi prestrukturiranja, racionalizacije in privatizacije, začeli bodisi upokojevati ali pa preusmerjati v neformalno ekonomijo. To je veljalo predvsem za starejše delavce in ženske. V pogojih naraščajoče brezposelnosti žensk konec devetdesetih let je plačana gospodinjska pomoč (bodisi v obliki dela na črno ali pod okriljem gospodinjskih servisov) za nekatere ženske in njihove družine postala praktično edina možnost preživetja.

Zaradi precej manjšega števila enot pri povpraševanju v primerjavi s ponudbo pa o obsegu povpraševanja ne moremo sklepati. Obseg povpraševanja, ki ga razkrivajo oglaševalski podatki, je podcenjen in ne odraža celotnega povpraševanja po pomoči v gospodinjstvu. Čeprav namreč poteka iskanje pomoči tudi prek oglasov, zaposlovalnih agencij in čistilnih ter gospodinjskih servisov, ljudje v glavnem povprašujejo znance, prijatelje in sodelavce, ali kdo ve za »pridno gospo«. To potrjujejo tudi izjave sogovornic v naših intervjujih, ki smo jih v letu 2005 opravili s 15 čistilkami oz. gospodinjskimi pomočnicami iz različnih krajev po Sloveniji. Nekateri pa za pomoč vprašajo čistilke, ki čistijo organizaciji, v kateri so tudi sami zaposleni. Terezija⁷ je npr. povedala:

Bila sem pridna, kakor sem pač pridna, in me je ena gospa prosila, če bi lahko prišla k njej pospravljat domov ... Na tak način sem začela delati. No, in potem je to šlo od prijateljice do prijateljice, ustno, vse po vezi. Vse stranke, ki sem jih dobila, sem vse po vezi dobila. (Terezija, 55 let, gospodinjsko delo opravlja 27 let.)

Zaradi prevlade neformalnih družbenih kanalov v pridobivanju »pridnih« čistilk je torej težko pridobiti celotno sliko plačanega gospodinjskega dela v Sloveniji. Iz oglasov pa lahko razberemo, da sta čiščenje in likanje najpogostejši dejavnosti, po kateri povprašujejo zasebna gospodinjstva. Podobno ugotavlja raziskava SIPA: ženske potrebujejo »zunanjo« pomoč predvsem pri čiščenju, pospravljanju in likanju ter pranju. Tudi intervjuji so pokazali, da delojemalke v glavnem čistijo stanovanja in likajo, nekatere pa pomagajo tudi pri pripravi hrane.

Podatki iz Ankete o delovni sili iz leta 2005 (ad hoc modul Usklajevanje službenega in družinskega življenja) kažejo, da so v zadnjih 12 mesecih najeli varuško okrog 3 % gospodinjstev (na vprašanja so odgovarjala samo gospodinjstva, v katerih živijo otroci,

---

6. Od leta 1997 dalje je na ponudbo storitev v Salomonovem oglasniku verjetno vplivala tudi nova določba, po kateri morajo osebe, ki ponujajo svoje storitve prek medijev, predložiti dokaze o priglasitvi osebnega dopolnilnega dela, med katera sodi tudi občasna pomoč v gospodinjstvu in pri vzdrževanju stanovanja ali hiše. Pogostost ponudbe, ki jo razkriva analiza oglasov, zato ni odraz resničnega stanja, večji del plačanega gospodinjskega dela in varstva otrok se namreč izvaja na črno.

7. Imena, ki jih uporabljamo, so izmišljena. Obširnejša analiza podatkov iz intervjujev bo podana na drugem mestu.

mlajši od 15 let), približno enak delež gospodinjstev (3 %; interval zaupanja: 2,2 %–3,1 %) pa je najelo tudi pomoč pri čiščenju stanovanja (na to vprašanje so odgovarjala vsa gospodinjska).⁸ 80 % gospodinjskih pomočnic, ki so jih najela gospodinjska, na teden navadno dela med 1 in 6 urami.

Vidne razlike se pokažejo pri izobrazbi žensk v gospodinjskih, ki najemajo pomoč pri čiščenju: pomoč je v zadnjih 12 mesecih najelo le 0,3 % (interval zaupanja: 0,1 %–0,6 %) žensk s poklicno ali nižjo izobrazbo, 2,3 % (interval zaupanja: 1,6 %–3,0 %) žensk s srednješolsko izobrazbo in 7,0 % (interval zaupanja: 5,5 %–8,5 %) žensk z višješolsko ali še višjo izobrazbo (takšni izobrazbeni razredi so bili izbrani, ker je bilo mogoče anketirane osebe vanje porazdeliti dokaj enakomerno).

Intervjuji so pokazali, da plačano pomoč najemajo gospodinjska z boljšim ekonomskim položajem. Intervjuvanke so med delodajalkami omenjale: visokošolske predavateljice, arhitektke, zdravnice, prevajalke, pa tudi menedžerke in samozaposlene podjetnice. Podobno so poročali iz agencije Tom, s predstavnikom katere smo izvedli kratek telefonski intervju maja leta 2005. Čistilni servis, ki nudi storitve tudi zasebnim gospodinjskim, najemajo, po besedah njegovega predstavnika, predvsem »šolani, premožni ljudje« oz. profesionalci, kot so odvetniki in zdravstveni delavci. Tudi stranke podjetnice M. M., ki svoj gospodinjski servis vodi že 13 let, so po njenih besedah iz srednjega in višjega razreda, tisti, ki so bolj izobraženi, ter lastniki podjetij – čeprav so med odjemalci storitev v zadnjih dveh, treh letih tudi »povprečne slovenske družine« (http://mapic.cistilni.net/clanek_Anja-str2.html, oktober, 2006). Naši kvantitativni in kvalitativni podatki so skladni z ugotovitvami tujih raziskav (npr. Bittman in dr. 1999; Gregson in Lowe 1994; Hochschild 1997; Tijdens in dr. 2000, v de Ruijter in dr. 2003; Warren 2003: 746), da pomoč pri čiščenju najemajo v večji meri nosilci poklicev z vrha poklicne piramide.⁹ Vendar pa bo zaradi redkosti pojava (majhnega števila enot) potrebnih še več empiričnih raziskav, da bi to lahko trdili z večjo gotovostjo.

Čeprav izmerjeni delež gospodinjstev, ki najema pomoč pri čiščenju, ni velik, pa plačano gospodinjsko delo je prisotno v Sloveniji in zdi se, da v zadnjih letih narašča. Aktualnost plačanega dela v zasebnih gospodinjskih v (post)tranzicijskem obdobju in verjetnost njegovega naraščanja v prihodnjih letih lahko pojasnimo s konfliktom med (plačanim) delom in družino, ki ga občutijo zaposleni, zlasti ženske z višjo izobrazbo, in z nekaterimi družbeno-ekonomskimi spremembami.

8. Spletni podatki – ad hoc modul Usklajevanje službenega in družinskega življenja, Anketa o delovni sili, 2005, SURS. Podatki so neutruženi, n = 5.043 gospodinjstev.

9. Raziskava o kombiniranju plačanega dela in družine v ZDA je pokazala, da menedžerji družinske zahteve zadovoljujejo s plačanimi storitvami, tovarniški delavci pa se obračajo po pomoč k sorodnikom (Hochschild 1997). Čeprav so pri teh »izbirah« pomembni dohodki, pa je verjetno, da so ljudje z višjimi dohodki bolj geografsko mobilni in s tem oddaljeni od virov neformalne opore.

2 Konflikt med plačanim delom in družinskim življenjem

Plačano delo in družina sta področji življenja, ki se lahko medsebojno dopolnjujeta, pa tudi izključujeta. Obveznosti v sferi doma otežujejo učinkovito delovanje v sferi plačanega dela in obratno, kar lahko vodi v konflikt med poklicnimi in družinskimi vlogami. Usklajevanje obeh segmentov je zato pogost problem zaposlenih partnerjev oz. staršev. Pojavlja se tako v družinah, ki najemajo pomoč, kot tudi v družinah gospodinjskih pomočnic in čistilk. Čeprav se z nasprotujočimi se vlogami srečujejo tudi ponudniki plačanega gospodinjskega dela, se bomo v nadaljevanju osredinili na konflikte, ki vplivajo na povpraševanje po plačanem gospodinjskem delu.

Konflikt vlog ima različne vzroke: pomanjkanje časa (časovne zahteve ene obveznosti ovirajo izpolnjevanje druge), preobremenjenost (opravljanje ene obveznosti povzroča utrujenost, ki otežuje oz. onemogoča polno učinkovitost opravljanja druge obveznosti) in vedenjske razlike (obveznosti v vsaki sferi zahtevajo poseben način vedenja, ki pa ga ni mogoče posplošiti) (Greenhaus 1988: 25). Kot ugotavlja N. Černigoj Sadar (2002: 97), se časovno nasprotje nanaša na problem ustreznega oblikovanja urnika, »ker so zahteve in s tem povezano obnašanje nekompatibilni«. Pri preobremenjenosti se čustvene napetosti, ki jih ustvarja ena vloga, prelivajo na izvajanje druge vloge, pri vedenjskem konfliktu pa gre za to, da imajo ženske pogosto težave pri »'preklop/itvi/' iz ene vloge v drugo«.

V številnih profesijah je postalo nadurno delo pogost pojav. Veliki časovni vložki so lahko povezani z notranjimi vzgibi (visoka stopnja vpletenosti v poklicno vlogo) ali pa z bolj objektivnimi, zunanji okoljsčinami – pogosto se pojavljajo kot pogoj za ohranitev zaposlitve ali napredovanje ter za višje plačilo. Izogibanje daljši prisotnosti na delovnem mestu lahko sproža neugodne neformalne posledice in vodi v marginalizacijo. Da imajo starši časovno vedno bolj zahtevne službe, pove npr. podatek (Kanjuo Mrčela in Černigoj Sadar 2004), da si skoraj polovica vprašanih želi daljši delovni čas v vrtcih. V Sloveniji bi po podatkih iz leta 2001 približno 30 % anketiranih raje delalo manj ur kot sedaj, samo 5 % pa več ur (Sicenter, http://www.sicenter.si/slo_sum_surveysi.html, oktober 2006).

Na pomanjkanje časa in problem ustreznega oblikovanja urnika vplivajo tudi časovno netipična dela. Delo, ki je organizirano projektno in mora biti opravljeno v kratkih rokih, zahteva velike časovne vložke in spremenljive delovne ure. Tako sta zlasti pri netipičnih oblikah zaposlitve čedalje manj ločena delovni in »prosti« čas. Med netipične oblike zaposlitve sodijo tudi samozaposleni, katerih število v Sloveniji od leta 2000 narašča (Pajnkihar 2003: 17). Ti poklici so tako glede časa kot kraja dela izjemno prilagodljivi (prilagodljiv delovni čas sicer lajša kombiniranje plačanega dela in družinskega življenja), vendar pa zaradi pritiska tržnih razmer in povečane konkurence pomenijo večjo časovno in delovno obremenitev. Nadpovprečno več dolgih delovnikov imajo med drugimi prav samozaposleni starši (63 %) (Kanjuo Mrčela in Černigoj Sadar 2004). Časovno netipično delo je značilno tudi za akademsko kariero, ki s pedagoškimi, raziskovalnimi, institucionalnimi in profesionalnimi dejavnostmi zahteva polni časovni angažma zaposlenih.

Pritisk, ki ga ustvarja potreba po združitvi obeh sfer, je odvisen tudi od države oz. nacionalnih socialnih politik, ki lahko z različnimi izboljšavami skrbijo za področje družine. Programi za otroško varstvo in pravica do plačanega porodniškega dopusta naj bi načeloma zmanjšali pritisk, ki ga ustvarja potreba po usklajevanju zaposlitve in zasebnega življenja. Prav v Sloveniji, kjer obstajajo družini prijazne politike in razmeroma obsežni državni podporni sistemi, pa je v primerjavi z drugimi državami z manj ugodno socialno politiko – razen Švedske – pritisk usklajevanja dela in družine za zaposlene ženske največji.

O tem pričajo podatki ankete, ki je bila izvedena leta 2001 na reprezentativnih vzorcih odraslih oseb iz 8 držav v okviru projekta Household, Work and Flexibility (HWF).¹⁰ 18 % Slovenk, kar je največji delež med vsemi v raziskavo vključenimi moškimi in ženskami, je poročalo, da jim opravljanje plačanega dela pogosto otežuje izpolnjevanje obveznosti do družine in drugih pomembnih oseb v njihovem življenju. Tudi delež tistih žensk iz Slovenije, ki ocenjujejo, da jim plačano delo pogosto otežuje opravljanje nujnih gospodinjskih nalog (20 %), je med najvišjimi – dejansko je drugi najvišji med vsemi anketiranimi, saj je takoj za ženskami s Švedske (28 %). Slovenke izstopajo tudi v tem, da pogosteje občutijo pritiske usklajevanja kot moški, natančneje – v tem, da zaradi plačanega dela občutijo več težav pri opravljanju gospodinjskih opravil (Jager in dr. 2003: 13, 14). Smer, ki določa konflikt vlog pri Slovenkah, izhaja predvsem od (plačanega) dela k družinskim obveznostim in gospodinjskemu delu. Ob tem je (za namene pričujočega članka) pomemben tudi podatek, da ima pri zaznavi pritiska pomembno vlogo raven izobrazbe. Največji pritisk vselej občutijo višje izobraženi anketiranci obeh spolov, kar velja za vse vključene države, vključno s Slovenijo (Jager in dr. 2003: 31; van der Lippe in dr. 2003).

Kako pojasniti večji pritisk usklajevanja, ki ga občutijo Slovenke, v primerjavi z drugimi anketiranci obeh spolov? Eden od dejavnikov pritiska je dolg delavnik – za Slovenijo sta značilna visok delež zaposlenih žensk in prevlada zaposlenosti žensk za polni delovni čas. Tako ženske v Sloveniji opravijo v povprečju več delovnih ur na teden (40,9), kot je povprečje za EU (Kanjuo Mrčela 2004, v Kanjuo Mrčela in Černigoj Sadar 2004: 4). Daljši, kot je delavnik, manj časa ostaja za obvladovanje družinskih obveznosti, kar otežuje optimalno usklajevanje plačanega dela in zasebnega življenja. Drugače povedano, večji, kot je obseg časa, porabljenega za plačano delo, višja je raven zaznanega konflikta vlog. Podatki (Černigoj Sadar in Brešar 1995; Černič - Istenič 2001) tudi kažejo, da znaten delež žensk v Sloveniji povezuje harmonizacijo delovnega in družinskega življenja s krajšim oz. polovičnim delovnim časom.¹¹ Prav zaposlitvev

10. Anketa HWF je bila izvedena na Nizozemskem, v Združenem kraljestvu, na Švedskem, v Sloveniji, na Madžarskem, v Bolgariji, v Romuniji in na Češkem (Jager in dr. 2003).

11. Potrebe zaposlenih žensk po krajšem delavniku so pomembno determinirane s prisotnostjo majhnih otrok – tedaj se obseg družinskega dela znatno poveča, kar ob zaposlitvi za polni delovni čas vodi k večji obremenjenosti žensk. Raziskava HWF je pokazala, da prisotnost majhnih otrok ustvarja največji pritisk na kombiniranje dela in družine prav pri Slovenkah, zlasti v kombinaciji z dolgim delavnikom (Jager in dr. 2003: 17). Kot kažejo podatki, je krajši delavnik že sredi devetdesetih let želela približno tretjina žensk z otroki, starimi do treh let (Černigoj Sadar in Brešar 1995).

za skrajšani delovni čas pa lahko razumemo kot dejavnik, ki potencialno lajša pritisk usklajevanja obeh sfer (Jager in dr. 2003: 7–8). Vendar moramo pri tem upoštevati, da so pozitivni vplivi te oblike dela pomembno odvisni od socialnih politik, ki jo spodbujajo in obenem zmanjšujejo njene negativne posledice (zmanjšana materialna varnost). Glede na dejstvo, da Slovenija ne zagotavlja možnosti za fleksibilne oblike dela pod ugodnimi pogoji (fleksibilnost + socialna varnost), so ženske in moški (z otroki ali samski) še vedno bolj naklonjeni zaposlitvi z daljšim delovnim časom – želijo si trdnejših in bolj trajnih oblik zaposlitve. Raziskava HWF (Sicherl in Remec 2002, v Pajnkihar 2003) je pokazala, da je v Sloveniji glede na varnost dela s strani zaposlenih najbolj zaželena standardna oblika zaposlovanja (tj. pogodba za nedoločen čas s polnim delovnim časom in stalnim delavnikom). Zaposlitev s krajšim delovnim časom je redka¹² in v okviru raziskave postavljena v skupino z negativnimi elementi fleksibilnosti.

Na višjo stopnjo stresnosti vpliva tudi večja obremenjenost žensk z domačimi opravili in skrbjo za otroke v primerjavi z moškimi. V Sloveniji pri delitvi družinskega dela (skrb za otroke, gospodinjsko delo) ni dosežena opaznejša enakopravnost med partnerjema – večino dela opravijo ženske (Ule, Renner in dr. 2003). Breme neplačanega dela (dolgi delovnik) zato postavlja ženske v težji položaj kot moške. Vendar pa je, po podatkih ankete HWF (Tang in Cousins 2005: 536–538, 546–547), delež moških iz Slovenije, vključenih v dnevno skrb za otroke in nekatera domača opravila, v primerjavi z drugimi državami, razen Švedske, višji. Tudi podatki raziskave o porabi časa med Evropejci za obdobje med leti 1998 in 2002 (How Europeans spend their time: Everyday life of women and men 2004) kažejo, da moški v Sloveniji, poleg Estoncev, Madžarov in Belgijcev, porabijo več časa dnevno za domača opravila v primerjavi z moškimi iz drugih opazovanih evropskih držav. To pa pomeni višji delež po položaju moškega in ženske enakopravnih družin v Sloveniji, zaradi česar se je Slovenije med raziskovalci v projektu HWF oprijela oznaka »Švedska na jugu« (delitev domačega dela med spoloma je namreč najbolj enakopravna na Švedskem). Čeprav torej igra pri večjem pritisku usklajevanja pri Slovenkah pomembno vlogo njihova dvojna obremenjenost, pa njihovo doživljanje večjega pritiska težje pojasnimo s trdno tradicionalno delitvijo domačega dela.

Iz omenjene raziskave o porabi časa so zanimivi tudi podatki, da so Slovenke med najbolj časovno obremenjenimi v sferi domačega dela (zanj porabijo okoli 5 ur dnevno). Najbolj časovno obremenjujoča gospodinjska dejavnost za ženske v Sloveniji je priprava hrane – za to dejavnost, podobno kot za pomivanje posode, porabijo več časa kot večina ostalih žensk v opazovanih državah. Drugo mesto zavzemata čiščenje in vzdrževanje stanovanja. Tudi likanje je med Slovenkami v primerjavi z drugimi državami pogosta dnevna dejavnost. Primerjalno visoko časovno obremenjenost Slovenk z domačim in gospodinjskim delom potrjujejo tudi najnovejši podatki (Aliaga 2006). Sklepamo lahko, da imajo Slovenke visoka merila glede opravljanja gospodinjskih del:

---

12. Po podatkih Ankete o delovni sili 2002 sodimo Slovenci pod povprečje (delež za Slovenijo v letu 2002 je 6,1 %) (Pajnkihar 2003: 11). Podatki Eurostata kažejo celo upad tovrstne zaposlitve v letu 2002 glede na leto 1998 (Tang in Cousins 2005: 545).

vse in vedno (lepo) pospravljeno, temeljito očiščeno, sveže in natančno zlikano, dobro (doma) skuhanu kosilo itd.

Ti podatki kažejo na veliko skrb in časovno preobremenjenost Slovenk z gospodinjskim delom in domom. Takšno (praktično) vedenje na ravni vrednotne usmerjenosti potrjujejo tudi podatki svetovne raziskave vrednot (za leti 1990 in 1995). Slovenke, skupaj z Bolgarkami in Madžarkami, v primerjavi z drugimi anketiranimi ženskami bolj podpirajo stališče, da je biti gospodinja enako zadovoljujoče oz. izpolnjujoče kot delati za plačilo (Haas in Hartel 2004: 10). Delež Slovenk, ki tradicionalno razmišlja o družinski vlogi žensk, je v letu 1995 celo nekoliko višji kot leta 1990. Gre za podatek, ki po mnenju avtoric nekoliko preseneča glede na to, da so Slovenke tradicionalno zaposlene za polni delovni čas. Vendar je omenjeno stališče verjetno bolj značilno za manj izobražene ženske, ki plačano delo (za polni delovni čas) prvenstveno opravljajo zaradi finančnih razlogov. Tudi podatek iz Slovenskega javnega mnenja za leto 2003 kaže, da je družina pomemben vir identitete oz. izpolnitve Slovenk: med ženskami (in moškimi) najdemo prevladujoče stališče, po katerem si ženske, čeprav zaposlene, še vedno najbolj želijo dom in otroke. Z izjavo »že v redu, da je ženska zaposlena, toda tisto, kar si ženske v resnici želijo, so dom in otroci« se je strinjalo 59,3 % žensk in 59,1 % moških (Jogan 2004: 274). Predpostavljamo, da v pogojih, ko sta takó plačano delo kot družina visoko vrednotena prioriteta oz. enako pomembna vira identitete in samozapolnitve (višje izobraženih) žensk in ko na obeh področjih porabijo (pre)veliko delovnih ur, nastopi višja stopnja konflikta vlog. Slovenke sodijo po porabi časa za plačano delo oz. izobraževanje in domače delo skupaj med najbolj obremenjene – za našeto porabijo okrog 7 in pol ur dnevno ali več (Aliaga 2006). Glede na zgornja stališča in dejansko preobremenjenost Slovenk z gospodinjstvom ali domom ter plačanim delom ne preseneča, da jim pogosto zmanjka časa za druženje, zabavo, rekreacijo, spanje itd., to pa vodi v (pre)utrujenost, izčrpanost in stres.

Večji pritisk usklajevanja, ki ga občutijo ženske, in razlike med spoloma v doživljanju pritiska so, dalje, odvisni tudi od ideologije spolov in odnosa nacionalnih politik do enakosti spolov. Bolj enakopravna ideologija spolov, ki se izraža tudi v stališčih ljudi (predvsem žensk) glede spolnih vlog in delitve dela, lahko vpliva na bolj negativno percepcijo usklajevanja različnih vlog na strani žensk. Ugotovimo lahko, da je med Slovenkami prisotna zavest o neenaki delitvi dela med spoloma, zlasti gospodinjskega dela. To je razvidno iz relativno visokega deleža anketiranih žensk (ženske – 66,4 %, moški – 50,9 %), ki se strinjajo z izjavo »moški bi morali opravljati več gospodinjskih del, kot jih opravljajo sedaj« (Jogan 2004: 281). Spremembe v smeri večje enakopravnosti ideologije spolov so razvidne tudi v poviševanju deleža žensk in moških, ki se ne strinjajo s spolno delitvijo vlog (moški v vlogi skrbnika, ženska v vlogi skrbnice), kar je pokazala primerjava rezultatov merjenja vrednot v letih 1991, 1993 in 2003 (Jogan 2004: 273). Možno je, da razkorak med liberalnimi stališči (predvsem višje izobraženih) žensk o spolni delitvi dela na eni in dejansko (neenakomerno) razdelitvijo gospodinjskega dela na drugi strani vpliva na bolj negativne zaznave kombiniranja plačanega dela in družine pri Slovenkah.

Bolj stresno doživljanje konflikta obeh sfer je lahko povezano tudi s prisotnostjo emancipacijskih politik. Po mnenju nekaterih avtoric (npr. Sadar Černigoj 2002; Jogan 2001: 238) so bile državne politike že konec sedemdesetih let 20. stoletja usmerjene k olajševanju povezave poklicnega dela z družino.¹³ Problem usklajevanja obeh področij se je s takšno naravnostjo politik tako – podobno kot na Švedskem – vzpostavil kot javna zadeva oz. vprašanje na ravni kulture, s tem pa je del kulture postalo tudi izkustvo stresa in nenehnega hitenja (van der Lippe in dr. 2003). Iz odnosa kulture do problema usklajevanja pa izhajajo tudi večje težje po harmonizaciji plačanega dela in družine, ki v primeru neuresničenih pričakovanj vodijo k bolj negativnim odzivom.

Vzroke za doživljanje večjega pritiska kombiniranja bi, dalje, lahko iskali v stopnji soglasja v gospodinjstvih. Med pari oz. člani skupnega gospodinjstva v Sloveniji je, poleg Češke, prisotna najmanjša stopnja soglasja, ki so ga merili v povezavi s finančnimi vprašanji, načrtno delitvijo gospodinjjskih nalog, obsegom skupnega preživljanja časa in obsegom časa, ki ga preživljajo na delovnem mestu (Jager in dr. 2003: 14). Stalni konflikti med partnerjema na doživljanje pritiska usklajevanja dela in družine vplivajo negativno.

Ugotovitve študije HWF, da so odgovornosti do družine in redna gospodinjjska opravila precejšen problem za (višje izobražene) ženske zaradi zahtev plačanega dela v Sloveniji, potrjujejo tudi podatki ankete Slovenskega javnega mnenja iz leta 2003. Ženske z višjo stopnjo izobrazbe (uslužbenke z višjo ali visoko izobrazbo) so v primerjavi z moškimi, ki dosegajo isto profesionalno raven, ter v primerjavi z ženskami z nižjo profesionalno in izobrazbeno ravno bolj utrujene zaradi opravljanja plačanega dela, kar jih ovira pri opravljanju gospodinjjska dela (glej Tabelo 1).¹⁴

Tabela 1: Pogostost utrujenosti (v %) po spolu in izobrazbi.

		Uslužbenec s srednjo izobrazbo	Uslužbenec z visoko izobrazbo	Drugo	Skupaj
Moški	Nekajkrat na teden	15,1	16,1	18,6	17,3
	Nekajkrat na mesec	34,2	37,5	26,8	30,4
	Enkrat ali dvakrat	20,5	25,0	20,8	21,5
	Nikoli	30,1	21,4	33,9	30,8
	$\chi^2 = 5,072$, sig. = 0,535	100	100	100	100
	(73)	(56)	(183)	(312)	

13. Po nekaterih razlagah (Jager in dr. 2003: 8) problem usklajevanja obeh sfer ni bil v središču spolne ideologije in politik bivših komunističnih režimov. V ospredju naj bi bila predvsem težnja po vključitvi žensk v plačano zaposlitev s polnim delovnim časom, problem delitve domačega dela pa naj bi ostal netematiziran.

14. Vprašanje se je glasilo: »Kako pogosto se vam je v preteklih treh mesecih zgodilo kaj od navedenega?« – »Iz službe sem prišel-a domov preutrujen-a, da bi lahko opravila vsa potrebna gospodinjjska opravila.« Možni odgovori so se glasili: nekajkrat na teden, nekajkrat na mesec, enkrat ali dvakrat, nikoli.

Ženske	Nekajkrat na teden	20,8	34,4	26,0	26,0
	Nekajkrat na mesec	29,7	37,5	25,2	29,5
	Enkrat ali dvakrat	28,7	20,3	21,3	23,6
	Nikoli	20,8	7,8	27,6	20,9
	$\chi^2 = 14,616$, sig. = 0,023	100	100	100	100
		(101)	(64)	(127)	(292)

Vir podatkov: Toš in dr. 2003/2.

Po drugi strani podatki kažejo, da ženskam iz zgornjega srednjega razreda v primerjavi z moškimi pripadniki istega razreda in z ženskami iz nižjega srednjega razreda ne primanjkuje časa za opravljanje gospodinjskih del¹⁵ (glej Tabela 2). Utrujenost se torej v primerjavi s pomanjkanjem časa kot dejavnikom dela kaže kot pomembnejši vzrok za problematičnost gospodinjskega dela žensk. Do določene mere je to razumljivo, saj višje izobražene ženske – vsaj v primerjavi z nižje izobraženimi ženskami – zaradi težnje po samopodreditvi v karieri v manjši meri razumejo časovno vlaganje v delovno vlogo kot problematično (Carlson in Kacmar 2000). Po drugi strani pa polna (časovna in delovna) angažiranost pri opravljanju kompleksnih in psihično zahtevnih delovnih nalog, s katerimi se srečujejo ženske iz (zgornjega) srednjega razreda, lahko vodi k utrujenosti, izčrpanosti in izgorelosti.

Tabela 2: Pogostost (v %) oteženega izpolnjevanja družinskih odgovornosti po spolu in izobrazbi.

		Uslužbenec s srednjo izobrazbo	Uslužbenec z visoko izobrazbo	Drugo	Skupaj
Moški	Nekajkrat na teden	8,6	13,5	11,8	11,3
	Nekajkrat na mesec	21,4	32,7	21,3	23,3
	Enkrat ali dvakrat	31,4	19,2	26,4	26,3
	Nikoli	38,6	34,6	40,4	39,0
	$\chi^2 = 5,116$, sig. = 0,529	100	100	100	100
		(70)	(52)	(178)	(300)
Ženske	Nekajkrat na teden	12,0	7,9	11,9	11,1
	Nekajkrat na mesec	21,0	36,5	25,4	26,3
	Enkrat ali dvakrat	23,0	25,4	25,4	24,6
	Nikoli	44,0	30,2	37,0	38,1
	$\chi^2 = 6,452$, sig. = 0,375	100	100	100	100
		(100)	(63)	(126)	(289)

Vir podatkov: Toš in dr. 2003/2.

15. Vprašanje se je glasilo: »Kako pogosto se vam je v preteklih treh mesecih zgodilo kaj od navedenega?« – »Težko sem izpolnil-a svoje družinske obveznosti, ker sem preveč časa porabil-a za službo.« Možni odgovori so se glasili: nekajkrat na teden, nekajkrat na mesec, enkrat ali dvakrat, nikoli.

Kot kažejo podatki Slovenskega javnega mnenja, prihaja do konfliktov dela in družine tudi v smeri od družine k delu: ženske prihajajo na delo bolj utrujene kot moški (glej Tabela 3).¹⁶

Tabela 3: Pogostost utrujenosti (v %) zaradi gospodinjskega dela po spolu.

	Moški	Ženske	Skupaj
Nekajkrat na teden	1,3	2,0	1,7
Nekajkrat na mesec	2,6	6,8	4,6
Enkrat ali dvakrat	11,5	17,7	14,5
Nikoli	84,6	73,4	79,2
$\chi^2 = 12,880$, sig. = 0,005	100	100	100
	(312)	(293)	(605)

Vir podatkov: Toš in dr. 2003/2.

Vidimo lahko, da konflikti, ki nastajajo med plačano zaposlitvijo in družino, izhajajo iz utrujenosti, ki se pojavi zaradi opravljanja družinskega dela in ki lahko otežuje polno učinkovitost delovanja na področju plačane zaposlitve. Ta ugotovitev ne preseneča, če upoštevamo neenako delitev neplačanega dela med spoloma. Kljub velikemu številu zaposlenih žensk s polnim delovnim časom je prispevek moških k družinskemu delu nižji od prispevka žensk. Na podlagi podatkov iz ankete o porabi časa za leti 2000 in 2001 Inglič in Belak ugotavljata, da ženske porabijo več časa za zaposlitev, izobraževanje, študij in domače delo (34 %) kot moški (30 %). Ženske imajo tako manj prostega časa kot moški – moški imajo na teden 7 ur več prostega časa kot ženske (moški 42 ur in ženske 35 ur tedensko) (Inglič in Belak 2002: 2).

Konflikt vlog usmerja člane gospodinjstev z dvema zasluškoma (oz. ženske iz teh gospodinjstev) k strategijam za usklajevanje obveznosti z obeh področij. Ena od splošno znanih strategij za obvladovanje konfliktnih zahtev plačanega dela in družine v domala vseh razvitih državah sveta je tudi kupovanje gospodinjskega dela. Pri nas jo oglašujejo številni čistilni in gospodinjski servisi, npr.: »Zaposleni ženski je danes zelo težko uskladiti vse obveznosti, ki jih ima v službi in nato še doma z družino. Za čiščenje dostikrat enostavno zmanjka časa in takrat je čistilni servis še kako dobra rešitev« (<http://www.megaservis.com/stanovanja.html>, oktober 2006).

Plačano gospodinjsko delo je verjetno »dobra rešitev« za številna gospodinjstva, vendar pa ni nadomestilo za neplačano delo, temveč le njegovo dopolnilo. Najete čistilke oz. gospodinjske pomočnice resda opravijo določeno delo, kar deloma razbremeni delodajalke. Vendar ostaja odgovornost za to, da je delo opravljeno, v njihovi domeni. Že odločitev o prenosu gospodinjskih opravil na druge ženske je primarno odločitev žensk samih: če jih ne zmorejo (ali ne želijo) opraviti same, morajo poskrbeti za to, da

16. Vprašanje se je glasilo: »Kako pogosto se vam je v preteklih treh mesecih zgodilo kaj od navedenega?« – »Zaradi dela v gospodinjstvu sem v službo prišel-a preutrujen-a, da bi lahko dobro opravljal-a svoje delo.« Možni odgovori so se glasili: nekajkrat na teden, nekajkrat na mesec, enkrat ali dvakrat, nikoli.

jih opravi nekdo drug. Ženske najeto pomoč neredko tudi plačujejo iz lastnih sredstev. Raziskovalni podatki kažejo, da kupovanje plačane gospodinjske pomoči ni odvisno zgolj od zadostnih dohodkov gospodinjstva, pomembno je tudi, za čigave dohodke gre. Npr. v ameriških gospodinjstvih z dvema zaslužkoma so bile plače žena, ne pa tudi plače njihovih soprogov, pomemben kazalnik porabe denarja za plačane storitve na domu (Soberon - Ferrer in Dardis 1991, v Palameta avgust 2003: 12).¹⁷ Kljub temu, da ženskam pomagajo pomočnice in jih s tem časovno razbremenijo, ostajajo na psihičnem nivoju še vedno obremenjene z gospodinjskimi deli. Zadolžene so tako za iskanje pomoči (povpraševanje po pomoči prek neformalnih virov ali prek oglasov, pogovori s kandidatkami, izbira najustreznejše osebe), organizacijo in vodenje dela (skrb za to, kako in katera dejavnost bo kdaj opravljena, priprava vsega potrebnega za izvedbo dela, npr. nakup čistil, priprava navodil), nadzor nad opravljenim delom (je stanovanje dobro počiščeno, kje morebiti ni), kot tudi za komuniciranje s čistilko oz. gospodinjsko pomočnico (dogovarjanje, pogajanja, urejanje sporov). O delodajalkah v vlogi organizatork in »menedžerk« so poročale tudi naše intervjuvanke:

Ta ženska, ki delam pri njej, me je sama poiskala, pa vprašala, če bi ji hodila čistit domov kakšen popoldan ... Takrat, ko grem tja, mi ta ženska pove ali pa mi napiše na listek, kaj vse imam za postorit. Moški večinoma nimajo veze /.../ s tem. Ta ženska mi ponavadi vse naroči, mož njen pa ne. (Jasna, 30 let, 2 otroka, delo čistilke opravlja okoli 6 mesecev.)

Ženska je glavna. Vsepovsod se ženska zмени, če je glede likanja, glede čiščenja, generalke, rož, karkoli ... Pa kaj je treba delati: ali bomo okna čistile, ali bomo kje generalko delale ... Edino en primer sem imela /v 27 letih – op. avt./, ko me je mož vprašal, če bi pomagala ženi. Ampak ostalo naprej je pa vse žena urejala. (Terezija, 55 let, 2 otroka, gospodinjsko delo opravlja 27 let.)

Najem plačanega gospodinjskega dela v pogojih, ko ostaja odgovornost za njegovo izvedbo v domeni žensk, bistveno ne spreminja neuravnotežene delitve dela med partnerjema in ne prispeva k njuni (večji) enakopravnosti. Enakopravnost se ne dosega s tem, da partnerica (na konkretni ravni) dela manj ali da nečesa sploh ne dela, temveč s tem, da si partnerja delo enakovredno delita.

3 Družbeno-ekonomske spremembe in plačano gospodinjsko delo

Spremembe v porazdelitvi dohodka – povečanje dohodkovne neenakosti. Podobno kot v ostalih državah v tranziciji je tudi v Sloveniji v prvih letih tranzicije prišlo do pomembnih sprememb v porazdelitvi dohodka in premoženja. Porazdelitev dohodka v letu 1983 je bila zelo drugačna od porazdelitve v letu 1998. V letu 1983 je 10 % najrevnejših ljudi prejelo 2,2 % celotne mase plač, leta 1993 samo 2 % in leta 1998

17. Tudi podatki, ki jih je analiziral Palameta (2003), kažejo, da gospodinjstva, v katerih ženske prispevajo večji delež dohodka, bolj verjetno najemajo pomoč v primerjavi s tistimi, v katerih je delež dohodka, ki ga s plačanim delom zagotavljajo ženske, manjši. Tudi družine z relativno nizkimi dohodki, ki jih v večjem deležu zagotavljajo ženske, bolj verjetno plačujejo domače storitve kot pa gospodinjstva z višjimi dohodki, ki jih v večjem deležu prispevajo moški.

le še 1,8 %. Plače so se 10 % najpremožnejših v 15 letih močno povečale: leta 1983 so njihove plače v skupni masi zavzemale 17,5 %, leta 1993 21,2 % in leta 1998 že 22,5 %. Dohodkovna neenakost se je povečala med letoma 1991 in 1996; v prvih letih tranzicije se je povečal doprinos visokošolske izobrazbe (Stanovnik 1999, v Stanovnik 2005: 53). Leta 1993, ko se je že začela privatizacijska razdelitev, se je dohodek od premoženja v največjem deležu stekal k najpremožnejši skupini (77,5 %), ostalim skupinam pa je pripadalo skupaj 22,5 % premoženjskih dohodkov. V letu 1998 je porazdelitev tega vira dohodka že bolj enakomerna, vendar najpremožnejšim še vedno pripada 45,4 % vseh dohodkov iz premoženja (Čeh 5. 6. 2001: 16). V obdobju 1993–2002 je med zaposlenimi očitno prišlo do povečanja dohodkovne neenakosti (porazdelitev brutodohodkov), vendar se je neenakost po letu 1995 dokaj umirila (Stanovnik 2005: 56). Med leti 1993 in 1998 se je poslabšal dohodkovni položaj gospodinjev z brezposelnim članom in gospodinjev z otroki, starimi do vključno 18 let (Poročilo o človekovem razvoju 2002/03: 30).

Pogoji dohodkovne neenakosti lahko pojasnijo povpraševanje po plačanih gospodinjskih storitvah, na drugi strani pa »priskrbijo« posameznice, ki so pripravljene izvajati tovrstno delo za plačilo. Za analizo vpliva dohodkovne neenakosti na pojav (in širitev) plačanega gospodinjskega dela pa je pomembna tudi specifična lokacija, saj je dohodkovna porazdelitev v nekaterih mestih bolj nepravilna kot v drugih. Večja neenakost pa je lahko povezana z večjo koncentracijo plačanega gospodinjskega dela.

Podaljševanje delovnega časa in povečanje intenzivnosti dela. Starši v Sloveniji imajo časovno zahtevne službe. Zelo velik del staršev ima delovnik, daljši kot 8 ur. O dolgem delavniki najpogosteje poročajo ženske s srednješolsko izobrazbo (30,9 %) in ženske z visokošolsko izobrazbo (25,9 %) (Kanjus Mrčela in Černigoj Sadar 2004: 20, 26–27). Starši tudi ne izrabljajo pravice do skrajšanega delovnega časa po dopolnjenem prvem letu starosti otroka. Avtorici iz teh podatkov sklepata, da se starši kljub starševskim obveznostim prilagajajo kulturi dolgih delovnikov.

Kot kažejo različne raziskave, je delovni čas v Sloveniji in v vzhodni Evropi sorazmerno zelo dolg glede na severozahod Evrope. V Sloveniji se hitro povečuje obseg nadurnega dela in dela ob koncu tedna ter v izmenah. Razmerje med empirično opravljenimi urami in pogodbeno obveznimi v letu 2002 je 40,5 nasproti 45,8 (Malnar 2002: 64, 183). V letu 2003 znaša povprečno število delovnih ur polno zaposlene osebe na teden 42,6 (število delovnih ur se je nekoliko zmanjšalo glede na leto 1998, tedaj je znašalo 43,9), kar Slovenijo poleg npr. Grčije in Velike Britanije uvršča med države z najdaljšim delovnim tednom (European Network Indicators of Social Quality – ENIQ 2005). V slovenskih organizacijah je jasno razvidno naraščanje delovne intenzivnosti. Mednarodna raziskava CRANET je pokazala, da se nadurno delo izvaja v 96 % organizacij in da dela v izmenah ne izvaja 14,8 % organizacij, delo ob koncu tedna pa se ne izvaja v 17,4 % organizacij. Podatki tudi kažejo, da se v Sloveniji delež nadurnega dela povečuje v več organizacij kot v drugih državah EU (34,3 % v primerjavi z 31,6 %), medtem ko je delež organizacij, ki povečujejo delo ob koncu tedna in delo v izmenah, bolj ali manj podoben deležu povečanja v organizacijah drugih držav EU (24,7 % v primerjavi s 25,8 % za delo ob koncu tedna in 23,0 % v primerjavi s 23,9 % za delo v izmenah) (Ignjatovič 2002: 183–184).

Povpraševanje po plačani gospodinjski pomoči je pogosto povezano s časovno zahtevnimi službami: višje, kot so časovne zahteve plačane zaposlitve, in bolj, ko se s tem zmanjšuje čas za domača opravila ter krajša prosti čas, bolj verjetno je, da ženske, ki si to lahko privoščijo (višje plače in dohodki), najemajo pomoč tretje osebe (druge ženske).

Spremembe v porazdelitvi statusnih razlik – spremembe v družbeni strukturi (stratifikacija). Socialno razslojevanje se kaže predvsem v nastajanju dveh novih slojev: višjega srednjega sloja, ki razpolaga s strateškimi dobrinami, ki pripadnikom omogoča ugoden ekonomski položaj, družbeni vpliv in prestiž; ter podrazreda, ki ga ogroža revščina in pomanjkanje ekonomske in družbene moči. Bernik in Trbanc (2005) ugotavljata, da se je sloj inteligence, ki v socialistični družbi zaradi ideologije enakopravnosti in politične kontrole ni mogel izraziti in izrabiti svojih družbenih prednosti, v novih, postsocialističnih okoliščinah preoblikoval v različne kategorije profesionalcev, porajati pa so se začele še druge kategorije, ki sestavljajo višji srednji sloj, tj. menedžerji in višji državni uradniki. Prav pripadniki višjega srednjega sloja pa predstavljajo tisti del prebivalstva, ki so v tranziciji deležni največ ugodnosti. Čeprav se višji srednji sloj še ni dokončno izoblikoval, ugotavljata avtorja, pa postaja vse bolj družbeno prepoznaven in samozavesten. S poglobljanjem ekonomskih in družbenih razlik se torej oblikujeta dva sloja ljudi, ki »omogočata« prenos posameznih dejavnosti gospodinjskega dela na druge: višji sloj, ki razpolaga s finančnimi sredstvi za najemanje pomoči v gospodinjstvu, in nižji sloj, ki nudi to pomoč zaradi revščine, nizkih plač oz. slabega materialnega položaja ali brezposelnosti.

Najemanje čistilk, pa tudi žensk, ki likajo, iz družbeno depriviligiranih skupin lahko razumemo tudi kot kulturno potrošnjo zgornjega srednjega razreda, tj. kot del njegovega življenjskega stila, ki zarisuje simbolne meje razreda ter poudarja in utrjuje njegovo posebnost (finost, petičnost) in prestiž. Izjave intervjuvanih gospodinjskih pomočnic oz. čistilk kažejo na tako zaznavanje razrednih in življenjskostilnih razlik. Navajamo primer:

Je zelo visoka, mislim, da je ena direktorica tam v Ljubljani ... Saj drugače je čisto v redu. Samo ona ima toliko denarja, da si lahko privošči, da kdo dela zanjo ... Itak se ne pogovarjamo veliko ... Ona se ne spusti na moj nivo. (Jasna, 30 let, 2 otroka, delo čistilke opravlja okoli 6 mesecev.)

Plačano gospodinjsko delo torej omogoča reprodukcijo določenega družbenega statusa in življenjskega stila, saj način opravljanja družinskega dela potrjuje položaj gospodinjstva v celotni družbeni strukturi. Organizacija »dóma« kaže tudi na dostop posamezne družine do finančnih virov. Družbena reprodukcija na Slovenskem je torej bila (glede na socialni izvor služkinj oz. socialno neenakost med delodajalci in hišnimi posli ter meščansko ideologijo delitve domačega dela) in ostaja stratificirana dejavnost, ki vključuje in reproducira spolne in razredne neenakosti.

Slabšanje položaja žensk na trgu delovne sile in revščina. V Sloveniji se zaradi prestrukturiranja gospodarstva povečuje povpraševanje po bolj izobraženi in mlajši delovni sili, kar pomeni, da med brezposelnimi narašča število manj izobraženih (Ignjatovič 2002: 179–180), povečuje pa se tudi delež starejših, ki zaradi neustrezne izobrazbe težko

najdejo zaposlitev. Kot smo že omenili, je izguba služb v devetdesetih letih (med leti 1990 in 2000 je bilo izgubljenih 25 % služb) zlasti starejše delavce in ženske usmerjala v upokojevanje ali neformalno ekonomijo. Nevarnosti, da bi izgubile zaposlitev, so izpostavljene zlasti ženske z nižjo izobrazbo in starejše ženske (Pospeševalni center za malo gospodarstvo 2001).

Stopnja tveganja revščine v Sloveniji je sicer po podatkih od leta 1997 do leta 2002 upadala, vendar revščina v Sloveniji obstaja in ogroža 13,6 % prebivalstva; kot ena od glavnih določilnic revščine in socialne izključenosti pa nastopa brezposelnost (Joint Memorandum on Social Inclusion of Slovenia 2003). Stopnja tveganja revščine med ženskami je višja kot med moškimi (Poročilo o človekovem razvoju 2002/03: 25). Ena od posledic brezposelnosti in revščine slabo plačanih, nizko izobraženih in brezposelnih žensk je čiščenje v tujih domovih. Intervjuji s čistilkami, ki so delo opravljale bodisi kot svojo edino plačano delo ali pa kot dopolnilo formalni zaposlitvi, so pokazali, da ženske opravljajo delo izključno zaradi ekonomske nuje in materialne stiske svojih družin. Navajamo nekaj značilnih izjav:¹⁸

Ja, plača je čisto prenizka, pa nismo imeli za preživeti, mož je itak brezposeln ... Tako da sem morala najti kaj dodatnega ... Drugače sploh ne bi preživeli, saj mi ni nič drugega preostalo. (Jasna, 30 let, 2 otroka, delo čistilke opravlja okoli 6 mesecev.)

Imam družino in sem bila prisiljena iti v to službo. Ker druge možnosti pač ni bilo, sem sprejela to službo. (Ivana, 29 let, 2 otroka.)

To je moje edino delo, ker sem, žal, ostala brez službe in se moram pač preživljati na tak način ... Zato ker sem prestara, da bi dobila kakšno delo v bilo kateri tovarni, in to je bila edina možnost ... da si s tem služim kruh. (Vesna, 53 let, 2 otroka, čisti v Italiji.)

Narščanje zaposlovanja žensk v profesionalnih poklicih in na menedžerskih delovnih mestih. V razvitem svetu je oživitev plačanega domačega dela povezana z naraščanjem števila žensk v profesionalnih poklicih in na menedžerskih delovnih mestih (Gregson in Lowe 1994). Študije tudi ugotavljajo, da ženske, ki opravljajo nadurno delo oz. so zaposlene na vodilnih ali nadzornih delovnih položajih, najemajo več plačanih storitev kot ostale zaposlene ženske ter da ženske z višjo izobrazbo bolj verjetno poiščejo plačano pomoč v gospodinjstvu kot tiste z nižjo izobrazbo (Tijdens in dr. 2003: 7, 16). V Sloveniji v zadnjem desetletju narašča število žensk, ki gradijo profesionalno kariero. Anketa o delovni sili kaže, da je med letoma 1997 in 2004 delež žensk, ki delajo v profesionalnih in menedžerskih poklicih¹⁹ ali kot visoki uradniki in zakonodajalci, narasel s 16,0 % na 23 % (glej Tabelo 4).

---

18. Vprašanje se je glasilo: »Zakaj ste se sploh odločili za takšno delo, če ga primerjate z drugimi vrstami dela?«

19. Čeprav statistični podatki kažejo višjo udeležbo žensk v administrativnih, menedžerskih in profesionalnih poklicih, je treba upoštevati, da gre – vsaj pri menedžmentu – za kategorijo, ki vključuje različne položaje z različno organizacijsko močjo in udeležbo pri odločanju. Več menedžerk je v novoustanovljenih majhnih podjetjih kot v velikih podjetjih (Kanjuo - Mrčela 2000: 57).

Tabela 4: Ženske (v %) v poklicih storitvenega razreda (1997–2004).

	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
	418	414	406	414	418	415	407	430
Zakonodajalci, visoki uradniki, menedžerji	3,3	3,6	4,2	4,6	5,0	4,6	4,4	4,7
Strokovnjaki	12,7	13,5	13,8	14,0	14,4	15,7	17,2	18,1
Tehniki in drugi strokovni sodelavci	12,7	13,0	14,0	14,7	16,0	17,8	18,2	18,1

Vir podatkov: Anketa o delovni sili 1997–2004.

Tudi anketni podatki na reprezentativnem vzorcu za polnoletno prebivalstvo iz raziskav Slovenskega javnega mnenja (1991/2–2003/4) kažejo naraščajoč delež žensk med poklici, ki sestavljajo višji srednji razred ali t. i. storitveni razred (glej Tabelo 5 in Graf 1). V dobrem desetletju se je delež uslužbenk z višjo ali visoko izobrazbo med vsemi zaposlenimi podvojil (s 15,8 % na 33,6 %).²⁰

Tabela 5: Uslužbenci (v %) z višjo ali visoko izobrazbo med vsemi zaposlenimi po spolu (1991–2003).

	Moški	Ženske	Skupaj
1991	12,7	15,8	14,2
1992	12,7	17,1	14,7
1993	15,1	19,4	17,2
1994	16,2	20,3	18,3
1995	14,2	19,9	16,9
1996	12,9	20,1	16,5
1997	15,2	19,5	17,2
1998	15,6	25,4	20,1
1999	18,9	24,4	21,5
2000	15,2	25,6	20,2
2001	18,1	30,2	24,0
2002	22,7	27,3	25,0
2003	19,0	33,6	24,4

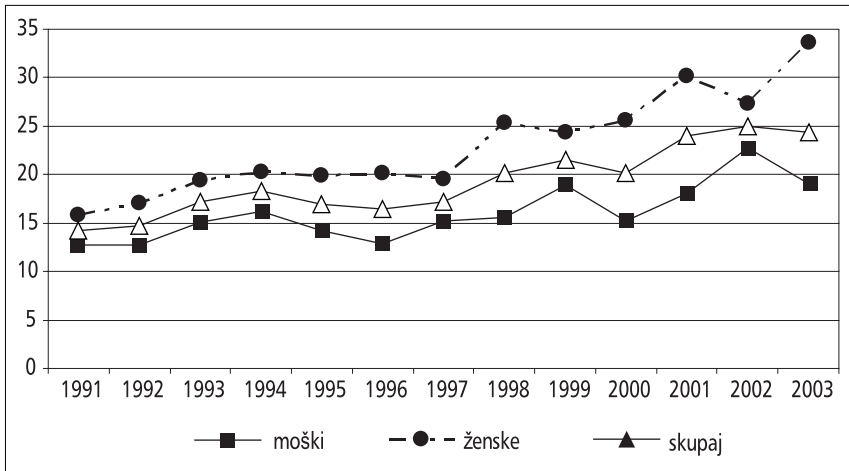
Vir podatkov: Toš in dr. 1991/2–2003/4.

Ženske iz zgornjega srednjega razreda kombinirajo delo s kariero, materinstvom, gospodinjstvom in partnerstvom, kar na splošno ustvarja kaotično življenje, stalno pomanjkanje (prostega) časa in zlasti preobremenjenost, utrujenost in izčrpanost. Gospo-

20. Štebe (2004: 40) ugotavlja, da analiza vzorca raziskave Slovensko javno mnenje nakazuje, da je bilo vodilo te raziskave že od samega začetka skrb za kakovost, kar je eden od elementov, ki zagotavlja njeno visoko verodostojnost.

dinjnska opravila, kot so priprava hrane, čiščenje, pospravljanje in likanje, so dolgotrajno, utrudljivo, intenzivno in težko delo, in ker ženskam primanjkuje energije (zlasti zaradi utrujenosti, ki jo povzroča opravljanje plačanega dela), lahko prenos naštetih nalog na druge ženske nastopa kot ena od strategij prilagoditve (višje izobraženih žensk) na nasprotnoče si zahteve družine in plačanega dela.

Graf 1: Uslužbenci (v %) z višjo ali visoko izobrazbo med vsemi zaposlenimi po spolu (1991–2003).

Vir podatkov: Toš in dr. 1991/2–2003/4.

4 Sklep

Plačanega gospodinjanskega dela ne moremo pojasniti zgolj z enim samim dejavnikom ali vzrokom. Podobno kot v številnih drugih državah se tudi v Sloveniji verjetno pojavlja in širi kot posledica dohodkovne neenakosti, zaposlenosti žensk v javni sferi (zlasti naraščanja števila žensk v profesionalnih poklicih in na menedžerskih delovnih mestih), kulture dolgega delovnega časa in spolno nesimetrične delitve dela v zasebni sferi doma med (zaposlenima) partnerjema. Po drugi strani pa tudi zaradi brezposelnosti žensk (ali nizkih dohodkov v družinah, v katerih živijo), ki ponujajo svoje storitve. Ohranjanje in povečevanje razlik med slojem prebivalstva, ki ima boljši ekonomski položaj, in tistimi, ki živijo v neugodnih finančnih in materialnih pogojih, lahko povečata povpraševanje po plačani pomoči v gospodinjstvih in ponudbo tega dela.

Plačano družinsko delo je v Sloveniji del neformalne, sive ekonomije in je kot tako neregulirano, uradna statistika ga ne registrira in ne meri, zato je ocena njegovega obsega otežena. Kot kažejo podatki Ankete o delovni sili iz leta 2005 (to so edini podatki na reprezentativnem vzorcu, na katere smo se lahko oprli), plačana pomoč pri gospodinjstvih delih ni splošno razširjen pojav v Sloveniji. Plačano pomoč pri čiščenju stanovanja so najeli le 3 % gospodinjstev, vendar pa podatki raziskave v okviru projekta SIPA kažejo, da so potrebe žensk (z majhnimi otroki) po pomoči na domu oz. v gospodinjstvu zelo velike, obenem pa je močno prisotna tudi pripravljenost (starejših,

nezaposlenih, manj izobraženih) žensk, da bi to delo izvajale. Prav tako lahko na podlagi podatkov, pridobljenih z intervjuji in pregledi oglasov v Salomonovem oglasniku ter na svetovnem spletu, ugotovimo, da ponudba obstaja in narašča. Povpraševanje oz. potrebe po pomoči pri čiščenju, pospravljanju, likanju in pranju, ki jih razkrivajo podatki omenjenih raziskav in virov, so razumljivi, če upoštevamo podatek Ankete o delovni sili, da je neenaka delitev med partnerjema največja pri najmanj »cenjenih« (in najbolj utrujajočih) dejavnostih – likanju in čiščenju.

Kupovanje gospodinjanskega dela je ena od strategij kombiniranja plačanega dela in gospodinjiskih obveznosti. Podatki iz Ankete o delovni sili (2005) kažejo, da je prisotna zlasti v gospodinjstvih, v katere so vključene bolj izobražene ženske. Z višanjem izobrazbe in zasedanjem višjih položajev na delovnem mestu se torej ženske manj posvečajo gospodinjiskim opravilom. Običajno prepuščajo te dejavnosti tretji osebi ženskega spola in nižjega socialnega statusa. Primerjalna študija o doživljanju konflikta med delom in družino v 8 evropskih državah, izvedena v letu 2001 (HWF), je pokazala, da (zlasti višje izobražene) ženske v Sloveniji doživljajo najvišji pritisk usklajevanja vlog med vsemi moškimi in ženskami v analiziranih državah. Javnomnenjski podatki iz leta 2003 so, dalje, pokazali, da pripadnice zgornjega srednjega razreda (uslužbenke z visoko izobrazbo) v primerjavi z moškimi iz istega razreda in ženskami iz nižjega srednjega razreda bolj kot pomanjkanje časa pri učinkovitem delovanju v družini omejuje preobremenjenost oz. utrujenost zaradi plačanega dela. Da pa bi lahko z gotovostjo trdili, kateri so dejavniki dela oz. družine, ki vplivajo na nakup pomoči v gospodinjstvu, bodo potrebne še nadaljnje empirične raziskave.

Zahvala

Zahvaljujem se doc. dr. Mitji Hafnerju - Finku in mag. Katji Rutar za prijazno in koristno pomoč pri iskanju in pripravi nekaterih podatkov iz raziskave Slovensko javno mnenje ter anket o delovni sili. Najlepše se zahvaljujem tudi anonimnim recenzentom za pozorno branje zgodnejše različice članka in za pripombe nanjo.

Literatura in viri

- Bernik, Ivan, in Trbanc, Martina (2005): Avtoportret višjega srednjega sloja: izjemnost in konformnost. *Teorija in praksa*, XLII (1): 65–88.
- Bittman Michael, Matheson, George, in Meagher, Gabrielle (1999): The Changing Boundary between Home and Market: Australian Trends in Outsourcing Domestic Labour. *Work, Employment and Society*, 13: 249–73.
- Cancedda, Alessandra (2001): *Employment in Household Services*. Dublin: European Foundation.
- Carlson, D. S., in Kacmar, K. M. (2000): Work-Family Conflict in Organization. Do Life Role Values make a Difference? *Journal of Management*, 26: 1031–1054.
- Cohen, Philip N. (1998): Replacing Housework in the Service Economy: Gender, Class, and Race-Ethnicity in Service Spending. *Gender & Society*, 12 (2): 219–231.

- Coser, Lewis (1973): Servants: The Obsolescence of an Occupational Role. *Social Forces*, 52: 31–40.
- Čeh, Silva (5. 6. 2001): Desetletje našega razslojevanja. *Delo*, 127: 16.
- Černič - Istenič, Majda (2001): Vloge med spoloma. V N. Stropnik in M. Černič Istenič (ur.): *Prebivalstvo, družina in blaginja: stališča do politike in ukrepov*. Ljubljana: Inštitut za ekonomska raziskovanja.
- Černigoj Sadar, Nevenka, in Brešar, Alenka (1995): Nekatere značilnosti podvzorca staršev z otroki starimi do treh let. V N. Černigoj Sadar: *Kvaliteta življenja družin v Sloveniji: Raziskovalno poročilo*. Ljubljana: FDV, IDV.
- Černigoj Sadar, Nevenka (2002): Stres na delovnem mestu. *Teorija in praksa*, XXXIX (1): 81–102.
- De Ruijter, Esther, van der Lippe, Tanja, in Raub, Werner (2003): Trust Problems in Household Outsourcing. *Rationality and Society*, 15 (4): 473–507.
- Dremelj, Polona (2003): Sorodstvene vezi kot vir socialne opore posameznikov. *Družboslovne razprave*, 19 (43): 149–170.
- Filipovič, Maša, Kogovšek, Tina, in Hlebec, Valentina (2005): Starostniki in njihova vpetost v sosedska omrežja. *Družboslovne razprave*, 21 (49/50): 205–221.
- Gorz, Andre (1994): *The New Servants. V Capitalism, Socialism, Ecology*. London: Verso.
- Greenhaus, Jeffrey H. (1988). *The Intersection of Work and Family Roles: Individual, Interpersonal, and Organizational Issues*. V E. B. Goldsmith (ur.): *Work and Family: Theory, Research, and Applications*. Newbury Park, CA: Sage.
- Gregson, Nicky, in Lowe, Mishelle (1994): *Servicing the Middle Classes: Class, Gender and Waged Domestic Labour in Contemporary Britain*. London and New York: Routledge.
- Hochschild, Arlie R. (1997): *The Time Bind. When Work becomes Home and Home becomes Work*. New York: Metropolitan.
- Hochschild, Arlie R. (2003): *The Commercialization of Intimate Life: Notes From Home and Work*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press
- Human Development Report (2002/03). Ljubljana: Institute of Macroeconomic Analysis and Development. 27.
- Ignjatović, Miroslav (2002): *Družbene posledice povečanja prožnosti trga delovne sile*. Ljubljana: Znanstvena knjižnica FDV.
- Inglisch, Rihard, in Belak, Eva (2002): *Time Use in Slovenia: Some Results of the 2000/01 Time Use Survey. Work Time and Free Time: Dynamics and Convergence in Changing Context*. Lisbon: Technical University of Lisbon.
- Jogan, Maca (2001): *Seksizem v vsakdanjem življenju*. Ljubljana: Znanstvena knjižnica FDV.
- Jogan, Maca (2004): *Spolna neenakost kot (ne)samoumevna značilnost sodobne slovenske družbe*. V B. Malnar, I. Bernik (ur.): *S Slovenkami in Slovenci na štiri oči*: 265–286. Ljubljana: FDV.
- Kanjoo - Mrčela, Aleksandra (2000): *Spolna konstrukcija menedžerskih vlog: stekleni organizacijski stropovi v devetdesetih*. *Družboslovne razprave*, 16 (34/35): 53–78.
- Kogovšek, Tina, in dr. (2003): *Omrežja socialne opore Ljubljancanov*. *Družboslovne razprave*, 19 (43): 183–204.
- Palameta, Boris (avgust 2003): *Who Pays for Domestic Help? Perspectives*, 4 (8): 12–15.

- Sadar Černigoj, Nevenka (2002): Labour Market Integration of Women and care Work (neobjavljeno poročilo).
- Salzinger, Leslie (1991): A Maid by Any Other Name: The Transformation of 'Dirty Work' by Central American Immigrants. V M. Burawoy (ur.): *Ethnography Unbound: Power and Resistance in Modern Metropolis*: 139–160. Berkeley: University of California Press.
- Štebe, Janez (2004): Načrt in analiza vzorca za anketo Slovensko javno mnenje – SJM 2000. V N. Toš in dr.: *Vrednote v prehodu III: Slovensko javno mnenje 1999–2004*. Ljubljana: FDV, IDV (Dokumenti SJM 10).
- Toš, Niko, in dr. (2003/2): Slovensko javno mnenje: Mednarodna raziskava o družini in narodni identiteti in stališča o lokalni demokraciji [datoteka kodirne knjige]. Ljubljana: FDV, IDV.
- Toš, Niko, in dr. (1991/2, 1992/3, 1993/1, 1994/4, 1995/4, 1996/2, 1997/1, 1998/1, 1999/4, 2000/1, 2001/2, 2002/1, 2003/4): Slovensko javno mnenje [datoteka kodirne knjige]. Ljubljana: FDV, IDV.
- Ule, Mirjana, in Kuhar, Metka (2003): Mladi, družina, starševstvo: spremembe življenjskih potekov v pozni moderni. Ljubljana: FDV.
- Ule, Mirjana, in dr. (2003): Tipi družin in socialne mreže: Poročilo. Ljubljana: FDV.
- Warren, Tracey (2003): Class- and Gender-based Working Time? Time Poverty and the Division of Domestic Labour. *Sociology*, 37 (4): 733–752.

Spletne strani

- Aliaga, Christel (4/2006). Statistics in Focus: Population and Social Conditions. Dostopno prek: http://epp.eurostat.cec.eu.int/cache/ITY_OFFPUB/KS-NK-03-012/EN/KS-NK-03-012-EN.PDF (oktober 2006).
- Boskič, Ružica, Filipovič, Maša, in Mandič, Srna (2005): European Network Indicators of Social Quality – ENIQ – Social Quality: The Slovene National Report. Dostopno prek: <http://socialquality.nl/site/ima/SloveneNationalReport.pdf> (marec 2006).
- Haas, Barbara, in Hartel, Margit (2004): Work-Care Balance? Cross National Models for comparing Eastern and Western Europe. Dostopno prek: <http://www.apsoc.ox.ac.uk/Espanet/espanetconference/papers/ppr.10B.CW.pdf.pdf> (oktober 2006).
- How Europeans Spend their Time: Everyday life of Women and Men, Data 1998–2002 (2004). Dostopno prek: http://epp.eurostat.cec.eu.int/cache/ITY_OFFPUB/KS-58-04-998/FR/KS-58-04-998-FR.PDF (marec 2006).
- Jager, Aneet, Kops, Yvonne, in van der Lippe, Tanja (2003): The Work-Family Balance for Couples in Europe: A Comparative Analysis on Combination Pressure in six European Countries, Research Networks 9: Sociology of families and intimate lives. Dostopno prek: http://www.um.es/ESA/papers/Rn9_13.pdf (november 2005).
- Joint Memorandum on Social Inclusion of Slovenia (2003). Dostopno prek: http://www.gov.si/mdds/doc/jim_an.pdf (april 2006).
- Kanjuro Mrčela, Aleksandra, in Černigoj Sadar, Nevenka (2004): Starši med delom in družino: Zaključno poročilo. Dostopno prek: http://www.uem.gov.si/fileadmin/uem.gov.si/pageuploads/ocetovstvo_raz_por_starsevstvo.pdf (maj 2006).
- Malnar, Brina (2002): Evropska družboslovna raziskava 2002: Zaključno raziskovalno poročilo. Dostopno prek: http://cjm.fdv.uni-lj.si/e-dokumenti_sjm/aESS2002_ELABORAT_mega.pdf (januar 2006).

- Pajnkihar, Tatjana (2003): Fleksibilnost trga dela v Sloveniji z vidika zaznav podjetij in posameznikov. Dostopno prek: <http://66.102.9.104/search?q=cache:1iK00e5JnNAJ:www.sicenter.si/pub/Raziskava-september%252003-KONcNA.pdf+skraj%C5%A1an+delovni+%C4%8Das+%C5%BEenske+slovenija&hl=sl&gl=si&ct=clnk&cd=4> (oktober 2006).
- Poročilo o človekovem razvoju: Slovenija (2002/03). Ljubljana: Urad za makroekonomske analize in razvoj. Dostopno prek: <http://www.gov.si/umar/projekti/pcr/02/pcr1.pdf> (april 2006).
- Renner, Tanja (2000): O delu »iz ljubezni«: Politična zgodovina neplačanega ženskega dela. Gospodinja/A. Oakley: 279–301. Ljubljana: Založba *cf.
- Sicenter. Dostopno prek: http://www.sicenter.si/slo_sum_surveysi.html (oktober 2006).
- SIPA. Dostopno prek: http://sipa.mirovni-institut.si/slo/novice/novica_13_01_2005.htm (februar 2006).
- Stanovnik, Tine, in Verbič, Miroslav (2002): Wage and Income Inequality in Slovenia, 1993–2002. Dostopno prek: <http://econwpa.wustl.edu:8089/eps/pe/papers/0502/0502002.pdf> (april 2006).
- Stanovnik, Tine, in Verbič, Miroslav (2005): Prispevek k analizi dohodkovne neenakosti v Sloveniji. IB revija, 39 (1–2): 50–66. Dostopno prek: http://72.14.207.104/search?q=cache:BOMbzITKFrkJ:www2.arnes.si/~ssdmverb/projekti_si.htm+stanovnik+verbi%C4%8D&hl=sl&ct=clnk&cd=1&ie=UTF-8&inlang=pl (april 2006).
- Tijdens, Kea, van der Lippe, Tanja, in de Ruijter, Esther (2003): Working Women's Choices for Domestic Help? The Effects of Financial and Time Resources, AIAS Working paper 03/17. Amsterdam: Amsterdam Institute for Advanced Labour Studies. Dostopno prek: http://www.uva-aiaas.net/files/working_papers/wpkea15.pdf (november 2005).
- Van der Lippe, Tanja, Jager, Annet, in Kops, Yvonne (2003): Combination Pressure: The Work Family Balance in European Countries (draft version). Dostopno prek: http://www.hwf.at/downloads/open_area/publications/forum_publications_12.pdf (oktober 2006).

Naslov avtorice:

dr. Zdenka Šadl
Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani
Kardeljeva pl. 5, SI-1000 Ljubljana
e-mail: zdenka-sadl@fdv.uni-lj.si

Bojana Lobe

Združevanje kvalitativnih in kvantitativnih metod – stara praksa v novi preobleki?

POVZETEK: Članek obravnava zadnje čase vse pogosteje tematizirano združevanje oziroma kombinirano uporabo kvalitativnih in kvantitativnih metod v eni sami raziskavi. Čeprav se dozdeva, da je takšen metodološki pristop razmeroma nov, spoznamo, da so čikaški sociologi kot prvi zagovorniki takšnega pristopa že pred dobrim stoletjem združevali statistične metode in študije primerov. Sledi obravnava tako imenovane teze nezdržljivosti različnih filozofskih predpostavk kvalitativnih in kvantitativnih metod, ki je bila povod za vsesplošno nenaklonjenost mešanju metod v osemdesetih letih 20. stoletja. V devetdesetih letih so številni zagovorniki ponudili ustrezne paradigmske rešitve, kar je vodilo v intenziven razvoj področja. Članek v nadaljevanju naredi razloček med triangulacijo kot najpogosteje uporabljenim pojmom za označevanje študij z združenimi metodami in komplementarnostjo. V zaključnem delu so predstavljene tipologije modelov združenih metod, kjer je očitno, da je triangulacija le eden izmed možnih modelov.

KLJUČNE BESEDE: kvalitativne metode, kvantitativne metode, združene metode, integracija, kombinirana uporaba, triangulacija, komplementarnost

»V naslednji petih letih bomo v raziskovanju vsi uporabljali združevanje metod.«

John W. Creswell, Cambridge, julij 2005

1 Uvod

Združevanje kvalitativnih in kvantitativnih metod postaja vse pogosteje uporabljen raziskovalni načrt (ang. research design) v družboslovju, tako na aplikativnem in akcijskem kot tudi na temeljnem znanstvenem področju. Tudi vse več metodoloških učbenikov vsebuje poseben razdelek o mešanju (ang. mixing) oziroma združevanju (ang. combining) kvalitativnih in kvantitativnih metod. Pri tem termina »kvalitativno« in »kvantitativno« običajno odsevata dva pomena: dobesednega in izpeljanega. Pri dobesednem pomenu gre za »tehniko in postopke« raziskovanja, pri izpeljanem pomenu pa za »epistemološke in paradigmske predpostavke« (Howe 1992: 237). Poudariti velja, da pojem združevanje v nekaterih drugih kontekstih označuje zgolj združevanje različnih kvantitativnih metod anketiranja (kot sta ga prvotno uporabila Campbell in Fiske 1959). Terminološka zmeda vlada predvsem zaradi specifične uporabe tega pojma

na področju anketiranja v družboslovnem raziskovanju. V anketni metodologiji namreč termin mešani način (ang. mixed mode) označuje kombinacijo različnih vrst anket, na primer kombinacijo spletne in telefonske ankete.

V relevantni literaturi je mogoče opaziti različna označevanja študij in raziskav, ki združujejo kvalitativni in kvantitativni pristop. Tashakkori in Teddlie (1998) takšne raziskave imenujeta »raziskave mešanih metod« (ang. mixed methods research); Brewer in Hunter (2003) jih naslavljata kot »večmetodne raziskave« (ang. multimethod research); Bryman (2000) jih poimenuje »raziskava z več strategijami« (ang. multi-strategy research); Brannenova (1992b) jih opisuje kot »metodologijo kombiniranih pristopov« (ang. methodology of combined approaches); Patton (1990) jih opredeljuje s terminom »mešana metodologija« (ang. mixed-methodology); Morgan (v tisku) je bolj naklonjen izrazu »združeno raziskovanje« (ang. integrated research), saj meni, da gre običajno za združitev rezultatov raziskave, zbranih s kvalitativnimi in kvantitativnimi metodami. V pričujočem članku uporabljam oznako »raziskave združenih metod«, ki po mojem mnenju presega enostavno zbiranje različnih vrst podatkov in vsebuje koncept združevanja ali mešanja kvalitativnih in kvantitativnih podatkov (glej tudi Creswell in dr. 2004). Izraz združevanje razumem kot krovno oznako številnih postopkov kombiniranja, mešanja in povezovanja različnih metod.

Združevanje metod je v zadnjih letih izjemno pridobilo na veljavi (De Leeuw 2005). Kljub tezi o nezdržljivosti kvalitativnih in kvantitativnih metod, katere premise bom podrobneje razložila v nadaljevanju, vse več raziskovalcev bodisi implicitno bodisi eksplicitno zagovarja kombiniranje obeh pristopov v eni sami raziskavi. Po skoraj desetletju intenzivnega pisanja o združenih metodah je razprava, ali združevati kvalitativne in kvantitativne metode ali ne, bolj ali manj zaključena. Kljub različnim epistemološkim pristopom in ontološkim pogledom¹ do raziskovanja družbenih pojavov (Giddens 1976; Hughes 1990; Hussey in Hussey 2003; Knights 1992) število družboslovnih znanstvenikov (Brannen 1992b; Bryman 2001; Creswell 1994; Hennessy 1982; Howe 1998; Tashakkori in Teddlie 2003), ki napovedujejo razmah mešanih metod, strmo narašča. Obenem je treba poudariti, da so v preteklosti številni znanstveniki že uspešno združevali oba pristopa v eni sami raziskavi (Gross in dr. 1971; Lacey 1970; Leunbach 1960; Reichardt in Cook 1979; Roethlisberger 1939; Sieber 1973; Thomas in Znanički 1918; Warner in Lunt 1941), kar potrjuje dejstvo, da pri izbiri raziskovalnega pristopa raziskovalec v prvi vrsti izhaja iz raziskovalnega problema, in ne toliko iz svoje paradigmatke pozicije (Hammersley 1992b).

Zgodovina prve uporabe kvalitativnih in kvantitativnih metod v eni sami raziskavi sega v zgodnja desetletja prejšnjega stoletja, intenzivna obravnava in iskanje ustreznih konceptualnih, terminoloških in tehničnih rešitev za združevanje metod pa sta opaznejša šele dobro desetletje. Z naraščajočim zanimanjem raziskovalcev z različnih področij se

---

1. Ker bom tudi v nadaljevanju članka precej omenjala pojma epistemologija in ontologija, naj na kratko opredelim razliko med njima. Ontologija obravnava splošne lastnosti realnosti, raziskovalcu pa se postavlja vprašanje o tem, kakšna je narava znanega. Epistemologija kot teorija znanja je filozofska osnova za odločanje o tem, katere vrste znanje je legitimno in primerno. Zanima nas odnos med znanjem in raziskovalcem.

pojavi potreba po razjasnitvi določenih ugibanj: Ali je združevanje metod nov pristop v družboslovnem raziskovanju ali gre le za obuditev starih dognanj? Kako združevati kvalitativne in kvantitativne metode v posamezni raziskavi, ki so del povsem različnih epistemoloških okvirov (Howe 1992), znotraj katerih se različno konceptualizirata znanje in družbena realnost (glej Filstead 1979)? Ali je združevanje metod enako kot triangulacija? Namen pričujočega članka je podati odgovore na zastavljena vprašanja in sistematično opredeliti pristop združenih metod, ki v zadnjem času postaja enakovredno kvalitativnemu in kvantitativnemu pristopu (Creswell 2003).

2 Zgodovinski in teoretski nastavki združevanja kvalitativnih in kvantitativnih metod v eni raziskavi

Na splošno med avtorji (Brannen 1992b; Bryman 2000; Creswell 1999; Greene in dr. 1989; Tashakkori in Teddlie 1998; Tashakkori in Teddlie 2003), ki v svojih delih obravnavajo združene metode, prevladuje implicitno soglasje, da sta začetnika koncepta uporabe več različnih metod v eni sami raziskavi Campbell in Fiske (1959). V njuni študiji o psiholoških osebnostnih značilnostih se prvič pojavi oznaka »multi-method«, saj avtorja v svojem modelu uporabita več kvantitativnih metod za ocenjevanje osebnostnih značilnosti (ang. traits) z namenom povečati veljavnost rezultatov. Kljub temu, da njuna študija z načrtom združenih metod vključuje le kvantitativne metode, je po mnenju Tashakkorija in Teddlia (2003: 6) »neizogibno vodila h kasnejšemu razvoju študij, ki kombinirajo kvalitativne in kvantitativne metode«.

2.1 Prispevek čikaške tradicije

Drži, da se po zgledu študije Campbella in Fiskeja (1959) prvič udejani sočasna uporaba kvalitativnih metod v eni raziskavi kot združevanje metod, vendar pa ne le začetke, temveč konkretne študije z združenimi metodami najdemo že dobrih petdeset let prej. V obdobju od 1900 do 1930 let se med čikaškimi sociologi pojavi kar nekaj zagovornikov omenjenega pristopa. Avtor, ki je s svojim delom gotovo vplival nanje, je Heinrich Rickert.² Posploševalno in individualizirano metodo sicer prikaže kot diametralno nasprotni, vendar priznava, da sta metodi v praksi pogosto kombinirani (v Hammersley 1989). Rickertovi ideji sledi Charles Cooley (1930), ki zagovarja kombinirano uporabo statističnih metod in simpatetičnega razumevanja.³ Očitno prizadevanje za proučevanje tako objektivnih kot subjektivnih vidikov družbene realnosti je zaslediti tudi v delu Williama Thomasa, ki skupaj z Znanieckim (1927) v Poljskem kmetu v Ev-

---

2. Rickert v svojem glavnem delu iz leta 1906 meni, da v znanosti obstajata dve metodi: prva je posploševalna metoda (ang. generalizing method), ki je povezana predvsem z naravoslovjem, vendar pa ni izključno omejena le nanj. Posploševalna metoda je osredotočena predvsem na splošne in skupne značilnosti pojavov. Druga metoda je individualizirana metoda (ang. individualizing method), osredotočena predvsem na posamična dejstva in edinstvene značilnosti pojavov. Posploševalna metoda tako ustreza konceptu kvantitativne metode, individualizirana pa konceptu kvalitativne metode.

3. Pojem simpatetično razumevanje (ang. sympathetic understanding) je podoben konceptu Verstehen.

ropi in Ameriki (ang. *The Polish Peasant in Europe and America*) uporabi kombinacijo etnografskega opazovanja z udeležbo, študije primera in kvantitativne analize vsebine. Kljub temu, da delo ne vsebuje eksplicitnega kombiniranja kvalitativnih in kvantitativnih metod na ravni zbiranja podatkov, smo priča poskusu kombiniranja obeh pristopov na ostalih ravneh raziskovalnega procesa, predvsem pri analizi in interpretaciji.⁴

Najrazpoznavnejši zagovornik uporabe kvalitativnih in kvantitativnih metod iz čikaške tradicije je vsekakor Ernest Burgess, ki po legitimiranju kvalitativne metode študije primera v poznih dvajsetih letih prejšnjega stoletja poudari, da imajo študije primera in statistične metode različne, a komplementarne značilnosti:

Statistične metode in metoda študije primerov niso nasprotujoče si metode; v bistvu so vzajemno komplementarne. Statistične primerjave /ang. *comparisons*/ in povezave /ang. *correlations*/ pogosto nakažejo primere, ki jih proučimo z metodo študije primerov, in dokumentarni materiali nas s tem, ko razkrivajo družbene procese, neizogibno vodijo k bolj ustreznim družbenim kazalnikom /ang. *indices*/. (Burgess 1927: 113.)

Statistične metode so po mnenju Burgessa (1927) osnova za identifikacijo značilnih /ang. *typical*/ primerov, ki jih nato podrobneje proučimo. Kasneje tako pridobljene ugotovitve s statističnimi metodami posplošimo:

Kvantitativne metode obravnavajo v glavnem bolj splošne, zunanje vidike človekovega ravnanja in ... Potrebna pa je še druga, bolj sočutna in pronicljiva metoda za raziskovanje tistega, kar je pod površjem, da lahko opišemo in analiziramo dogajanje v notranjosti človeka. (Burgess 1927: 112.)

Burgessovo (1927) napoved o združljivosti je v začetku sedemdesetih let potrdil tudi Sieber (1973), čigar članek *Integrating Fieldwork and Survey Method* odtlej velja za »zaščitnika« združevanja metod. V njem Sieber oznanja ponovno rojstvo zveze med anketo in etnografskimi metodami:

Združevanje raziskovalnih tehnik v enem projektu odpre velike možnosti za vzajemne koristi v vsaki od treh glavnih faz – načrtu, zbiranju podatkov in analizi. Te skupne koristi niso le kvantitativne (čeprav je očitno, da je več informacij možno zbrati s kombinacijo tehnik), temveč tudi kvalitativne – lahko bi celo rekli, da se je rodil nov stil raziskovanja, ki izhaja iz poroke med anketo in terenskim delom /ang. *fieldwork*/. (Sieber 1973: 1337.)

Kljub temu pa so že Burgessove optimistične napovedi ter splošni pozitivni odnos čikaških sociologov o komplementarnosti kvalitativnih in kvantitativnih metod, pa tudi kasnejše Siebrove ugotovitve postali jabolko spora tako znotraj čikaškega oddelka kot tudi v širši razpravi ameriških sociologov. Za nekatere so jedro spora predstavljala različna epistemološka in ontološka izhodišča metod; drugi so bili mnenja, da gre le za preprosto tehnično vprašanje različnih metodah, ki vsaka s svojimi prednostmi in slabostmi ustreza različnim raziskovalnim problemom.

---

4. Takšen način mešanja metod sta v zadnjih letih v svojih delih obravnavala predvsem Tashakori in Teddlie (1998; 2003).

2.2 Bitka metod ali paradigatska vojna

Prvi zametki spora med kvalitativno in kvantitativno raziskovalno tradicijo segajo v konec 19. stoletja,⁵ vendar se je metodološka ortodoksnost okrepila šele v šestdesetih letih prejšnjega stoletja (Bryman 2000). Vrhunec je razprava dosegla v osemdesetih in devetdesetih letih. Vse pogosteje je bilo slišati izraz »paradigatska vojna« (ang. paradigmatic war) ali »paradigatski razkorak« (ang. paradigmatic gap) (Brannen 1992b; Bryman 2001; Creswell 1999; Datta 1997; Firestone 1987; Fry 1981; Guba 1990b; Howe 1988; Salomon 1991; Snizek in dr. 1979; Tarrow 1995; Tashakkori in Teddlie 1998). Izraza opredeljujeta nesoglasje med znanstveniki, izhajajočimi iz različnih epistemoloških pozicij, glede združevanja kvalitativnih in kvantitativnih metod. Kritične razprave, ki so osredotočene na omenjena pojava, osvetljujejo dva vidika: epistemološki vidik, ki obravnava vrsto razlik in neujemanj na nivoju epistemoloških in ontoloških predpostavk, ter tehnični vidik, ki se nanaša na neujemanje posameznih raziskovalnih metod.

Glavni oder razprave in polemik o tem, ali so metode, ki izhajajo iz različnih tradicij in so potemtakem vezane na različne raziskovalne paradigme, združljive (ang. compatible) ali ne, je bila revija *Educational Researcher*. Od začetka osemdesetih pa do konca devetdesetih let je bila v njej objavljena vrsta člankov, v katerih avtorji obravnavajo tako imenovano tezo nezdržljivosti (ang. incompatibility thesis). Avtorje po njihovih prispevkih v razpravi načeloma lahko razvrstimo v tri skupine: Prvi so a priori proti združljivosti paradigem in metod (tako imenovani *inkompatibilisti ali puristi*) (McCarthey 1994; Miller 1986; Schrag 1992; Smith 1983; Smith 1997; Smith in Heshusius 1986), saj menijo, da je združevanje nezdržljivih predpostavk o človeški stvarnosti, svetu, znanju in načinu pridobivanja tega znanja nemogoče. Potemtakem je tudi združevanje različnih raziskovalnih paradigem nemogoče. Ostali dve skupini, v nasprotju s prvo, načeloma spodbujata združevanje metod, razlikuje pa se njun filozofski pristop. *Pragmatiki* (Bryman 1984; Bryman 1992; Glassner in Moreno 1989; Howe 1990; Howe 1985; Howe 1988; Howe 1992; Howe 1998; Patton 1990; Reichardt in Cook 1979; Rossman in Wilson 1985; Tashakkori in Teddlie 1998), ki so po svojih prepričanjih o združevanju metod še najbolj podobni čikaškemu pragmatikom, ne zanikajo različnih epistemoloških in ontoloških predpostavk znotraj različnih raziskovalnih paradigem, vendar so zanje te predpostavke medsebojno logično neodvisne, obenem pa različne raziskovalne paradigme razumejo bolj kot »opise, in ne predpise za raziskovalno prakso« (Greene in Caracelli 1997b: 8). Zagovarjajo tako imenovano diktatorstvo raziskovalnega vprašanja (ang. dictatorship of a research question) (Tashakkori in Teddlie 2003: 21), kjer je raziskovalno vprašanje pomembnejše od metode in paradigme, iz katere metoda izhaja. Tretja skupina (Anderson in Herr 1999; Firestone 1987; Firestone 1990; Gage

---

5. »Methodenstreit« ali bitka metod v letih od 1880 do 1890 je bila eden izmed najbolj znanih sporov med kvalitativno in kvantitativno raziskovalno tradicijo, v katerem sta si bili nasproti postavljeni posploševalna metoda in deduktivni pristop ter individualizirana metoda in induktivni pristop historične šole. Spor je pričel avstrijski ekonomist Menger (Hammersley 1989).

1989; Guba 1990a; Lincoln in Guba 1989; Miller 1998; Phillips 1981; Ragin 1989; Salomon 1991; Skrtic 1990; Tarrow 1995) zavzema *dialektično pozicijo*, ki ne le, da priznava obstoj različnih raziskovalnih paradigem, temveč tudi meni, da so razlike pomembne. Pri tem se opirajo na koncepte, kot so »dvojna hermenevtika« (ang. double hermeneutics) (Giddens 1976), »menjanje referenčnih okvirov« (ang. shifting frames of reference) (Phelan 1987) in »dialektičen prijem« (ang. dialectical tacking) (Geertz 1979). Vsi omenjeni koncepti se nanašajo na kombinirano uporabo različnih metod tako iz postpozitivistične kot tudi iz interpretativne paradigme z namenom doseči izčrpnješe (ang. comprehensive) in bolj pomenljive rezultate, kot bi jih dosegli le z uporabo metod, pripadajočih eni sami paradigmi. Dialektiki menijo, da je pri mešanju metod bistveno upoštevati skladnost posamezne paradigme in znotraj le-teh metodološko skladnost metod.

V temelju različni epistemološki poziciji med pozitivističnim in interpretativnim raziskovanjem (Giddens 1976), med »biti znotraj raziskave« in »zunaj raziskave« (Brannen 1992b; Gummesson 2000), med »raziskavo znotraj« in »raziskavo zunaj« (Evered in Louis 1981), med pozitivističnim in antipozitivističnim znanjem (Knights 1992), med dvema načinoma osmišljanja sveta (Reason in Rowan 1981), med nasprotujočim si kontinuumom dveh skrajnosti – pozitivistične in fenomenološke paradigme (Hussey in Hussey 2003), med pozitivističnimi in humanističnimi metodami (Hughes 1990), med pozitivističnim in konstruktivističnim raziskovanjem (Guba 1990b) sta torej v drugi polovici 20. stoletja krepili historični antagonizem (Sieber 1973) med zagovorniki enega ali drugega pristopa (na eni strani puristi, na drugi pa dialektiki in pragmatiki). Na tehnični ravni se omenjeni razkorak kaže v domnevno diametralno nasprotnih kategorijah, kot sta statistika in študija primera, anketa in antropološko terensko delo, pravi poskus in opazovanje, kvalitativne metode in kvantitativne metode.

2.3 Kako premostiti nepremostljivo

Kljub zgoraj povedanemu se zdi, da je vez med epistemološkimi in ontološkimi predpostavkami ter posameznimi metodami dosti bolj ohlapna, kot se to dozdeva iz paradigmatičnih razprav. Filozofski nastavki so v prvi vrsti povezani z različnimi vrstami znanja, in ne toliko z metodami samimi (Morgan, osebna komunikacija). Metode so dosti bolj avtonomne in osvobodjene paradigmatičnih spon (Bryman 2000: 105), kot trdijo nekateri paradigmatični puristi. Hammersley, na primer, meni (1992a: 39), da je ideja o nasprotujočih si paradigmatih stvar konsenza med tistimi, ki se opredeljujejo za pripadnike ene ali druge paradigme, omejevanje na bodisi kvalitativni bodisi kvantitativni pristop pa opustoši naš raziskovalni prostor. Večino družbenih pojavov lahko proučujemo tako s kvalitativnimi kot s kvantitativnimi metodami. Predmeti našega raziskovanja niso a priori označeni z »Le kvalitativni pristop!«. Kot meni Walker (1985: 16), »na določena vprašanja ne moremo odgovoriti s kvantitativnimi metodami, medtem ko na druga ne moremo odgovoriti s kvalitativnimi metodami«. Snizek (Snizek, Fuhrman in Miller 1979) navaja pomanjkanje trdne povezanosti med epistemološkimi pozicijami in metodami za zbiranje podatkov. Sam je namreč izvedel obširen pregled razprav (1.434) v socioloških revijah, objavljenih med letoma 1950 in 1970, in ugotovil, da ni mogoče

zaznati jasnega vzorca povezav med paradigmatško usmerjenostjo in metodo raziskovanja. Do podobnih ugotovitev sta kasneje prišli tudi Plattova (1986), ki je proučevala odnos med funkcionalizmom in anketno metodologijo, ter Niglasova (2004), ki je po vzoru Snizeka pregledala 48 člankov iz revije *British Educational Research Journal*. Omejevati se s poenostavljenim razlikovanjem med kvalitativnim in kvantitativnim pristopom le zaradi epistemoloških zadržkov lahko vodi v metodološko kratkovidnost? Kot pravi Hammersley (1992a: 51), na ta način spregledamo kompleksnost⁶ odločitve o tem, kateri pristop bomo izbrali. Nabor možnih izborov je mnogo širši, saj ni legitimna le ena kombinacija na videz diametralno nasprotnih dimenzij kvalitativnega in kvantitativnega. Možnih je več kombinacij, pri čemer naj bi predvsem izhajali iz namena raziskave.

Za ilustracijo si oglejmo dve »nekonvencionalni« kombinaciji. Kot primer dialoga na epistemološki ravni vzemimo trditev, da je lahko tudi kvalitativno raziskovanje pozitivistično. Willer in Willer (1973: 59) na primer v svoji knjigi *Systematic Empiricism: Critique of a Pseudoscience* označita opazovanje z udeležbo (ang. *participant observation*) kot enega izmed treh temeljnih empiričnih pristopov zaradi vzpostavljanja zvez med opazovanimi kategorijami. Ravno tako Willis (1980) omenja prikriti pozitivizem (ang. *covert positivism*) v opazovanju z udeležbo in se pri tem navezuje na dejstvo, da raziskovalec vidi subjekt svoje raziskave kot objekt za pridobivanje podatkov. Avtorjev, v katerih delih lahko zasledimo podobno težnjo, je več (na primer Douglas 1976; Rock 1973).

Primer dialoga na tehnični ravni ponazarja trditev, da so tudi kvantitativni podatki v svojem bistvu kvalitativni. Kvalitativni podatki naj bi omogočili raziskovalcu proučevanje pomena in konstrukcije pomena v družbenem življenju. Vendar tudi raziskovalci, ki uporabljajo kvantitativne metode, pogosto trdijo, da proučujejo pomen družbenega vedenja (zakaj ljudje nekaj počno in kaj jim to pomeni). Ilustracija slednjega je znana raziskava Goldthorpa in sodelavcev (Goldthorpe in dr. 1968), v kateri so z anketo proučevali prepričanja in vedenje zaposlenih ter kakšen je pomen dela za industrijske delavce. Kvantitativne metode uporabljajo za zbiranje podatkov pogosto tudi kognitivni socialni psihologi, kljub temu da so predmet njihovih raziskav pogosto razumevanja in pomeni, ki jih ljudje pripisujejo drugim ljudem in vsakdanjemu življenju (Fiske in Taylor 1984).

Nadalje je primer dialoga na tehnični ravni Raginova (Ragin 1989; Rihoux 2006) kvalitativna primerjalna analiza, ki je poskus sinteze kvalitativnega in kvantitativnega pristopa v smislu raziskovalnega načrta oziroma strategije. Cilj takšnega pristopa je združitev poglobljene kvalitativne študije posameznih primerov in analize večjega števila kvantitativnih spremenljivk (Rihoux in Grimm 2006). Namen takšne strategije je po-

---

6. Hammersley (1992a: 52) navaja različne dimenzije, ki jih vsebujeta pojma kvalitativno in kvantitativno: (1) *kvalitativni proti kvantitativni podatki*; (2) *raziskovanje v naravnem proti raziskovanje v umetnem okolju*; (3) *osredotočenje na pomen proti osredotočenje na vedenje*; (4) *prevzemanje proti zavračanje naravoslovnega modela znanosti*; (5) *induktivni proti deduktivni pristop*; (6) *iskanje kulturnih vzorcev proti iskanje znanstvenih zakonov*; (7) *idealizem proti realizem*. Te dimenzije po njegovem mnenju niso tako povezane, kot se zdi.

globljena analiza manjšega števila primerov, s pomočjo katere ohranimo kompleksnost posameznega primera na eni strani in določen nivo posploševanja na drugi strani. Tako pristop kljub možnosti posploševanja ohranja poglobljeno znanje o posamezni enoti analize.⁷

3 Združevanje, kombinacija, triangulacija?

Ko se končno osvobodimo paradigmatiskih zagat, se pojavijo nova vprašanja o tem, kako nadaljevati. Mnogi raziskovalci pozdravljajo idejo o združenih metodah, vendar je opaziti določeno mero zmešnjave, kar se posebej odraža v poenostavljenem enačenju mešanja metod z znano metodološko metaforo triangulacije metod. Triangulacija je zaradi svojih značilnosti najpogosteje uporabljena tudi za označevanje ostalih načrtov združenih metod. V nadaljevanju si najprej oglejmo koncept triangulacije, nato pa bom napravila razloček med triangulacijo in ostalimi načrti združenih metod.

3.1 Triangulacija kot načrt združenih metod

Poleg tega, da je pojem triangulacija največkrat citirani pojem v družboslovnih metodoloških razpravah (Crano 2000; Erzberger in Kelle 2003), je tudi najpogosteje uporabljeni koncept za označevanje kombinacije kvalitativnih in kvantitativnih metod v eni raziskavi (Bryman 1992: 63). Pojem triangulacija, ki je prvenstveno izposojen iz trigonometrije za kvantitativne psihološke raziskave, sta v družboslovno raziskovanje uvedla Campbell in Fiske (1959), ko sta v že omenjenem članku neodvisno uporabila več merskih postopkov z namenom povečati veljavnost rezultatov. Odtlej družboslovci in družboslovni metodologi radi uporabljajo tako imenovano metaforo triangulacije za označevanje kombinacije različnih metod; nekateri s triangulacijo označujejo poskus povečanja skupne veljavnosti (ang. mutual validation), drugi triangulacijo razumejo kot kombinacijo različnih teoretskih vidikov o proučevanem pojavu (Erzberger in Kelle 2003: 458). Omenjeni dve in še mnoge druge interpretacije priljubljenega koncepta triangulacija nemalokrat vodijo k njegovi napačni uporabi, ko izgubi svoj prvotni in ozko usmerjeni pomen.

Idejo o triangulaciji, kot sta jo predstavila Campbell in Fiske (1959), je najprej povzel Webb s sodelavci (1966), kasneje pa še Denzin (1978). Webb in sodelavci so trdili, da »multiplicirana in izmenična uporaba« (1966: 12) metod pri zbiranju podatkov in njihovi analizi zmanjšuje člen napake ter prispeva k večji notranji in zunanji veljavnosti⁸ rezultatov raziskave. Tako kot Webb in sodelavci je tudi Denzin zagovarjal dejstvo, da je hipoteza, preverjena z več kot le eno metodo, bolj veljavna od tiste, ki je preverjena z eno samo metodo. Vendar pa je šele Denzinova razširjena opredelitev koncepta triangulacije vplivala na njegovo široko uporabo v družboslovni metodologiji. Prvotnemu

---

7. Več o kvalitativni primerjalni analizi v Lobe (2006).

8. Merski postopek je notranje veljaven, če lahko zanesljivo sklepamo o vzročni povezanosti med odvisno in neodvisno spremenljivko. Zunanja veljavnost je tesno povezana s konceptom posploševanja, saj nas zanima, na katere druge populacije lahko še posplošimo pridobljene rezultate.

poмену triangulacije, ki vključuje le kombinacijo različnih metod in podatkov, je dodal še kombinacijo raziskovalcev in teoretskih vidikov. Denzin (1978: 291–305) torej razlikuje med štirimi vrstami triangulacije: (1) *metodološka triangulacija*, ki vključuje uporabo različnih metod v eni raziskavi ali ponavljajočo se uporabo ene same metode ob različnih priložnostih v eni raziskavi; (2) *triangulacija podatkov*, ki označuje uporabo različnih vrst podatkov (kvalitativnih ali kvantitativnih), ki so zbrani z različnimi ali z eno samo metodo; (3) *triangulacija raziskovalcev* označuje sodelovanje različnih raziskovalcev, ki vsak s svojim specifičnim pogledom in pristopom k raziskovalnemu problemu doprinesejo k analizi in interpretaciji podatkov; (4) *teoretska triangulacija* pa označuje različne teoretske vidike, na podlagi katerih raziskovalci pri proučevanju določenega pojava oblikujejo različne hipoteze.

Koncept triangulacije, kot se uporablja v družboslovnem raziskovanju, temelji na različnih predpostavkah. Nekateri avtorji (Denzin 1978; Jick 1979; Webb, Campbell, Schwartz in Sechrest 1966) menijo, da bistvena predpostavka triangulacije narekuje kombinacijo različnih in neodvisnih merskih postopkov (kvalitativnih in kvantitativnih) v eni sami raziskavi. Greene in McClintock (1985) dodajata še dve predpostavki, ki sta bistveni za dosego glavne predpostavke: kombinacija različnih merskih postopkov naj bi bila namerna in sočasna. Ob tem ne moremo mimo vprašanja, ali potemtakem pri študijah, ki sicer vključujejo zaporedne neodvisne merske postopke, ne moremo govoriti o triangulaciji. Odgovor ponujajo številne študije (Cook 1984; Jick 1979; Kopinak 1999; Lacey 1970), v katerih je triangulacija kot raziskovalna strategija dosežena tako s sočasno kot tudi z zaporedno kombinacijo različnih metod. To potrjuje domnevo, da je triangulacija kot raziskovalna strategija v večji meri določena z namenom kombinacije različnih metod in manj s časovno razporeditvijo uporabe le-teh; torej se je pomembneje vprašati, zakaj kombiniramo različne metode kot kdaj jih kombiniramo.

Kljub dejstvu, da je ideja o triangulaciji kot raziskovalni strategiji padla na plodna tla, saj v splošnem raziskovalcem omogoča povečati veljavnost in skladnost rezultatov raziskave, nekateri avtorji (Bryman 1992; Fielding in Fielding 1986; Hammersley in Atkinson 1983) izpostavljajo morebitne pasti. Bryman (Bryman 1992: 63) na primer izpostavi nekaj pomislekov o tem, zakaj kombinacija kvalitativnih in kvantitativnih metod za dosego večje veljavnosti ni tako neproblematična, kot se zdi na prvi pogled. Kvalitativni in kvantitativni del raziskave, vsak s svojimi specifičnimi prednostmi in slabostmi, se lahko osredotočata na popolnoma različne vidike sicer enakega raziskovalnega problema. Posledično smo soočeni z neskladnimi ali celo nasprotujočimi si kvalitativni in kvantitativni rezultati. To neizogibno vodi k vprašanju o dejanskih implikacijah neskladnosti rezultatov. Erzberger (2003) po drugi strani opozarja, da tudi skladnost rezultatov ne zagotavlja večje veljavnosti, saj so rezultati obeh metod morebiti skladni zato, ker so »napačni« ali »pravilni« na podoben način. Naslednji sklop kritik se naslanja na že predhodno omenjeno razpravo o epistemološkem razkoraku me kvalitativnimi in kvantitativnimi metodami. Fielding in Fielding (1986: 31) označita predpostavko, da kombinacija različnih metod že kot takšna prispeva k povečani veljavnosti raziskave, kot naivno. Menita namreč, da raziskovalci pogosto napačno predpostavljajo le pozitiven učinek kombiniranih metod, pri tem pa pozabijo

na epistemološki in ontološki razkorak med njimi. Posledično uporaba različnih metod »dejansko poveča možnost napake« (Fielding in Fielding 1986: 31).

Triangulacija, čeprav najpogosteje omenjena, pa vendarle ni edina oblika kombiniranja kvalitativnih in kvantitativnih metod. Kljub temu, da v številnih primerih kombiniranja obstaja očitna težnja zbiranja neodvisnih sklopov kvalitativnih in kvantitativnih podatkov, poznamo tudi primere (na primer Gross, Bernstein in Giacquinta 1971; Sieber 1973; Whyte in Alberti 1976), v katerih se oba pristopa prepletata in dopolnjujeta. Triangulacija kot načrt združenih metod je le eden izmed možnih načinov in načel mešanja metod.

3.2 Komplementarna uporaba kvalitativnih in kvantitativnih metod

Komplementaren način kombiniranja kvalitativnih in kvantitativnih metod nam odpira možnosti za bolj celostni pristop k merjenju, analizi in interpretaciji. Komplementarnost kot načelo mešanja metod so omenjali že Cooley, Thomas in Znaniecki in Burgess, ko so izpostavili različne, pa vendar dopolnjujoče si lastnosti kvalitativne metode študije primera in statističnih metod (na primer ankete). Za ilustracijo naj omenim študijo Kumarovskyjeve (1967), ki je uporabila komplementarno kombinacijo kvalitativne in kvantitativne metode, pri čemer je kvalitativni del služil kot dopolnitev kvantitativni študiji o zakonskih zvezah med delavci z modrimi ovratniki:

Ena od nalog študij primerov je ta, da izpostavijo *pojasnjevalne znake* /ang. explanatory clues/ za *empirična posploševanja* /ang. empirical generalisations/, izhajajoča iz kvantitativnih tehnik. V nedavnih raziskavah smo namreč naleteli na presenetljive povezave, za katere raziskovalci niso našli nobenih logičnih osnov. (Komarovsky 1967: 349; poudarki B. L.)

Avtorica v zgorjem citati izpostavi moč kvalitativnih podatkov pri interpretaciji in pojasnjevanju kvantitativnih podatkov. Bistvo koncepta komplementarne uporabe kvalitativnih in kvantitativnih metod je kombinacija le-teh z namenom proučiti različne raziskovalne probleme v eni raziskavi ali pa različne vidike enega raziskovalnega problema (Brannen 1992a: 12). V nasprotju s triangulacijo, kjer običajno pričakujemo, da so različni sklopi podatkov med seboj konsistentni in združljivi, pri komplementarnosti ravno različnost omogoča bolj podrobno osvetlitev raziskovalnih problemov in poglobljene rezultate. Kvalitativni (eksplorativni) del lahko služi pri oblikovanju hipotez, ki jih kasneje na primer preverimo s kvantitativnim (konfirmatornim) delom. Kvantitativni del obenem omogoča posplošenje kvalitativnih izsledkov. Kot menita Campbell in Holland (2005: 5), se deskriptivni kvantitativni del, ki omogoča analitično širino, ter kvalitativni del, s katerim pridobimo bolj »bogate« in poglobljene rezultate, odlično dopolnjujeta. Carvalho in White (1997: 18) sta opisala različne načine kombiniranja metod, ki se med seboj razlikujejo glede na namen. Namen triangulacije je tako izboljšati veljavnost merskega postopka (ang. measurement), medtem ko je namenov za zaporedno kombinacijo (ang. sequencing), kot avtorja poimenujeta komplementarno uporabo, več. Podatki ene metode lahko preiskujejo (ang. examining), pojasnjujejo (ang. explaining) in/ali obogatijo (ang. enriching) podatke, zbrane z drugo metodo.

Ideja o komplementarnosti je podstat mnogim študijam, ki kombinirajo kvalitativne in kvantitativne metode. Kljub temu je zaznati težnjo, da so takšne študije označene

kar kot »triangulacija«. V naslednjem razdelku si na kratko oglejmo tipologije načrtov združenih metod, iz katerih je posredno razvidno, da je triangulacija le eden izmed možnih načinov in namenov mešanja metod.

3.3 Tipologije načrtov mešanja kvalitativnih in kvantitativnih metod

Raziskovalci, ki svoje delo posvečajo razvoju združenih metod, so vpeljali in predstavili različne tipologije načrtov združenih metod. Argumentacija tega je večplastna. Kot menita Tashakkori in Teddlie (2003: 26), oblikovanje tipologije načrtov združenih metod omogoča organizacijsko strukturo področja. Nadalje pripomorejo k legitimaciji področja, saj ponujajo primere raziskav, katerih raziskovalni načrti se jasno razlikujejo od kvalitativnih in kvantitativnih raziskovalnih modelov. Tipologije ravno tako pripomorejo k vzpostavitvi in ohranjanju skupnega jezika ter osnovnih značilnosti področja. S pomočjo uveljavljenih tipologij se raziskovalci lažje odločijo, kateri načrt združenih metod najbolj ustreza potrebam njihove raziskave. Obstajajo namreč različne dimenzije, na podlagi katerih je možno razlikovati med posameznimi načrti združenih metod (na primer namen raziskave, paradigmatški okvir itd.).

Prvo tipologijo so predstavili Greene in sodelavci (1989), razvili pa so jo na podlagi pregleda velikega števila raziskav z združenimi metodami. Kot razlikovalni kriterij razvrščanja načrtov združenih metod je veljal namen oziroma značilnosti posameznega načrta združenih metod. Omenjeni tipologiji je sledila tipologija Morsove (1991), temelječa na dveh kriterijih: zaporedje zbiranja podatkov in prednost posameznega pristopa. Leta 1998 je David Morgan izoblikoval dva odločitvena kriterija: zaporedje zbiranja podatkov (torej sočasno ali zaporedno) in prioriteta podatkov (bodisi prednost kvalitativnih pred kvantitativnimi ali obratno). Tashakkori in Teddlie (1998) sta v razvoju tipologij stopila korak naprej in oblikovala tipologijo načrtov združenih metod (ang. mixed methods designs) ter načrtov združenih modelov (ang. mixed model designs). Razlikovalni kriterij, ki sta ga uporabila, temelji na postopku raziskovanja oziroma na metodi. Načrti združenih metod so tisti, ki združujejo kvalitativne in kvantitativne pristope v posamezni raziskavi (Tashakkori in Teddlie 1998: 18). Načrti združenih modelov so po mnenju avtorjev bistveno drugačni, saj te študije združujejo kvalitativne in kvantitativne pristope na različnih stopnjah raziskovalnega procesa.⁹

Avtor, ki je pomembno zaznamoval razvoj združenih metod kot novega raziskovalnega pristopa, je bil gotovo tudi John Creswell. Leta 2002 je v publikaciji *Educational Research: Planning, Conducting and Evaluating Quantitative and Qualitative Research*, leto kasneje pa še v knjigi *Research design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches* poskušal združevanje metod umestiti kot enakovreden raziskovalni načrt ob bok kvalitativnim in kvantitativnim raziskovalnim načrtom. Creswell je naredil tipologijo treh združenih raziskovalnih načrtov: triangulacije (ang. triangulation), pojasnjevalnega načrta (ang. explanatory design) in eksploratornega načrta (ang. exploratory design),

---

9. Avtorja razlikujeta med tremi stopnjami raziskovalnega procesa: eksplorativna/konfirmativna narava raziskovanja, kvalitativni/kvantitativni podatki in statistične analize in sklepanje/kvalitativne analize/sklepanje. Načrti mešanih metod naj bi pomenili združevanje metod le na drugi stopnji (torej pri zbiranju podatkov), načrti mešanih modelov pa na vseh treh stopnjah.

kar je sicer dopolnjena različica prvotne tipologije, objavljene leta 1999. Tipologije omenjenih avtorjev (Greene in Caracelli 1997a; Morgan 1998; Morse 1991; Patton 1990; Tashakkori in Teddlie 1998) ob natančnejšem pregledu v osnovi spominjajo na Creswellove enostavne tipe. Kasneje so Creswell in sodelavci (Creswell in dr. 2003: 222) pri izbiri najustrežnejšega raziskovalnega načrta poudarjali štiri glavne kriterije: prva dva kriterija sta vsebinsko enaka Morganovima dvema kriterijema. Avtorji dodajo še nivo kombinacije (že pri oblikovanju raziskovalnega vprašanja, pri zbiranju podatkov, pri analizi ali pri interpretaciji) in teoretski vidik (teoretsko ozadje raziskave).

Tabela 1: Klasifikacija kriterijev za osnovanje tipologij načrtov združenih metod.

Avtor	Kriterij
Greene in dr. (1989)	– namen, značilnost modela
Morse (1991)	– zaporedje zbiranja podatkov – teža posameznega pristopa
Morgan (1998)	– zaporedje zbiranja podatkov – prioriteta podatkov
Tashakkori in Teddlie (1998)	– postopek raziskovanja
Creswell in dr. (2003)	– implementacija zbiranja podatkov – prioriteta kvalitativnih ali kvantitativnih metod – nivo kombinacije – teoretski vidik

Na podlagi omenjenih kriterijev so Creswell in sodelavci (2003: 223–230) opredelili šest osnovnih tipov načrtov združenih metod: zaporedni pojasnjevalni načrt (ang. sequential explanatory design), zaporedni eksploratorni načrt (ang. sequential exploratory design), zaporedni transformativni načrt (ang. sequential transformative design), sočasni triangulacijski načrt (ang. concurrent triangulation design), sočasni umeščeni načrt (ang. concurrent nested design) in sočasni transformativni načrt (ang. concurrent transformative design).

Na kratko si oglejmo potek in namen mešanja metod za posamezne od šestih osnovnih načrtov. *Zaporedni pojasnjevalni načrt* je najenostavnejši izmed načrtov. Študija s takšnim načrtom se običajno prične z zbiranjem in analizo kvantitativnih podatkov, temu pa sledi še zbiranje in analiza kvalitativnih podatkov. Metodi sta združeni šele v fazi interpretacije, kjer kvalitativni rezultati služijo za dodatno razlago in interpretacijo kvantitativnih rezultatov. *Zaporedni eksploratorni načrt* je podoben prvemu, le da se študija prične s kvalitativno fazo zbiranja in analize podatkov. Načrt je primeren za testiranje teorij in izsledkov kvalitativne faze ter za posploševanje kvalitativnih rezultatov na različne vzorce proučevane populacije. *Zaporedni transformativni načrt* vključuje dve različni fazi zbiranja in analize podatkov, ki si sledita, začenši s kvalitativnim ali kvantitativnim delom. Tako kot pri prvih dveh načrtih tudi pri tem združevanje rezultatov nastopi šele v fazi interpretacije. Za razliko od prejšnjih dveh pa je v tem načrtu jasen teoretski vidik, ki narekuje potek študije, bistven. Teoretski vidik v obliki teoretičnega okvira ali specifične ideologije je pomembnejši pri usmerjanju raziskave kot metode.

Namen je torej uporaba metod, ki kar najbolj služijo teoretskemu vidiku raziskovalca. *Sočasni triangulacijski načrt* je najbolj prepoznaven med šestimi osnovnimi načrti (Creswell in dr. 2003: 229). Izberemo ga takrat, ko želimo z uporabo rezultatov ene metode podpreti in potrditi rezultate druge metode ter tako povečati skupno veljavnost rezultatov. Zbiranje in analiza podatkov posamezne raziskave poteka sočasno in neodvisno, združevanje nastopi šele v fazi interpretacije. *Sočasni umeščeni načrt* prav tako predvideva sočasno zbiranje in analizo podatkov obeh metod, vendar za razliko od triangulacijskega načrta vključuje obširno (prevladujočo) bodisi kvantitativno ali kvalitativno fazo z umeščenim manjšim kvalitativnim ali kvantitativnim delom. Z umeščeno metodo poskušamo odgovoriti na raziskovalna vprašanja ali dele posameznega vprašanja, ki jih s prevladujočo metodo težje naslovimo. Podatki obeh metod so združeni že med analizo. Namen takšnega načrta je dodati širino ali globino rezultatom prevladujoče metode. Zadnji, *sočasni transformativni načrt* je načeloma enak zaporednemu transformativnemu načrtu, le da zbiranje in analiza podatkov obeh metod poteka sočasno.

4 Sklep

Naklonjenost kombinirani uporabi kvalitativnih in kvantitativnih metod v eni sami raziskavi je mogoče zaslediti že med čikaškimi sociologi, ki so stoletje nazaj izpostavljali komplementarne značilnosti statističnih metod in študije primera, kot jih je na primer poimenoval Burgess (1927). Campbell in Fiske (1959) sta nekoliko kasneje s svojim delom in večmetodnim pristopom spodbudila eksplicitno tematizacijo in razvoj raziskovalnega področja, ki v zadnjih letih postaja vse bolj priljubljena alternativa »kvantitativnemu« in »kvalitativnemu« raziskovalnemu področju. Kljub znatnim sporom glede (ne)združljivosti kvalitativnih in kvantitativnih metod, ki so izbruhnili predvsem v sredini osemdesetih let 20. stoletja, so mnogi raziskovalci dokazali smotrnost kombinirane uporabe obojih. Snizek (1979), Niglas (2004) in Platt (1986) so v svojih študijah prišli do spoznanj, da ne obstaja trdna povezanost med epistemološkimi pozicijami in metodami za zbiranje podatkov. Vendar je po mnenju raziskovalcev, ki zavzemajo dialektično pozicijo, pri spletnju metod bistveno upoštevanje integritete posamezne paradigme in znotraj teh metodološko skladnost metod. To odpira obširen horizont možnih dialogov tako na epistemološki kot na tehnični ravni.

Pri združevanju metod, kot kaže razprava v tretjem poglavju, lahko uporabimo različne oblike in namene, od vsesplošno znane in najpogosteje omenjane triangulacije do različnih oblik komplementarnosti. Triangulacija kot namen in načrt združenih metod raziskovalcu omogoča povečati veljavnost raziskave, saj se kvalitativni in kvantitativni podatki med seboj bodisi potrjujejo ali pa izključujejo. Komplementarnost je mnogo manj znana različica združenih metod, v okviru katere raziskovalec želi pojasniti, dopolniti, razložiti in obogatiti rezultate ene metode z rezultati druge metode. Vodilni avtorji s področja združenih metod so opredelili šest osnovnih načrtov, katerih tako kriteriji za izbiro kot tudi nameni in cilji se med seboj razlikujejo. V večini načrtov je zaslediti logiko komplementarnosti, kar kaže na potrebo po tem, da se pri opredelitvi študij z združenimi metodami upošteva vsebinska razlika med komplementarnostjo in

triangulacijo, odnos med pojmom triangulacija in združevanjem metod pa označi kot hierarhičnega, kar pomeni, da je triangulacija le eden izmed možnih načrtov združenih metod. Naj zaključim z začetkom: Združevanje metod, kot meni Creswell, bo preplavilo raziskovalne bregove, saj v izvedbo raziskave vnaša inovativnost, celostnost in poglobljenost. Kljub temu velja opozoriti, da takšen pristop ni le enostaven seštevek ene in druge metode, pač pa od raziskovalca terja dobršno mero premišljenosti, utemeljenosti in nenazadnje ustrezen raziskovalni problem. Še vedno ostajajo raziskovalni problemi, ki jih je smotrneje proučiti le s kvalitativnimi ali pa s kvantitativnimi metodami. Združevanje metod naj bi v prvi vrsti izhajalo iz ciljev in namena raziskave, kajti združevanje oziroma integracija metod per se lahko zaradi uporabe dveh različnih metod podvoji časovne in izvedbene stroške, poveča merske napake in vodi v skupek raziskovalčevih frustracij. Raziskovalci bi morali natančno poznati prednosti in slabosti vseh metod, ki jih v takšnem pristopu uporabijo, ter jih združiti na način, da se metode vzajemno oplemenitijo.

Literatura

- Andreson, G. L., in Herr, K. (1999): The New Paradigm Wars: Is There Room for Rigorous Practitioner Knowledge in Schools and Universities. *Educational Researcher*, 28 (5): 12–21 + 40.
- Brannen, J. (1992a): Combining qualitative and quantitative approaches: an overview. V J. Brannen (ur.): *Mixing methods: qualitative and quantitative research*: 3–37. Aldershot: Avebury.
- Brannen, J. (ur.) (1992b): *Mixing methods: qualitative and quantitative research*. Aldershot: Avebury.
- Brewer, J., in Hunter, A. (2003): *Foundations of multimethod research: synthesizing styles*. London: SAGE Publications.
- Bryman, A. (1984): The Debate about Quantitative and Qualitative Research: A Question of Method or Epistemology? *The British Journal of Sociology*, 35 (1): 75–92.
- Bryman, A. (1992): Quantitative and qualitative research: further reflection on their integration. V J. Brannen (ur.): *Mixing methods: qualitative and quantitative research*: 57–80. Aldershot: Avebury.
- Bryman, A. (2000): *Quantity and quality in social research*. London: Unwin Hyman.
- Bryman, A. (2001): *Social research methods*. Oxford: Oxford University Press.
- Burgess, E. W. (1927): Statistics and case studies as methods of sociologica research. *Sociology and Social Research* (12): 103–120.
- Campbell, D. T., in Fiske, D. W. (1959): Convergent and discriminant validation by the multitrait-multimethod matrix. *Psychological Bulletin* (54): 297–318.
- Campbell, J., in Holland, J. (2005): *Methods in development research: combining qualitative and quantitative approaches*. Rugby: ITDG Publishing.
- Carvalho, S., in White, H. (1997): Combining the Qualitative and Quantitative Approaches to Poverty Measurement and Analysis. *The Practice and the Potential*. World Bank – Technical Papers (366). Dostopno prek: <http://ideas.repec.org/p/fth/wobate/366.html> (22. 3. 2006).

- Cook, J. A. (1984): Influence of gender on the problems of parents of fatally ill children. *Journal of Psychosocial Oncology*, 2 (1): 71–91.
- Cooley, C. H., 1864–1929 (1930): *Sociological theory and social research, being selected papers of*. New York: H. Holt and company [c1930].
- Crano, W. D. (2000): The Multitrait-Multimethod Matrix as Synopsis and Recapitulation of Campbell's Views on the Proper Conduct of Social Inquiry. V L. Bickman (ur.): *Research design: Donald Campbell's legacy*: 37–62. London: SAGE.
- Creswell, J. W. (1994): *Research design: qualitative and quantitative approaches*. Thousand Oaks; London: Sage Publications.
- Creswell, J. W. (1999): *Mixed-Method Research: Introduction and Application*. V G. J. Cizek (ur.): *Handbook of Educational Policy*: 455–472. San Diego; London: Academic.
- Creswell, J. W. (2003): *Research Design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches*. Thousand Oaks; London: Sage.
- Creswell, J. W., in dr. (2003): *Advanced mixed methods research designs*. V A. Tashakkori in C. Teddlie (ur.): *Handbook of mixed methods in social & behavioral research*: 209–240. Thousand Oaks; London: SAGE Publications.
- Creswell, J. W., Trout, S., in Barbuto, J. E., jr (2004): *A Decade of Mixed Methods Writings: A Retrospective*.
- Datta, L.-e. (1997): *A Pragmatic Basis for Mixed-Method Design*. V J. C. Greene in V. J. Caracelli (ur.): *Advances in mixed-method evaluation: the challenges and benefits of integrating diverse paradigms*: 33–46. San Francisco: Jossey-Bass.
- De Leeuw, E. D. (2005): *To Mix or Not to Mix Data Collection Modes in Surveys*. *Journal of Official Statistics*, 21 (2): 233–255.
- Denzin, N. K. (1978): *The research act: a theoretical introduction to sociological methods*. New York; London: McGraw-Hill.
- Douglas, J. D. (1976): *Investigative social research: individual and team field research*. Beverly Hills; London: Sage Publications.
- Erzberger, C., in Kelle, U. (2003): *Making inference in mixed methods: the rules of integration*. V A. Tashakkori in C. Teddlie (ur.): *Handbook of Mixed Methods in social and behavioral research*. Thousand Oaks; London: Sage.
- Evered, R., in Louis, M. R. (1981): *Alternative perspectives in the organizational sciences: »inquiry from the inside« and »inquiry from the outside«*. *Academy of Management Review* (6): 385–395.
- Fielding, N. G., in Fielding, J. L. (1986): *Linking data*. Beverly Hills: Sage.
- Filstead, W. J. (1979): »Qualitative methods: a needed perspective in evaluation research«. V T. D. Cook in S. C. Reichardt (ur.): *Qualitative and Quantitative Methods in Evaluation Research*: 33–48. Beverly Hills: Sage.
- Firestone, W. A. (1987): *Meaning in Method: The Rhetoric of Quantitative and Qualitative Research*. *Educational Researcher*, 16 (7): 16–21.
- Firestone, W. A. (1990): *Accommodation: Toward a Paradigm-Praxis Dialectic*. V E. G. Guba (ur.): *The Paradigm dialog*. Newbury Park; London: Sage Publications.
- Fiske, S. T., in Taylor, S. E. (1984): *Social cognition*. Reading: Addison-Wesley Pub. Co.
- Fry, G. C., Supang, Chantavanich, A. (1981): *Merging Quantitative and Qualitative Research Techniques: Toward a New Research Paradigm*. *Anthropology & Education Quarterly*, 12 (2): 145–158.

- Gage, N. L. (1989): The Paradigm Wars and Their Aftermath: A »Historical« Sketch of Research on Teaching since 1989. *Educational Researcher*, 18 (7): 4–10.
- Geertz, C. (1979): From the Native's Point of View: On the Nature of Anthropological Understanding. V P. Rabinow in W. M. Sullivan (ur.): *Interpretive social science: a reader*. Berkeley; London: University of California Press.
- Giddens, A. (1976): *New rules of sociological method: a positive critique of interpretative sociologies*. London: Hutchinson.
- Glassner, B., in Moreno, J. D. (ur.) (1989): *The Qualitative-quantitative distinction in the social sciences*. Dordrecht; Boston: Kluwer Academic.
- Goldthorpe, J. H., in dr. (1968): *The Affluent worker: industrial attitudes and behaviour*. University Press: Cambridge.
- Greene, J. C., in Caracelli, V. J. (ur.) (1997a): *Advances in mixed-method evaluation: the challenges and benefits of integrating diverse paradigms*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Greene, J. C., in Caracelli, V. J. (1997b): *Defining and Describing the Paradigm Issue and Mixed-Method Evaluation*. V J. C. Greene in V. J. Caracelli (ur.): *Advances in mixed-method evaluation: the challenges and benefits of integrating diverse paradigms: 5–17*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Greene, J. C., Caracelli, V. J., in Graham, W. F. (1989): *Toward a Conceptual Framework for Mixed-Method Evaluation Designs*. *Educational Evaluation and Policy Analysis*, 11 (3): 255–274.
- Greene, J. C., in McClintock, C. (1985): *Triangulation in evaluation: Design and analysis issues*. *Evaluation Review* (9): 523–545.
- Gross, N., Bernstein, M., in Giacquinta, J. B. (1971): *Implementing organizational innovations: a sociological analysis of planned educational change*. New York; London: Harper and Row.
- Guba, E. G. (1990a): *The alternative paradigm dialog*. V E. G. Guba (ur.): *The Paradigm dialog*. Newbury Park; London: Sage Publications.
- Guba, E. G. (1990b): *The Paradigm dialog*. Newbury Park; London: Sage Publications.
- Gummesson, E. (2000): *Qualitative methods in management research*. Thousand Oaks; London: SAGE.
- Hammersley, M. (1989): *The dilemma of qualitative method: Herbert Blumer and the Chicago tradition*. London: Routledge.
- Hammersley, M. (1992a): *Deconstructing the qualitative-quantitative divide*. V J. Brannen (ur.): *Mixing methods: qualitative and quantitative research: 39–55*. Aldershot: Avebury.
- Hammersley, M. (1992b): *What's wrong with ethnography? Methodological explorations*. London: Routledge.
- Hammersley, M., in Atkinson, P. (1983): *Ethnography: principles in practice*. London: Tavistock.
- Hennessy, M. (1982): *The End of Methodology? A Review Essay on Evaluation Research Methods*. *The Western Political Quarterly*, 35 (4): 606–612.
- Howe, K. E., Margaret (1990): *Standards for Qualitative (And Quantitative) Research: A Prolegomenon*. *Educational Researcher*, 19 (4): 2–9.
- Howe, K. R. (1985): *Two Dogmas of Educational Research*. *Educational Researcher*, 14 (8): 10–18.
- Howe, K. R. (1988): *Against the Quantitative-Qualitative Incompatibility Thesis or Dogmas Die Hard*. *Educational Researcher*, 17 (8): 10–16.

- Howe, K. R. (1992): Getting over the Quantitative-Qualitative Debate. *American Journal of Education*, 100 (2): 236–256.
- Howe, K. R. (1998): The Interpretive Turn and the New Debate in Education. *Educational Researcher*, 27 (8): 13–20.
- Hughes, J. A. (1990): *The philosophy of social research*. London: Longman.
- Hussey, J., in Hussey, R. (2003): *Business research: a practical guide to undergraduate and post-graduate students*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Jick, T. D. (1979): Mixing Qualitative and Quantitative Methods: Triangulation in Action. *Administrative Science Quarterly*, 24 (4): 602–611.
- Knights, D. (1992): Changing Spaces: the Disruptive Impact of a New Epistemological Location for the Study of Management. *Academy of Management Review* (17): 514–536.
- Komarovsky, M. (1967): *Blue collar marriage*. New York: Vintage Books.
- Kopinak, J. K. (1999): The Use of Triangulation in a Study of Refugee Well-Being. *Quality & Quantity*, 33 (2): 169–183.
- Lacey, C. (1970): *Hightown Grammar: the schools as a social system*. Manchester: Manchester University Press.
- Leunbach, G. (1960): On Quantitative Methods for Qualitative Data. *Acta sociologica*, 5 (3): 144.
- Lincoln, Y. S., in Guba, E. G. (1989): Let Whoever is Without Dogma Cast the First Stone. *Educational Researcher*, 18 (2): 22.
- Lobe, B. (2006): *Mixing qualitative and quantitative methods in the environment of new information-communication technologies*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- McCarthy, S. J. (1994): Response to Rowe: Aligning Methods to Assumptions. *Reading Research Quarterly*, 29 (3): 248–249.
- Miller, S. (1986): Some Comments on Keeping the Quantitative-Qualitative Debate Open. *Educational Researcher*, 15 (9): 24–25.
- Miller, S. M. N., Wilson, M., in Moore, M. T. (1998): Caught in the Paradigm Gap: Qualitative Researchers' Lived Experience and the Politics of Epistemology. *American Educational Research Journal*, 35 (3): 377–416.
- Morgan, D. L. (1998): Practical strategies for combining qualitative and quantitative methods: Application to health research. *Qualitative Health Research* (8): 362–376.
- Morgan, D. L. (v tisku): *Integrating Qualitative and Quantitative Methods*. Thousand Oaks: Sage.
- Morse, N. M. (1991): Approaches to qualitative-quantitative methodological triangulation. *Nursing research*, 40 (1): 120–123.
- Niglas, K. (2004): *The combined use of qualitative and quantitative methods in educational research*. Tallinn: Tpu Kirjastus.
- Patton, M. Q. (1990): *Qualitative evaluation and research methods*. Newbury Park: Sage.
- Phelan, P. (1987): Compatibility of Qualitative and Quantitative Methods: Studying Child Sexual Abuse in America. *Education and Urban Society*, 20 (1): 35–41.
- Phillips, D. P. (1981): The Complementary Virtues of Qualitative and Quantitative Research: Reply to Altheide. *Journal of Social Forces*, 60 (2): 597.
- Platt, J. (1986): Functionalism and the survey: the relation of theory and method. *Sociological Review*, 34 (3): 501–536.

- Ragin, C. C. (1989): *The comparative method: moving beyond qualitative and quantitative strategies*. Berkeley; London: University of California Press, c1987 (1989).
- Reason, P., in Rowan, J. (ur.) (1981): *Human inquiry: a sourcebook of new paradigm research*. Chichester: Wiley.
- Reichardt, C. S., in Cook, T. D. (1979): *Beyond qualitative versus quantitative methods*. V T. D. Cook in C. S. Reichardt (ur.): *Qualitative and quantitative methods in evaluation research: 7–32*. Beverly Hills, CA: SAGE.
- Rihoux, B. (2006): *Qualitative Comparative Analysis (QCA) and related systematic comparative methods: recent advances and remaining challenges for social science research*. *International Sociology*, 21 (5): 679–706.
- Rihoux, B., in Grimm, H. (2006): *Innovative comparative methods for policy analysis: beyond the quantitative-qualitative divide*. New York: Springer.
- Rock, P. (1973): *Phenomenalism and essentialism in the sociology of deviance*. *Sociology*, 7 (1): 17–29.
- Roethlisberger, F. J. (1939): *Management and the worker*. Cambridge: Harvard U. P.
- Rossman, G. B., in Wilson, B. L. (1985): *Numbers and Words: Combining Qualitative and Quantitative Methods in a Single Large Scale Evaluation Study*. *Evaluation Review* (9): 627–643.
- Salomon, G. (1991): *Transcending the Qualitative-Quantitative Debate: The Analytic and Systemic Approaches to Educational Research*. *Educational Researcher*, 20 (6): 10–18.
- Schrag, F. (1992): *In Defense of Positivist Research Paradigms*. *Educational Researcher*, 21 (5): 5–8.
- Sieber, S. D. (1973): *The Integration of Fieldwork and Survey Method*. *American Journal of Sociology*, 78 (6): 1335–1359.
- Skrtic, T. M. (1990): *Social Accomodation: Toward a Dialogical Discourse in Educational Inquiry*. V E. G. Guba (ur.): *The Paradigm dialog*. Newbury Park; London: Sage Publications.
- Smith, J. K. (1983): *Quantitative versus Qualitative: An Attemp to Clarify the Issue*. *Educational Researcher*, 12 (3): 6–13.
- Smith, J. K. (1997): *The Stories Educational Researchers Tell about Themselves*. *Educational Researcher*, 26 (5): 4–11.
- Smith, J. K., in Heshusius, L. (1986): *Closing down the Conversation: The End of the Quantitative-Qualitative Debate among Educational Enquirers*. *Educational Researcher*, 15 (1): 4–12.
- Snizek, W. E., Fuhrman, E. R., in Miller, M. K. (1979): *Contemporary issues in theory and research: a metasociological perspective*. London: Aldwych Press Ltd.
- Tarrow, S. (1995): *Bridging the Quantitative-Qualitative Divide in Political Science*. *American Political Science Review*, 89 (2): 471–474.
- Tashakkori, A., in Teddlie, C. (1998): *Mixed methodology: combining qualitative and quantitative approaches*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Tashakkori, A., in Teddlie, C. (ur.) (2003): *Handbook of mixed methods in social & behavioral research*. Thousand Oaks; London: SAGE Publications.
- Thomas, W. I., in Znaniecki, F. (1927): *The Polish Peasant in Europe and America*. New York: Knopf.
- Thomas, W. I. A. Z., in Znaniecki, F. W. (1918): *The Polish Peasant in Europe and America: monograph of an immigrant group* (5). Richard G. Badger: Boston.
- Walker, R. L. (1985): *Applied qualitative research*. Aldershot: Gower.

- Warner, W. L., in Lunt, P. S. (1941): *The social life of a modern community*. New Haven: Yale U. P.
- Webb, E. J., in dr. (1966): *Unobtrusive measures: nonreactive research in the social sciences*. Chicago: Rand McNally & Co.
- Whyte, W. F., in Alberti, G. (1976): *Power, politics and progress: social change in rural Peru*. New York; Oxford: Elsevier.
- Willer, D., in Willer, J. (1973): *Systematic empiricism: critique of a pseudoscience*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- Willis, P. (1980): Notes on method. V S. Hall, in dr. (ur.): *Culture, Media, Language*: 88–95. London: Hutchinson.

Naslov avtorice:

dr. Bojana Lobe
Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani
Kardeljeva pl. 5, SI-1000 Ljubljana
e-mail: bojana.lobe@fdv.uni-lj.si

Andrej Naterer, Andrej Fištravec

Makejevka – subkultura cestnih otrok

POVZETEK: Po razglasitvi samostojnosti leta 1990 se je v Ukrajini pojavila vrsta družbe-nopolitičnih sprememb, ki so med drugim povzročile tudi povišano stopnjo kriminalitete, nizek življenjski standard, skrajno obliko revščine, brezdomstvo in problem cestnih otrok. Leta 2006 na cestah ukrajinskih mest živi že na tisoče otrok, organizirani so v skupine, ki bi jih lahko opredelili kot subkulture. Glavni namen članka je predstaviti kvantitativne in kvalitativne izsledke raziskave, opravljene v ukrajinskem mestu Makejevka v letu 2000, ki so obravnavani longitudinalno od leta 2000 do leta 2006 s poudarkom na dinamičnih elementih pojava. Iz raziskave izhajata ugotovitvi, da je za identiteto cestnega otroka potrebna izkušnja cestnega življenja ter da je subkultura cestnih otrok v Makejevki razvila novo obliko odvisnosti – socialno odvisnost.

KLJUČNE BESEDE: cestni otroci, Makejevka, subkultura, socialna zasvojenost, baltuška

1 Uvod

V strokovni literaturi so cestni otroci velikokrat obravnavani kot problem, ki ni omejen le na nerazvite države (Dachner in Tarasuk 2002). Ocene števila cestnih otrok so zelo različne. Svetovna zdravstvena organizacija ocenjuje, da se število cestnih otrok na svetu giblje med 10 in 100 milijoni (WHO v Sondhi - Garg 2004), medtem ko Združeni narodi ocenjujejo število na 150 milijonov (Sondhi - Garg 2004). Tudi zgodovinsko gledano cestni otroci niso nov družbeni pojav (problematika cestnih otrok je bila na svetovni ravni prvič izpostavljena v mednarodnem letu otroka – 1979).

Zgodnje razumevanje tega pojava je temeljilo predvsem na projektih humanitarnih organizacij, za katere so cestni otroci osrednja točka zanimanja v zadnjih 25 letih (Lalor 1998). Večina znanstvenega gradiva s tega področja je bila zbrana v devetdesetih letih, študije pa so bile osredotočene predvsem na problem cestnih otrok v Latinski Ameriki (Lusk 1999), Afriki (Aptekar 1988; Aderinto 2000) in indijskem delu Azije (D'Lima in Gosalia 1992; Sondhi - Garg 2004), torej predelih sveta z dolgo »tradicijo življenja na cesti«. Študije so se po večini osredotočale na elemente, kot je delo, revščina, zdravstveno stanje, družinske okoliščine, delinkvenca, zasvojenost in viktimizacija cestnih otrok.

Cestne otroke lahko danes najdemo tudi v nekaterih bivših socialističnih državah, kot so na primer Rusija, Ukrajina in Bolgarija (Alexandrescu 1996; Stephensen 2001), kjer se je problem pojavil po padcu berlinskega zidu. »Razpad bivše Sovjetske zveze

je povzročil množična preseljevanja v mesta in gospodarsko krizo, ki je veliko družin potisnila pod mejo revščine in pod mejo zadostne socialne varnosti. To je v moderni Rusiji povzročilo vrnitev dolgo pozabljenega pojava¹ – zanemarjenih in brezdomnih otrok« (ILO 2000).

1.1 Opredelitev pojma cestni otroci

Izraz cestni otroci zajema izjemno obsežno pojmovno polje in sega od otrok, ki delajo, do mladoletniške delinkvence. Del težav s širino koncepta je ta, da cestni otroci niso homogena skupina, saj so kot posamezniki pripadniki različnih manjših skupin oziroma subkultur (Sondhi - Garg 2004).

Stereotipna predstava o cestnih otrocih je zelo trdna:

Njihova obleka je komaj primerna, vsa raztrgana in zakrpana, lase imajo nepočesane, roke in obraze umazane in zdi se, da imajo tisti »vrag ga vzemi« odnos do sveta. Živijo na svoj način in pripovedujejo neverjetne zgodbe, da bi naberačili več denarja, govorijo jezik ceste, ki jim kot skupini zagotavlja identiteto, so divje samostojni. Neradi zaupajo odraslim, čeprav so velikokrat lojalni do svojih vrstnikov, še posebej, ko se pridružijo skupini ali tolpi cestnih otrok. (Tyler 1986: 4, v Levenstein 1994: 5.)

Tylerjev opis cestnih otrok ni le opis, ampak vsebuje tudi elemente, ki kažejo na subkulturno naravo cestnih otrok, kakršno sta predstavila že Lee (1945) in Gordon (1947). Najbolj očitni kazalniki pripadnosti določeni subkultur so imidž, način obnašanja in poseben jezik. Dejstvo, da imamo pri cestnih otrocih opraviti s subkulturo in ne z nekakšno amorfno skupino, je zelo pomembno, saj nam omogoča, da pri njih uporabimo koncepte in metode, vzpostavljene v teoriji subkultur.

Večina opredelitev, ki se pojavljajo v raziskavah cestnih otrok, temelji na predpostavkah, predstavljenih v zgoraj navedenem Tylerjevem opisu, kar pa nikakor – kot smo že zapisali – ne odpravi težav s širino koncepta. Kljub temu, da univerzalne opredelitve še ni, pa obstajajo poskusi znanstvenega ožjenja in razmejevanja koncepta cestnih otrok.

Cestni otrok, kot ga definira Myles Ritchie (1999), je »otrok, ki je mlajši od 18 let, razen če je navedeno drugače, ki iz različnih razlogov zapusti svojo družino začasno ali trajno, živi na cesti in je nezadostno preskrbljen s strani odgovornih odraslih«. Cestni otroci kot skupina so torej opredeljeni znotraj vseobsegajočega termina »otroci v posebno težkih okoliščinah« /children in especially difficult circumstances/. Znotraj tega področja so dalje kategorizirani kot »brezdomni otroci« /homeless children/ in še ožje kot »otroci, ki živijo na cesti« /children living on the street/. (Sondhi - Garg 2004: 4.)

---

1. Skozi celotno zgodovino Rusije je mogoče opazovati problem cestnih otrok, ki se je na različnih časovno-geografskih točkah pojavljal na različne načine (na primer brezdomni in zanemarjeni otroci med revolucijo oktobra 1917). Za rešitev tega problema je ruski pedagog Anton Semjonovič Makarenko organiziral »Delavsko kolonijo Gorky«, ki jo je v letih 1920–1927 tudi vodil. Leta 1927 je postal vodja »Delavske komune Dzerhinsky«, namenjene brezdomnim otrokom in najstnikom. Delovanje obeh institucij je temeljilo na kombinaciji fizičnega dela in učenja, da bi na ta način gojence opremili z delovnimi navadami in določenimi osebnostnimi lastnostmi...

Leta 1984 jih je Unicef razdelil v tri skupine:

1. *otroci v nevarnosti* (children at risk) – otroci, ki živijo doma, vendar občasno in priložnostno delajo na cesti in so nekoliko bolj izpostavljeni;
2. *otroci na cesti* (children on the street) – otroci, ki živijo s svojimi družinami, a delajo in pomagajo vzdrževati svojo družino (velikokrat že same družine teh otrok živijo na cesti, otroci so prisiljeni delati in velikokrat niso vključeni v šolski vzgojno-izobraževalni proces);
3. *cestni otroci* (children of the street)² – otroci, ki živijo in odrastejo na cesti, z omejenimi družinskimi vezmi ali povsem brez njih.

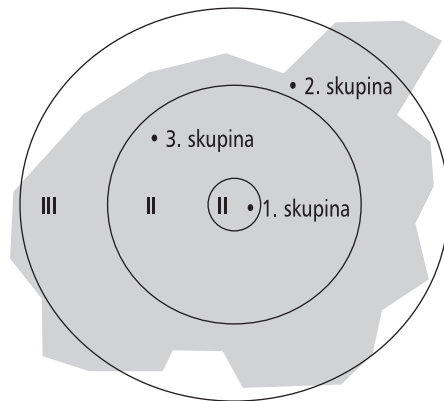
Elementi, ki vplivajo na pobeg posameznega otroka iz običajnih okvirov socializacije, so številni in segajo od družbenih, gospodarskih in političnih dejavnikov do medosebnih? družinskih okoliščin in individualnih psiholoških značilnosti (Agnelli 1986). Tri ravni – družbena, družinska in osebna – so vedno vpletene in jih lahko štejemo za vzroke (push factors) pojava cestnih otrok (Anarfi 1997 v Sondhi - Garg 2004). Med najbolj pogostimi razlogi za beg od doma, ki jih avtorji navajajo, je rizično družinsko okolje. Disfunkcije družine so lahko obsežne in velikokrat vključujejo elemente, kot so brezposelnost, revščina, odsotnost staršev, nasilje, alkoholizem, narkomanija, zanemarjanje in zloraba otrok ter podobno. Ker je družina umeščena v širše družbeno okolje, se posledice vzajemno prenašajo, kar pomeni, da je tudi nastanek rizičnih družin velikokrat izraz specifičnih problemov na širši družbeni ravni (Anarfi 1997 v Sondhi - Garg 2004). Velikokrat je razlog za razvoj disfunkcije v družini menjava okolja, še posebej preselitev iz ruralnega v urbano okolje (ILO 2000). »Industrializacija ne dohaja premikov prebivalstva, ki so z ruralnih področij v urbana središča prinesli revščino« (Sondhi - Garg 2004: 42). Tako je lahko otrokov beg od doma velikokrat razumljen kot beg iz rizičnega položaja v družini. Vseeno pa je treba v razumevanje vključiti tudi temperament otroka, inteligenco in osebnostne lastnosti, saj ti – še posebej pa interakcija med njimi – odločilno vplivajo na oblikovanje otrokovega vedenja in na nadaljnje življenje otroka na cesti (Felsman 1981 v Sondhi - Garg 2004). »Ali je mogoče potrditi te hipoteze v tako nestrukturiranem okolju in ločiti psihološke dejavnike od okoljskih, ostaja odprto vprašanje« (Agnelli 1986).

2 Metodologija

Podatke, ki so bili uporabljeni za analizo v pričujočem članku, je prvi avtor zbral v letih 2000, 2002, 2004, 2005 in 2006 v ukrajinskem mestu Makejevka, ki leži v donetski regiji. V raziskavi so združene kvalitativne in kvantitativne metode, glavni namen raziskave pa je izdelati čim popolnejši vpogled v vsakodnevno življenje cestnih otrok v Makejevki. Vzorec je zajemal 41 otrok, ki so v času opravljanja raziskave živeli v treh skupinah na različnih lokacijah v mestu.³

2. Ker v slovenskem jeziku ni uveljavljene terminologije s področja kategorizacije cestnih otrok, je bil izraz *children of the street* slovenjen po presoji avtorjev.
3. Označevanje skupin se je oblikovalo sočasno z napredovanjem raziskave, ki se je začela v

1. skupina živi v središču Makejevke,
2. skupina na obrobju mestu, v mestni četrti Ziljoni (približno 12 km iz središča mesta),
3. skupina živi v mestni četrti Puška/Daki (približno 8 km iz središča mesta).

Ta delitev se je pokazala kot še posebej uporabna iz dveh razlogov:

1. Omogoča opazovanje različnih skupin cestnih otrok, ki se nahajajo na treh različnih lokacijah v mestu, in opazovanje vplivov različnega urbanega okolja na skupino.
2. Omogoča uporabo različnih metod na relativno podobnih skupinah (predvsem metoda opazovanja z udeležbo in metoda opazovanja brez udeležbe).

Uporabljene so bile tri glavne metode raziskovanja:

1. opazovanje z udeležbo – vsakodnevno opazovanje je bilo izvedeno na cesti in je vključevalo aktivno udeležbo pri aktivnostih v skupini. Zbiranje podatkov je potekalo prek interakcije s člani skupine v obliki terenskih zapiskov, dnevnika, terenskih poročil in pogovornih zapisov v avdioobliki;
2. intervju – vprašalniki z odprtimi vprašanji, ki so bili naravnani na zbiranje podatkov o trenutnem položaju, v katerem so cestni otroci (družinske razmere, medosebni odnosi v skupini, življenjske razmere na cesti in projekcija prihodnosti, kot jo zase vidijo otroci sami);⁴
3. vizualni zapisi – uporaba videoopreme za zbiranje vizualnega gradiva iz vsakodnevnega življenja cestnih otrok.

Kot dopolnilo glavnim metodam sta bili uporabljeni tudi dodatni metodi:

1. vprašalnik z zaprtimi vprašanji – vprašalniki so bili uporabljeni med terenskim delom leta 2000, predvsem za potrebe zbiranja sociografskih in kvantitativnih podatkov;

---

območju številka 1 (središče mesta), torej pri 1. skupini. Naslednja skupina, ki je bila po naključju odkrita v območju številka 3, je bila 2. skupina. Kot zadnja je bila raziskana 3. skupina v območju številka 2. Koncentrični krogi lokacij so bili uvedeni po odkritju skupin.

4. V primerih, ko je bil izveden študij primera, ki je temeljil na opazovanju z udeležbo, je bila opravljena še vrsta navzkrižnih intervjujev, predvsem z namenom dobivanja novih informacij, dodatnih interpretacij in preverjanja že dobljenih podatkov.

2. opazovanje brez udeležbe – metoda je bila uporabljena med opravljanjem terenskega dela leta 2000 v 3. skupini z glavnim namenom opazovanja razlik v dobljenih podatkih na podlagi uporabe različnih metod, torej razlike v podatkih, zbranih z metodo opazovanja z udeležbo in metodo opazovanja brez udeležbe.

Zbiranje podatkov je potekalo tam, kjer cestni otroci živijo ali se zadržujejo:

- v središču Makejevke: glavna avtobusna postaja, postaja maršrutke,⁵ nakupovalni center Pasaž, nakupovalni center Univermag, tržnica Plehanova;
- v mestni četrti Ziljoni: avtobusna postaja, centralna tržnica (Rinak na Ziljonem) in okoliške zgradbe;
- mestna četrt Puška/Daki: avtobusna postaja, restavracija na Puški, osrednja tržnica in okoliške zgradbe.

Terensko delo je potekalo brez vnaprej zastavljenih raziskovalnih vprašanj oziroma hipotez, saj je na ta način ostal pogled na problem odprt. Vnaprej je bilo opredeljeno le polje raziskovanja, zato da je bilo mogoče izdelati delovni načrt. Tudi hipotez vnaprej nismo oblikovali, saj bi to zamejilo pogled in dinamičen pristop k problemu. Vseeno pa smo na koncu vsake raziskovalne etape pridobili rezultate, ki imajo indukcijski značaj. Ker se pogled na problem ostri z odhajanjem s terena, je mogoče tisto, kar bi lahko bila raziskovalna vprašanja, oblikovati tudi naknadno, doma. Kljub temu, da teh, pozneje oblikovanih vprašanj ni mogoče uporabiti kot hipotez v klasičnem pomenu, jih je mogoče uporabiti kot vodila pri kasnejših raziskovanjih.

3 Cestni otroci v Makejevki

Rezultati raziskave bodo predstavljeni na dveh ravneh:

1. kvantitativna raven temelji na kvantitativnih podatkih, predstavljenih v tabeli in komentarjih, katerih glavni namen je predstaviti sociografske podatke cestnih otrok v Makejevki;
2. kvalitativna raven temelji na kvalitativnih podatkih, predstavljenih v obliki izsekov iz intervjujev, dnevnikov, terenskih zapisov in avdio-/videoposnetkov, katerih glavni namen je komentirati kvantitativne podatke in omogočiti kvalitativni vpogled v pojav in njegovo razumevanje.

V Tabeli 1 so predstavljeni podatki iz leta 2000.

---

5. Maršrutka je vrsta javnega prevoza. Manjši avtobusi ali predelana kombinirana vozila prevažajo največ 12 potnikov po vnaprej določenih poteh v mestu, po vnaprej določenem urniku in po vnaprej določenih postajališčih. Postajališča so tam, kjer je veliko ljudi, in so kot taka priljubljen prostor cestnih otrok.

Tabela 1: Psihosocialne značilnosti opazovanih cestnih otrok v Makejevki.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
Skupina	Št.	Ime	Spol	Starost	Mestobivanja	Čas na cesti	Frekvenca	Šolska participacija	Frekvenca	Prisotni starši	Problemi v družini	Otrokov vir dohodka	Oamna sredstva	Pogostost uporabe
1	1	ANJA	ženski	15	dom	4	občasno	da	občasno	oba	Al, L	St	Al, C, L	občasno
	2	KOSTJA	moški	12	cesta	5	vedno	da	občasno	nihče	/	Be, St	Al, C, L	vedno
	3	VINJIK	moški	15	cesta	6	vedno	da	nekoč	nihče	/	Be, St	Al, C, L	vedno
	4	MALJOJ	moški	13	cesta	6	vedno	da	občasno	mati	Al	zaposlen	Al, C, L	vedno
	5	DIMA	moški	16	cesta	6	vedno	da	občasno	oba	Al, L	Be, St	Al, C, L	vedno
	6	DENIS	moški	12	cesta	5	vedno	da	nekoč	mati	Al	Be, St	Al, C, L	vedno
	7	DENIS	moški	17	cesta	5	vedno	da	občasno	oba	/	Be, St	Al, C, L	vedno
	8	DENIS	moški	16	cesta	2	vedno	da	občasno	oba	/	Be, St	Al, C, L	vedno
	9	SERGEJ	moški	14	dom	7	občasno	da	občasno	mati	Al, Br	Be, St	Al, C, L	vedno
	10	SASA	moški	15	cesta	6	vedno	ne	/	oče	Al, Br	Be, St	Al, C, L	vedno
	11	LESJA	ženski	15	cesta	7	vedno	ne	/	nihče	/	Ž	Al, C, L	občasno
	12	LJENA	ženski	15	dom	3	vedno	da	nekoč	nihče	/	Ž	C	vedno
	13	MISA	moški	9	cesta	3	vedno	ne	/	oba	Al, Br	Be, St	Al, C, L	nikoli
	14	ARTJOM	moški	12	cesta	3	vedno	da	nekoč	oba	Al	Be, St	C	občasno
	15	STAS	moški	13	cesta	5	vedno	ne	/	mati	Al	Be, St	Al, C, L	vedno
	16	GALJUN	moški	13	cesta	6	vedno	da	občasno	oba	Al, Br	Be	Al, C, L	vedno
	17	IVAN	moški	16	cesta	6	občasno	da	občasno	oba	Al	Be	Al, C, L	vedno
	18	LJOPA	moški	15	dom	6	občasno	da	občasno	oba	Al, Un	Be, St	Al, C, L	vedno
	19	KOLJA	moški	13	cesta	5	vedno	ne	/	oba	A, M	Be, St	Al, C, L	vedno
	20	DIMA	moški	17	cesta	6	vedno	da	občasno	mati	Al	Be, St	Al, C, L	občasno
	21	LJENA	ženski	17	cesta	2	vedno	da	občasno	mati	Al	Ž	C	vedno
	22	LJENA	ženski	12	dom	3	občasno	da	občasno	mati	Al, Br	Be	C, L	občasno
	23	VIKA	ženski	14	dom	4	občasno	da	občasno	oba	/	St	C, L	občasno
2	24	EDI	moški	11	dom	5	vedno	ne	/	mati	Al	Be, St	Al, C, L	vedno
	25	VOVA	moški	12	cesta	2	občasno	da	nekoč	oba	Al, Br	Be, St	C, L	vedno
	26	NATAŠA	ženski	9	cesta	2	občasno	da	nekoč	oba	Al, Br	Be	/	vedno
	27	ANTON	moški	12	dom	3	vedno	da	nekoč	mati	/	zaposlen	C, L	vedno
	28	ANJA	ženski	11	dom	3	vedno	da	nekoč	oba	Al, Br	Be	C	vedno
	29	LJENA	ženski	12	dom	3	vedno	da	nekoč	oba	Al, Br	Be	C	vedno
	30	SLAVA	moški	11	dom	2	vedno	da	nekoč	oba	Al, Br	Be, St	C, L	vedno
	31	VITALI	moški	13	dom	3	vedno	da	nekoč	oba	Al, Br	Be	C, L	vedno
	32	MAKSI	moški	11	dom	3	vedno	da	nekoč	oba	/	Be, St	C	vedno
	33	VITALI	moški	12	dom	2	vedno	da	nekoč	oba	Al, Br	Be	C, L	vedno

3	34	DIMA	moški	13	cesta	/	občasno	da	občasno	mati	Al, Br	Be, St	Al, C, L	občasno
	35	ROMAN	moški	12	cesta	/	občasno	da	občasno	mati	Al	Be, St	Al, C, L	občasno
	36	DENIS	moški	8	cesta	/	občasno	da	občasno	oba	Al	Be, St	Al, C, L	občasno
	37	SANT-JOR	moški	12	cesta	/	občasno	da	občasno	mati	Al	Be, St	Al, C, L	občasno
	38	KASAJA	ženski	14	cesta	/	občasno	da	občasno	mati	Al	Be, St	Al, C, L	občasno
	39	SAŠKA	ženski	7	cesta	/	občasno	da	občasno	oba	/	Be	Al, C, L	občasno
	40	VADJIK	moški	16	cesta	/	občasno	da	občasno	oba	/	Be, St	Al, C, L	občasno
	41	SERGEJ	moški	11	cesta	/	občasno	da	občasno	oba	/	Be, St	Al, C, L	občasno

*Legenda: Br – brezposelnost, Al – alkohol, C – cigareti, L – lepilo, inhalant, M – mamila, Be – beračenje, St – steklo (prazne steklenice), Ž – železo (prodaja železa)
Temnejša barva omogoča pregled po skupinah.*

3.1 Spol in starost

V celotnem vzorcu 41 otrok je 30 fantov (73 %) in 11 deklet (27 %). Distribucija po spolu med cestnimi otroki v Makejevki je zelo podobna distribuciji, kot jo prikazujeta Unicef (1993 v Lalor 1998) in Felsman (1981 v Lalor 1998). Opazovanje z udeležbo je pokazalo, da so fantje udeleženi v »vidnih« aktivnostih, medtem ko ostajajo dekleta relativno skrita.⁶

Povprečna starost pri fantih je 12,9 let, dekleta pa so v povprečju nekoliko starejša. S tega zornega kota cestni otroci v Makejevki ne odstopajo od svetovnega povprečja, kjer je tipična starost pri cestnih otrocih med 10 in 14 let. Leta 2005, ko se je na cestah Makejevke začela pojavljati nova generacija cestnih otrok (mlajši bratje in sestre otrok, ki so že bili na cesti), se je starostna meja nekoliko znižala

3.2 Mesto bivanja in čas na cesti

Na cesti je ves čas 25 (61 %) otrok, 16 (39 %) pa jih na cesti preživi večino časa, kar pomeni, da občasno spijo kje drugje – ta podatek ustreza opredelitvi pojma cestni otroci (Unicef 1984). Treba pa je poudariti, da večina otrok, ki živijo na cesti, ohranja stike s svojimi družinami in bi jih kot take lahko označili tudi kot otroke na cesti (Unicef 1984). Da bi se izognili mešanju obeh kategorij, je bilo uvedeno novo merilo – kot cestne otroke smo v raziskavi razumeli tiste, ki so v času raziskave spali na cesti in se niso nameravali vrniti domov.

Od 33 (otroci iz prve in druge skupine, podatki o otrocih iz tretje skupine v času raziskave niso bili dostopni) otrok, ki živijo na cesti, jih je 6 (18 %) takšnih, ki na cesti živijo že dve leti, 9 (27 %) jih na cesti živi že tri leta, 2 (6 %) štiri leta, 6 (18 %) pet let, 8 (24 %) šest let in 2 (6 %) sedem let. Vsi otroci so člani 1. in 2. skupine. Skupina 3 je s tega vidika posebna, saj njeni člani živijo na cesti le v času poletnih počitnic, drugače pa so doma.

6. Vidne aktivnosti so po Felsmanu (1981 v Lalor 1998) aktivnosti, ki se dogajajo na javnih mestih in delajo cestne otroke vidne. Dekleta so po avtorjevem mnenju manj vidna, saj so vključena v »nevidne« aktivnosti (na primer prostitucija), ki se dogajajo izven javnega prostora.

Otroci se čez dan zadržujejo na lokalni tržnici, avtobusni postaji ali v bližini nakupovalnih centrov, kjer beračijo in opravljajo manjša priložnostna dela. Noč ponavadi preživijo v tipluhi,⁷ v praznih stojnicah na tržnici ali na klopeh na avtobusni postaji.

Iz intervjujev:

Kostja, 12 let:

Že dolgo sem tukaj, nekaj let ... nisem pa jaz odkril tipluhe, eden od fantov jo je. Priel sem iz svojega domačega kraja naravnost v središče Makejevke in od takrat naprej sem tukaj ... Včasih sicer grem kam, na stavko /manjše umetno jezero/ ali kam drugam, drugače pa sem tukaj ... večino časa ...

Dima, 16 let:

Dobrodošli, dobrodošli ... (ha, ha, ha). Tukaj mi živimo! Poleti ponavadi spimo pod jolačkami /v manjšem nasadu pritlikavih iglavcev v bližini tipluhe/, pozimi pa se skrivamo v tipluho, kjer je topleje. Včasih gremo tudi poleti v tipluho, saj veš, policija in to ... ali pa kaka druga banda.

Anja, 15 let:

Po mestu je še veliko tipluh, čeprav se vsem niti ne reče tipluha. Tipluha je samo tista, v kateri nekdo živi. Ponavadi so to toplovodne napeljave, vhodi v kanalizacijo ali pa kar klet. Glavno, da je skrito in toplo ... Ta tukaj je naša *big office* /velika pisarna, tipluha v središču Makejevke med bloki za veleblagovnicama Univermag in Pasaž/, imamo pa še *small office* /manjša tipluha pri restavraciji Ukrajina/.

3.3 Udeležba v vzgojno-izobraževalnem procesu

Od 41 otrok jih je 6 (15 %) takšnih, ki niso nikdar hodili v šolo. Od 35 otrok, ki so bili kadar koli vključeni v vzgojno-izobraževalni proces, jih 22 (62 %) še vedno občasno obiskuje šolo, medtem ko jih je 13 (37 %) včasih hodilo v šolo, a v času raziskave niso bili vključeni v katerega od vzgojno-izobraževalnih procesov.

V intervjujih otroci šolo vrednotijo tudi pozitivno:

Saša, 15 let:

Rad bi hodil v šolo, si potem nekoč kupil svoj tovornjak in prevažal stvari. Tako bi se lahko vrnil k svoji mami v Moskvo in k očetu tudi.

Maloj, 13 let:

Mislím, da lahko dobiš dobro službo, če enkrat končaš šolo. Odkar sem tukaj /na cesti/, ne hodim več v šolo, se pa nameravam vrniti. Če si pameten in imaš svoj biznis, lahko zaslužiš veliko denarja in tako ne potrebuješ šole, je pa vseeno dobro, če jo končaš.

3.4 Razmere v družini

V družinah 41 otrok sta pri 23 (56 %) prisotna oba starša, pri 14 (34 %) je prisoten eden od staršev (odsotni starši so v večini primerov mrtvi ali zaprti), pri 4 (9 %) otrocih pa sta odsotna oba starša. 29 (70 %) družin bi na nek način lahko označili kot

---

7. Tipluha je slengovski izraz, ki prihaja iz besedne zveze tepla trasa in se uporablja v jeziku cestnih otrok za opis podzemnih rovov toplovodne napeljave, ki jo otroci uporabljajo kot skrivališče in bivalni prostor.

problematičnih, medtem ko v 12 (30 %) družinah ni zaznati očitnih problemov. V 14 (48 %) problematičnih družinah je glavni problem brezposelnost enega ali obeh staršev, kar pogosto povzroči večjo stopnjo alkoholizma. Alkoholizem je prisoten v 12 (42 %) družinah, v 2 primerih (7 %) se poleg alkohola pojavlja tudi uporaba inhalantov (največkrat lepila in barve), v eni družini pa se ob alkoholizmu pojavlja tudi narkomanija.

Iz intervjujev:

Miša, 9 let:

Moj oče je bil težek pijanec. Veliko je pil, še preden so zaprli rudnik, v katerem je delal, in potem je izgubil službo ... In ko je bil pijan, me je pretepal, pa mamo in brata in ostale tudi ... Pretepal me je tudi, ko ni bil pijan, in ko je bil, me je pretepal še bolj. Ko mi je bilo tega dovolj, sem pobegnil in se nikoli več vrnil. Nekaj časa zatem je za mano prišel tudi moj brat ...

Robert, 41 let, vodja projekta KIKO:⁸

Mislím, da je v Ukrajini največji problem alkoholizem. Tukaj vsi pijejo, mladi, stari, revni, bogati, tisti zdravi, pa bolni, zaposleni, brezposelni. Kot da imajo pravo kulturo pitja tukaj ... Poglej malo naokoli, vodko dobiš povsod. In to zadevo varijo iz vsega, celo celnísnive siláže ali hlevskega gnoja.

Glede na to, da obstaja relativno velik odstotek družin, v katerih problemi niso očitni (12 družin, to je 30 %), lahko potrdimo, da problemi v družini niso edini razlog za otrokov beg od doma.

Anja, 15 let, govori o Sergeju, 14 let:

Njegovi starši imajo veliko denarja, lastniki bencinske črpalke so. Ko je njegov oče umrl, se je mama poročila z nekom drugim ... Sergej se je s tem moškim prepíral, in ko ga je ta usekal, je Sergej pobegnil.

3.6 Vir dohodka

Beračenje je za cestne otroke najpogostejši vir dohodka – 34 otrok (83 %) je na nek način vpletenih v beračenje. Beračenje pa v večini primerov ni zadostno, zato ga otroci kombinirajo z drugimi dejavnostmi, ponavadi z zbiranjem odpadnega železa in steklenic.

Za 9 (22 %) otrok je beračenje edini vir dohodka, 2 (5 %) se ukvarjata izključno z zbiranjem odpadnega stekla, 25 (61 %) otrok pa kombinira beračenje z zbiranjem in preprodajo odpadnih steklenic. Za 3 (7 %) otroke je glavni vir dohodka zbiranje odpadnega železa, ki ga prodajo na lokalnem odpadu. Zbiranje odpadnega železa je v domeni deklet. 2 (5 %) otroka sta celo zaposlena – eden je zaposlen na avtobusu kot sprevodnik, drugi pa dela kot nekvalificirani delavec v delavnici. Večjih kriminalnih dejanj kot vir dohodka v opazovanih skupinah cestnih otrok v Makejevki nismo zaznali.

8. Projekt KIKO je humanitarni projekt, ki se je začel v začetku devetdesetih let in katerega glavni cilj je bil resocializacija mladih v mladinskih zaporih s pomočjo lutkovnega gledališča. Projekt je imel sedež v Makejevki in se je v obliki potujočega lutkovnega gledališča odvijal po mladinskih zaporih, sirotišnicah in prevzgojnih domovih v regiji.

Iz intervjujev:

Lesja, 15 let:

Hodimo po mestu in pobiramo železo ... Ali je še kaj drugega? Ne, mislim, da ne. Samo zbiramo staro železo ... No, včasih tudi kaj ukrademo na odpadu in jim potem vse skupaj spet prodamo. Vem celo za ene fante, ki režejo telefonske kable in jih prodajajo na odpadu. Me tega ne delamo, prenevarno je za nas /dekleta/.

Vova, 12 let:

Zjutraj pomagam starkam na tržnici, da razložijo svoje vozičke. Včasih dobim kaj denarja, ponavadi pa mi dajo hrano. Čez dan jim pomagam paziti na stvari, saj veš, če mora katera na stranišče ali kam ... Pobiram tudi prazne steklenice ... Včasih beračim, pa ne prevečkrat ... Meni je težko naberačiti kaj denarja in poleg tega mislim, da je to sramotno delo ... Moja sestra /Nataša, 9 let/ je v tem boljša, saj je manjša in suhljata. Ona le sede pri vhodu v tržnico, gleda žalostno in – tukaj imaš – v nekaj urah lahko dobi tudi 40 griven!

Kot vir dohodka je bila v intervjujih omenjana tudi prostitucija, čeprav cestni otroci o njej neradi govorijo.

Ljena, 17 let:

Poznam dekleta, ki se ukvarjajo s prostitucijo, ampak njih ni v središču /mesta/. Jaz tega ne delam, rajši zbiram odpadno železo in steklenice. Včasih pridejo kaki fantje in nas /dekleta/ sprašujejo, ali gremo z njimi, pa vedno rečemo ne.

Viktoria, 34 let, predsednica M.ART.IN Cluba⁹ (po opravljenem intervjuju z Lesjo, 28. 7. 2005):

Po tem, kar mi je povedala Lesja, sem bila vsa iz sebe. Dekleta /v mestni četrti Ziljoni/ so si organizirala pravi biznis in vse skupaj je vodila Nataša /v času intervjuja stara približno 13 let/. Dogovarjala se je s strankami, starejšimi gospodi, fanti iz soseske, fanti s ceste, komer koli, in napolila dekleta iz skupine k njim. Vodila je celo evidenco mesečnega perila pri dekletih ... /Dekleta/ računajo od 4 do 10 griven za storitev. Po opravljenem delu si denar razdelijo in ga zapravijo za cigarete. /.../ Vsi otroci v 2. skupini so že zboleli. Največ jih ima sifilis in eno od oblik genitalnega herpesa. Najbolj bolna je Anja, pravi pa, da imajo podobne težave tudi ostala dekleta.

3.7 Omamna sredstva

Mamila so sredstva, ki z delovanjem na centralni živčni sistem človeka omamijo oziroma ustvarijo občutek opojnosti (Urad za droge 2006). Taka sredstva so prepo-vedana (ZPPPD 2006). **Ker otroci za omamljanje uporabljajo tudi sredstva, ki ne spadajo izključno med mamila, je bila za potrebe pričujoče raziskave oblikovana kategorija omamnih sredstev, v katero spadajo tobačni izdelki, alkohol in inhalanti.** Cestni otroci v Makejevki kadijo tobačne izdelke, pijejo alkoholne pijače in vdihavajo barve in lepila.

V času raziskave so bili med cestnimi otroki najpogosteje uporabljano omamno sredstvo tobačni izdelki. Od 41 otrok jih je kar 40 (97,4 %) kadilo cigarete. Inhalante je uporabljalo 34 (81 %) otrok in 20 (48 %) jih je pilo alkoholne pijače. Mamila v času raziskave leta 2000 niso bila prisotna v nobeni od treh skupin. V večini primerov

---

9. M.ART.IN. Club je nevladna organizacija v Makejevki, ki skuša pomagati cestnim otrokom na ta način, da zanje organizira osnovno pomoč, tudi v obliki bivalnih komun.

otroci ne ostanejo pri enem sredstvu, ampak jih med seboj kombinirajo. Najpogostejša kombinacija je alkohol – cigareti – inhalanti (v 27 primerih, 66 %), sledi kombinacija cigareti – inhalanti (v 7 primerih, 17 %), samo cigareti pa se pojavljajo v 6 primerih (15 %). V enem primeru, pri Nataši, zaradi slabega zdravstvenega stanja v času raziskave v letu 2000 nismo zaznali uporabe omamnih sredstev.

Iz intervjujev:

Kostja, 12 let:

Barvo uporabljam že dolgo ... odkar sem na cesti. Pred tem sem le kadil ... Na dan porabim vrečko barve /količina, ki je približno enaka pesti barve/. /.../ Eh, to delajo vsi, zakaj neki naj ne bi. Kul je biti na barvi ... Jaz ponavadi opazujem ljudi. Ko sem na barvi, so vsi videti čudni, smešni. Včasih je to lahko tudi nevarno, saj ljudem ni všeč, če jih gledaš in se potem na smrt smejiš, ha, ha, ha!

Maloj, 12 let:

To, da kadim, te moti (smeje)? Zakaj neki? Poglej tega ta malega /s prstom pokaže na nekoliko manjšega prijatelja/ ... Koliko si star? Sedem? Osem? Tukaj /v Makejevki/ to ni nič čudnega. Kadil sem že, ko sem bil še manjši od njega. To je normalno. /.../ Ponavadi ne pijem, ne maram samagona /vodki podobno žganje/. Imam raje barvo ali lepilo. Ko si nasnifan, je popolnoma drugače, kot če si pijan. Ko si pijan, ne moreš nič razen spati, in če ti je kdo za petami, je sranje. Na barvi je drugače. Takoj te zadene in tudi spusti kar hitro. Torej, če se moraš na hitro strezniti, samo nehaj snifati, ha, ha, ha ...

3.7.1 Baltuška

Jeseni 2004 se je v 3. skupini cestnih otrok pojavilo mamilo, imenovano baltuška.¹⁰ Baltuška je pripravljena iz snovi, ki jih je mogoče povsem legalno kupiti v lekarni, in je bila cestnim otrokom predstavljena s strani lokalnih narkomanov, torej mladostnikov, ki ne živijo na cesti.

Artur, 17 let:

Kdo mi je pokazal, kako narediti baltuško? Hmm ... Paša je bil. On je bil že nekaj časa na tej zadevi. Baltuško je uporabljal, ko ni imel denarja za fen.¹¹ Vse nama je pokazal /nanašajoč se na Arturja in Vadnjima, Arturjevega bratranca/, kje kupiti sestavine, kako jih pripraviti, kako filtrirati, kako potem v žilo ... /.../ Takoj mi je bilo všeč. Potem sva /Artur in Vadjim/ to zadevo šibala v žilo ... Mislím, da dva meseca. Potem sva pokazala vse skupaj Saški in Ruslanu, po kakem mesecu pa so že vsi /skupina cestnih otrok na Puški, 3. skupina/ furali baltuško.

Baltuška je zakonsko odpredeljena kot mamilo, njeno posedovanje je kaznivo (do deset let zapore). Zdravila za gripo, ki jih uporabljajo v baltušniki,¹² je mogoče kupiti v večini lekarn v Makejevki, prav tako tudi kalijev permanganat (KMnO₄), ki se sicer

10. Baltuška je slengovski izraz za mešanico, ki jo narkomani, po večini cestni otroci, uporabljajo kot mamilo. Pripravlja se iz preparatov za gripo, pomešanih s kalijevim permanganatom, kisom in vodo. Mešanica se potem uživa intravenozno. Beseda baltuška prihaja iz ruske besede baltavat, torej mešati.

11. Fen je slengovski izraz za mešanico, ki temelji na efedrinu. Pripravlja se iz preparatov za gripo, ki vsebujejo efedrin, jod, kalijev permanganat, kis in vodo.

12. Efekt je preparat za gripo, ki ga baltušniki uporabljajo pri izdelavi baltuške.

uporablja pri izdelavi eksploziva, a ga ljudje uporabljajo za zdravljenje kožnih izpuščajev in lišajev ter, kot sami pravijo, za čiščenje organizma.

Za razliko od večine intravenoznih mamil se baltuška konzumira v relativno velikih količinah. Cestni otroci v Makejevki uporabljajo od 4 do 8 ml baltuške, povprečno od 8- do 10-krat na dan.

Artur, 17 let:

Jaz jemljem 8 kubov /1 kub je slengovski izraz za 1 ml v injekcijski igli/ nekajkrat na dan. Ne vem, kolikokrat ... 3-, 4-, 5-krat. Več je, boljše je, ha, ha, ha! Velikokrat, če imam veliko denarja. Enkrat smo imeli kakih 50 griven /ukrajinski denar/. Si lahko to predstavljaš?! To je ogromno efekta.¹³ Ta dan sem vzel ... ne vem točno, kakih 20 šusov.

Posledice uporabe baltuške so hude in se pojavijo že v relativno kratkem času. Na podlagi opazovanj, opravljenih v letih 2004–2006, kažejo narkomani ob pogosti uporabi baltuške simptome permanentnega epileptičnega napada, močno omejeno mobilnost, motnje kognitivnih sposobnosti in verbalnega izražanja.

Treba je izpostaviti, da baltuška ne povzroča neposredne zasvojenosti, ki bi se pojavila v obliki telesne abstinenčne krize, zato lahko uporabniki preživijo dolga obdobja tudi brez uživanja tega mamila.

Kolja, 16 let:

Brez tega /govori o baltuški/ sem lahko, kolikor časa hočem. Na primer ... nekaj časa nazaj sem bil v mladinskem zaporu ... Policija me je odpeljala in zaprla za mesec dni. Potem sem prišel domov in nisem šel k fantom na cesto še kak mesec. Ves ta čas brez lepila, efekta in pijače ... Samo kadil sem. Nič se ni zgodilo, nobenih bolečin in tresenja kot pri fenčikih, nič ... Ampak takoj ko sem prišel v ljuk /slengovski izraz za tipluho na Dakah, mestni četrti zraven Puške/ k fantom, se enostavno nisem mogel upreti.

Kvalitativna raziskava je pokazala, da je uporaba baltuške visoko ritualizirana, predstavlja socialni dogodek in uporabniki je nikoli ne jemljejo, ko so sami. Družbeni vidiki prežemajo vse stopnje uporabe baltuške, od zbiranja denarja za nakup sestavin in priprave sestavin do uživanja, ki pomeni vrhunec.

3.8 Oblikovanje skupinskega življenja

Cestni otroci so še posebej izpostavljeni zlorabam in viktimizaciji (Lalor 1998), zato je organiziranje v skupine kot oblike socialne organizacije mehanizem zaščite. To je nujno za izvajanje vzdrževalne funkcije in zadovoljevanje potreb po zaščiti na eni strani (Lusk 1992), na drugi strani pa zadovoljuje tudi potrebo po identiteti in pripadnosti (Agnelli 1986).

Participacijo otrok v subkulturi cestnih otrok je mogoče opazovati na manifestni in latentni ravni.

Manifestna raven se kaže v:

1. jeziku, ki ne služi le komuniciranju, ampak je tudi sredstvo izolacije subkulture od kulture večine – cestni otroci v določenih primerih (predvsem ko želijo iz pogo-

---

13. Baltušnik je slengovski izraz narkomanov za uporabnika baltuške, fenčik pa za uporabnika fena.

- vora izključiti ljudi, ki niso člani skupine) preklonijo iz ruščine v jezik subkulture (latovščino);
2. imidžu, ki se kaže v oblekah in rekvizitih (na primer raztrgana in velikokrat prevelika ali premajhna obleka in obutev, vrečke z barvo);
  3. načinu obnašanja, ki je pri cestnih otrocih iz posameznih skupin v Makejevki različen.

V subkulturi cestnih otrok v Makejevki se manifestna raven participacije v subkulturi ne kaže kot vrsta vnaprej predpisanih konvencionalnih elementov ali kot vrsta pravil. Za razliko od mnogih drugih subkultur, kjer je manifestna raven stvar predpisa, je tukaj videti, da je ta raven posledica posebnega načina življenja. Manifestna raven subkulture cestnih otrok ne obstaja na ravni družbenega predpisa, ampak na ravni delujoče subkulture. Ko otrok pride na cesto, dobi imidž, ki je lasten vrstnikom iz subkulture, nauči se cestnega jezika in posebnega načina obnašanja (gl. Tyler 1986 v Levenstein 1994).

Latentna raven je zajeta v notranjem življenju subkulture in jo je mogoče dojeti tako na ravni subkulture kot celote kakor na individualni ravni vsakega od njenih članov. Kaže se v delovanju skupine, njeni socialni strukturi in medsebojnih odnosih njenih članov, pa tudi v individualnem delovanju vsakega posameznika kot člana skupine v skupini in zunaj nje.

Vsaka od skupin ima svojo socialno strukturo:

1. skupina (skupina v središču Makejevke) kaže socialno strukturo v obliki piramide, pri kateri so prestižni statusi pri vrhu piramide, ostali, številčnejši, pa na dnu. Najvišji status – vodja skupine – ima posameznik moškega spola, ki se je izkazal za najbolj sposobnega (odvisno od posameznikovih lastnosti, ki jim skupina v določenem trenutku daje prednost). Ta položaj je relativno nestabilen in nestalen, zato je vodja skupine z ostalimi člani v nenehnem boju za svoj položaj.
2. skupina (skupina v mestni četrti Ziljoni) ima socialno strukturo, ki je podobna skupini posameznikov, dobrih prijateljev, ki živijo skupaj. Socialna struktura se tu nenehno spreminja, odvisna je od položaja, v katerem se skupina znajde. Na ta način vsak vpliva na skupino s svojimi osebnimi lastnostmi na relativno enakovreden način.
3. skupina (skupina v mestni četrti Puška) ima socialno strukturo, ki je najbližja strukturi družine. Dve glavni avtoriteti, avtoriteta očeta in avtoriteta matere, sta zastopani in izvajani s strani dveh bratrancev, vrstnikov cestnih otrok, ki sta hkrati tudi najstarejša in sta na cesti že največ časa. Arturja bi lahko opisali kot očeta v skupini; otroci ga prepoznajo kot nekoga, ki je sposoben nuditi razumne nasvete in fizično zaščito. Njegov nekaj let mlajši bratranec Vadjim pa je tisti, h kateremu se je mogoče zateči po potuho, hrano in denar; on rešuje tudi manjše spore in razprtije.

3.9 Viktimizacija

Kljub temu, da skupina nudi določeno stopnjo zaščite za posameznika, to ne izključuje vseh oblik zlorabe. Pravzaprav skupina izloči ali vsaj omili eno obliko viktimizacije, hkrati pa vzpostavi novo, namreč tisto, ki ji posameznik postane izpostavljen s tem, ko vstopi v skupino.

Del viktimizacije so agresivna dejanja. Glede na usmeritev jih lahko razdelimo v tri skupine:

1. *agresija, usmerjena proti skupini cestnih otrok ali posamezniku, ki prihaja iz obče-ga socialnega okolja* – gre za oblike psihičnega, verbalnega in fizičnega nasilja, posebno pogosta pa so v zadnjem času tudi dejanja spolnega nasilja;
2. *agresija, ki se pojavlja med skupinami cestnih otrok* – agresivna dejanja med sku-pinami ali posamezniki različnih skupin cestnih otrok, ki izhajajo iz intimnega in zaščitniškega odnosa do ozemlja, ki si ga skupina lasti, in so izraz njegove obram-be;
3. *agresija, ki se pojavlja znotraj skupine cestnih otrok in je usmerjena navznoter* – agresivna dejanja, ki so usmerjena proti posameznikom v skupini; v večini primerov gre za pretepanja z namenom izkazovanja moči in sankcioniranja; v določenih pri-merih je lahko ta oblika agresije ena najhujših, saj seže do hujših telesnih poškodb, umorov in posilstev.

4 Razprava

V svetovnem merilu so cestni otroci v Makejevki relativno nov družbeni pojav. Med cestnimi otroki v Makejevki in cestnimi otroki drugod po svetu obstajajo nekatere podobnosti in nekatere razlike.

Podobnosti lahko najdemo pri občem opisu, kot ga je podal Tyler (1986 v Levenstein 1994), in v načinu življenja na cesti, kot ga je predstavil Myles (v Sondhi - Garg 2004). S povprečno starostjo 12,9 let spadajo cestni otroci iz Makejevke v svetovno povprečje populacije cestnih otrok, kjer je starost od 10 do 14 let. Tudi distribucija po spolu je podobna svetovni populaciji cestnih otrok, kot jo predstavlja Unicef. Podatek, povezan s starostjo, je mogoče razložiti z relativno mladostjo pojava v Makejevki. Ker so začeli otroci tu prihajati na cesto šele v približno zadnjih desetih letih, v času raziskave starejših brezdornih posameznikov še ni bilo. Raziskava iz leta 2006 je dala nekaj podatkov, na podlagi katerih je mogoče predvideti, da se skupine cestnih otrok večajo. To pomeni, da na cesto prihajajo novi otroci, ki se pridružujejo že obstoječim skupinam in da se bo v prihodnje starostna meja pomaknila navzgor, pojavila pa se bo tudi nova generacija cestnih otrok: cestni otroci cestnih otrok. Na ta način bi problem cestnih otrok lahko prerasel v problem splošnega brezdornstva in v daljšem časovnem obdobju postal del ukrajinske družbene normalnosti. Tudi naslednja značilnost – subkulturna narava – je značilna za vse skupine cestnih otrok po svetu, zato tudi otroci v Makejevki pri tem niso izjema. Večina otrok v Makejevki je prenehala z rednim obiskovanjem šole v trenutku, ko so prišli na cesto. Situacija je v tem podobna tisti, ki jo predstavlja Sondhi - Garg (2004). Veliko podobnosti med cestnimi otroki po svetu in cestnimi otroki v Makejevki je mogoče najti tudi v družinskih razmerah (Sondhi - Garg 2004). Pri glavnini cestnih otrok v Makejevki sta prisotna oba starša, kar pomeni, da problem ne izhaja v celoti iz odsotnosti staršev. Največja šibkost družin cestnih otrok v Makejevki sta alkoholizem in brezposelnost. Upoštevajoč shemo, ki jo zastopa Anarfi (1997 v Sondhi - Garg 2004), in podatke, zbrane v Makejevki, lahko sklepamo, da je problem cestnih otrok rezultat

tako individualne kot tudi skupinske občutljivosti. Zanimivo je, da ko cestni otroci v Makejevki govorijo o svojih družinskih razmerah, uporabijo težave doma kot izgovor za svoj beg na cesto. Vseeno pa lahko na podlagi kvalitativnih podatkov sklepamo, da samih sebe ne dojemajo kot žrtev družbenih razmer, o čemer bi sicer lahko sklepali, ko vrednotimo njihove poglede na razloge za življenje zunaj družine.

Cestni otroci Makejevke so se pokazali kot visoko socialno sposobni. Aktivnosti, s katerimi pridobivajo sredstva za preživetje, so mogoče deviantne, ampak ne vedno delinkventne in segajo od priložnostnih opravil na lokalni tržnici, beračenja in zbiranja odpadnega materiala do preprodaje surovin in manjših prestopkov, kot je na primer žeparjenje. Ko so ti otroci ustrezno motivirani, so lahko zelo socialno učinkoviti.

Pri cestnih otrocih v Makejevki pa se v primerjavi s cestnimi otroki, ki živijo drugod po svetu, pojavlja tudi razhajanje, ki ga v literaturi ni opaziti: gre za drugačen odnos do šole in participacije v izobraževalnem procesu. Medtem ko kažejo kvantitativni podatki nizko udeležbo v šoli, iz česar bi lahko sklepali, da ti otroci šole ne vrednotijo pozitivno, pa kvalitativni podatki kažejo ravno nasprotno sliko. V intervjujih vprašani izražajo pozitiven odnos do šole, kar pomeni, da si obiskovanja šole želijo ali pa ga v prihodnje celo načrtujejo. Čeprav je videti, da je šola za cestne otrok pomembna, ni dovolj pomembna, da bi bili ti otroci motivirani za obisk šolskega procesa. Zdi se, da je konstrukcija njihove realnosti še vedno povezana s tistim, kar velja sicer za »normalno« v ukrajinski družbi – otroci naj hodijo v šolo, starši naj hodijo v službo, ljudje živijo v stanovanjih in podobno. Percepcija šole kot pomembnega elementa v življenju posameznika lahko torej izhaja iz posameznikovega ponotranjenja norm in vrednot večine, ni pa ta percepcija podkrepljena z dejanji in tudi ni del subkulturnih vrednotnih in normativnih prioritet.

Ko govorimo o razlogih za beg na cesto, igrajo razmere v družini sicer zelo pomembno vlogo pri oblikovanju pojava cestnih otrok, vendar pa nikakor niso edini dejavnik, ki povzroča ta pojav. Analiza kvalitativnih podatkov, zbranih v raziskavi, je pokazala, da je pri razumevanju pojava cestnih otrok v Makejevki nujno tudi razumevanje otrokove motivacije za beg od doma. Ko govorimo o razlogih za beg od doma, je videti, da cestni otroci v Makejevki težijo k predstavitvi svojih družinskih razmer kot problematičnih. Ponavadi jih opisujejo kot neprimerne za življenje, bodisi zaradi alkoholizma, revščine, fizičnega nasilja ali zaradi odsotnosti staršev. V tem je situacija v Makejevki podobna situaciji, ki jo predstavlja vrsta drugih avtorjev (Marshall 2000; Roggenbuck 1993; Sondhi - Garg 2004). Kvalitativni podatki pa kažejo na prisotnost tudi drugih dejavnikov, kot je na primer vpliv vrstnikov na cesti. Otroci namreč uporabljajo vrsto psiholoških obrambnih mehanizmov, še posebej racionalizacijo in projekcijo, da sebe v odnosu do svoje družine opredelijo kot žrtve, družinske razmere pa kot nevzdržne, in na ta način upravičijo svoj beg od doma.

Omamna sredstva, ki so v uporabi med cestnimi otroki v Makejevki (inhalanti, alkohol in cigarete), so zastopana tudi med cestnimi otroki drugod po svetu (Aptekar 1988; Chitradub 2000; Lalor 1998; Marshall 2003; Morakinyo in Odejide 2002). Avtorji, ki so se ukvarjali z omamnimi sredstvi med cestnimi otroki, sicer potrjujejo prisotnost omenjenih substanc, vendar pa hkrati tudi eksplicitno izključujejo uporabo

težkih drog, torej substanc, ki povzročajo fizično odvisnost in hudo abstinenčno krizo (Aptekar 1988; Lalor 1998; Morakinyo in Odejide 2003). Ena glavnih ugotovitev naše raziskave je intravenozna uporaba narkotika baltuške. Intravenozna mamila so postala v začetku leta 2005 del vsakodnevnega življenja cestnih otrok na Puški v Makejevki. Za uporabo baltuške bi lahko celo rekli, da je v skupini cestnih otrok okrepila delovanje socialne strukture. Uživanje baltuške se odvija v obliki rituala, katerega glavna funkcija je konstrukcija skupine, v kateri se ritual odvija. Kvalitativni podatki iz let 2005 in 2006 govorijo v prid tej trditvi. Baltuška je v Ukrajini uvrščena med psihotropne droge in njeno posedovanje je kaznivo. Kljub pogostemu uživanju pa baltuška ne povzroča fizične ali psihične odvisnosti, ki bi se kazala v obliki abstinenčne krize. Iz opisa učinkov je mogoče skleniti, da ima značilnosti socialne zasvojenosti, to je uživanja v specifičnih okoliščinah (v skupini, v tipluhah). V skupini cestnih otrok v Makejevki se torej pojavlja novo omamno sredstvo, ki se sicer uživa intravenozno, ni pa jasno, ali gre za težko drogo ali ne. Če izhajamo s stališča, da je baltuška zaradi intravenoznega uživanja težka droga, moramo otroke s Puške izvzeti iz ugotovitve, ki sicer velja za cestne otroke, to je, da težkih drog med cestnimi otroki ni (Aptekar 1988; Lalor 1998; Morakinyo in Odejide, 2003). V prid tej ugotovitvi govorijo tudi okoliščine, v katerih se pojavlja baltuška; ta je namreč po priljubljenosti enakovredna heroinu v zahodnem svetu in se v danih družbenih okoliščinah pojavlja kot ena »najtrših« drog – rekli bi torej lahko, da je baltuška v svojem družbenem okolju težka droga. Mogoča pa je tudi razlaga, da je intravenozno uživanje baltuške le netipičen način uživanja droge, ki ne spada med težke droge, s čimer se otroci s Puške ne ločijo od drugih cestnih otrok po svetu. Mamila, ki jih je mogoče najti na cestah v Makejevki, so sicer omejena na substance, pripravljene iz farmacevtskih preparatov, opijatov pa tu ni.

Kompleksnost problema cestnih otrok zahteva intenzivno raziskovanje in longitudinalno študijo, predvsem psiholoških vidikov življenja na cesti in individualnih motivov za beg od doma, potrebne pa so tudi kvalitativne študije, ki bi omogočile natančnejši vpogled v subkulturo cestnih otrok. Za raziskovanje tega pojava je pomembno kombiniranje sodobnih psiholoških, socioloških in antropoloških teoretskih in metodoloških pristopov (Musil 2004). Samo na ta način bo mogoče razumevanje pojava cestnih otrok in oblikovanje rešitev za ta problema.

Literatura

- Agnelli Susan (1986): *Street children: A growing urban tragedy*. London: Weidenfeld & Nicolson.
- Alexandrescu, Gabriela (2002): *Working Street Children in Bucharest: A Rapid Assessment*. Geneva: ILO/IPEC.
- Aptekar, Lewis (1988): *Street Children of Cali*. Durham: Duke university press.
- Chitradub, Somphong (1998): *The Culture of Street Childre in Thai Society*. Wales: Development Consultancy Services.
- D'lima, Hazel, in Gosalia, Rima (1992): *Street Children of Bombay: A Situational Analysis*. Noida: National Labour Institute.

- Gordon, M. Milton (1947): The concept of the subculture and its application. *Social forces*, 26 (1): 40–42.
- ILO/Working Paper (2000): In-depth Analysis of the Situation of Working Street Children in Saint Petersburg. Saint Petersburg: ILO/IPEC.
- Lalor, Kevin J. (1998): Street children: a comparative perspective. Dublin: Dublin Institute of Technology, School of Social sciences.
- Lee, McClung Alfred (1945): Levels of culture as levels of social generalization. *American sociological review*, 10 (4): 485–495.
- Levenstein, Susan (1994): Street children in Brazil: background, problems and some inovative programmes. South Africa: University of South Africa Press.
- Lusk, Milton W. (1992): Street children of Rio de Janeiro. *International Social Work*, 1 (35): 293–305.
- Morakinyo, Jide, in Odejide, A. O. (2002): A community based study of patterns of psychoactive substance use among street children in a local government area of Nigeria. *Drug and Alcohol Dependence*, 71 (2): 109–116.
- Marshall, Ronald (2003): Return to Innocence: a study of streetchildren in the Caribbean: Theory, Research and Analysis. Trinidad: West Indies Univerity Press.
- Musil, Bojan (2004): Interdisciplinarni in medkulturni pristopi v (socialni) psihologiji. *Anthropos*, 1 (4): 167–182.
- Roggenbuck, Stefan (1993): Strassenkinder in Lateinamerika: Sozialwissenschaftliche Vergleichstudie: Bogota, San Paolo und Lima. Frankfurt am Main, Berlin, Bern, New York, Wien: Peter Lang.
- Sondhi - Garg, Poonam (2004): Street children: lives of valor and vulnerability. New Delhi: Reference press.
- Stephenson, Svetlana (2001): Street children in Moscow: using and creating social capital. *The Sociologica Review*, 49 (4): 530–547. Oxford: Blackwell Publishers.
- Urad za droge. Dostopno prek: <http://www.uradzadroge.gov.si/> (17. 11. 2006).
- ZPPPD: Zakon o proizvodnji in prometu s prepovedanimi drogami. Dostopno prek: <http://www.uradzadroge.gov.si/zakonodaja.php?id=2&PHPSESSID=3442263284ad95d391f46eb25a07f6> (17. 11. 2006).

Naslova avtorjev:

dr. Andrej Fištravec
 Filozofska fakulteta Univerze v Mariboru
 Koroška c. 160, SI-2000 Maribor
 e-mail: andrej.fistravec@uni-mb.si

Andrej Naterer, asistent
 Filozofska fakulteta Univerze v Mariboru
 Koroška c. 160, SI-2000 Maribor
 e-mail: andrej.naterer@siol.net

Mateja Sedmak, Ana Kralj

Nevarna zasebnost – nasilje v družinah v Sloveniji

POVZETEK: Avtorici v članku obravnavata problematiko nasilja v družinah v Sloveniji, pri čemer združujeta več metodoloških pristopov: analizo pisnih virov, analizo prepisa razprav poslank in poslancev ter podatkov anketne raziskave. Telefonska anketna raziskava je bila izvedena na reprezentativnem vzorcu polnoletne slovenske populacije v juniju 2005. V članku je prikazano naslednje: značilnosti aktualne politične razprave o nasilju v družinah in (ideološke) okoliščine priprave zakonodaje; stopnja razširjenosti nasilja v družinah v Sloveniji; ocena uspešnosti delovanja države, državnih ustanov ter nevladnih organizacij in društev; odnos do nasilja in stopnja strpnosti do nasilja v družinah; razlike glede na ključne demografske značilnosti odgovarjajočih in (ne)zavezanost t. i. tradicionalnim vrednotam. Rezultati raziskave, ki se nanašajo na razsežnost pojava nasilja v družinah, potrjujejo ocene nevladnih organizacij in kažejo na nižjo stopnjo zaupanja v uspešnost delovanja države in vladnih organizacij (policija, centri za socialno delo) ter višjo stopnjo zaupanja v uspešnost delovanja nevladnih in prostovoljnih organizacij. Do različnih pojavnih oblik nasilja v družinah so strpnejši starejši, nižje izobraženi, verujoči in moški. Prav tako so do obravnavanega pojava strpnejši tisti, ki so zavezani tradicionalnim vrednotam.

KLJUČNE BESEDE: družina, nasilje, zasebnost, politika, javno mnenje, Slovenija

1 Uvod

Članek obravnava poseben vidik družinskega življenja v Sloveniji, tj. nasilje med družinskimi člani, pri čemer je pri analizi problema uporabljenih več metodoloških pristopov, in sicer analiza pisnih virov, prepisa razprave poslank in poslancev Državnega zbora RS ter podatkov anketne raziskave. Članek je zasnovan na izhodiščih referata z naslovom *(Ne)varna zasebnost – živeti v slovenskih družinah* (Sedmak in Kralj 2005), predstavljenega na letnem sociološkem srečanju oktobra 2005 v Izoli.

Problematika nasilja v družinah¹ se kaže kot vse bolj aktualna in vredna raziskovalne, širše medijske, politične in tudi siceršnje javne pozornosti. Razloge za to gre iskati

---

1. V nadaljevanju bomo govorili o nasilju v »družinah« in ne nasilju v »družini«, ker avtorici zagovarjajo tezo, da ne moremo govoriti o enem samem prevladujočem monolitnem tipu družine, temveč je družinskih oblik več. Govoriti o nasilju v družinah tako pomeni govoriti o nasilju v enostarševskih in dvostarševskih družinah, razširjenih družinah, istospolnih družinah itd.

predvsem v nenehnem opozarjanju nevladnih (zlasti ženskih) organizacij na problem nasilja v družinah, v statističnih evidencah, ki nakazujejo trende naraščanja nasilja v zasebnosti, in v večji stopnji javne občutljivosti za ta pojav ter v uvedbi zakonske določbe v Kazenskem zakoniku RS (1999), po kateri je nasilje v družini vključeno med dejanja nasilništva. Vse to je vplivalo na število odkritih kaznivih dejanj in prekrškov z elementi nasilja v družini. Po policijskih podatkih se je število odkritih kaznivih dejanj in prekrškov z značilnostmi nasilja v družini v zadnjih desetih letih povečalo kar za 73 % (Mušič 2003).² O aktualnosti problematike nasilja v družinah nenazadnje pričča tudi povečanje medijskega poročanja v zadnjem desetletju (Luthar in dr. 2006), politične razprave o nasilju v družinah in priprava spremembe zakonodaje, ki naj bi urejala omenjeno področje.³

Ko govorimo o pojavu nasilja v družinah, govorimo o nasilju med družinskimi člani oz. nasilju družinskega člana/družinskih članov v odnosu do drugega člana/drugih članov. Običajno razlikujemo med nasiljem nad otroki, nasiljem nad starostniki in nasiljem med partnerjema (nasilje v odnosu do žene/partnerice in moža/partnerja). Statistični podatki kažejo, da so najpogostejše žrtve nasilja ženske in otroci ter starostniki, redkeje pa moški člani družine (Filipčič 2002; Generalna policijska uprava Ministrstva za notranje zadeve RS 2005). Pojavne oblike nasilja v družinah so raznovrstne, strokovna literatura običajno razlikuje med fizičnim, psihičnim, spolnim in ekonomskim nasiljem (Filipčič 2002; Robnik 2003; Filipčič in dr. 2004; Smith Stover 2005). Naštete oblike nasilnih ravnanj se v praksi običajno prepletajo.

Pojavi nasilja v družinah so postali predmet povečane javne pozornosti razmeroma pozno (sredina 80. let dvajsetega stoletja), predvsem na pobudo ženskih in feminističnih organizacij ter posameznic in posameznikov, ki so se združevali v skupinah za (samo-

-
2. Natančnih podatkov o razsežnosti pojava nasilja v družinah v Sloveniji ni. Obstoječi podatki so delni, zbirajo jih v okviru policije, zdravstvenih ustanov, nevladnih organizacij itd. Policijska evidenca vsebuje le primere prijavljenih dejanj nasilnega vedenja. Tudi v okviru zdravstvenih ustanov ni sistematičnega zbiranja podatkov; spremljanje števila žensk, ki so žrtve nasilja in poiščejo zdravniško pomoč, je prepuščeno posameznim enotam. Društva za pomoč žrtvam nasilja spet zbirajo podatke le o tistih primerih, ki se dejansko obrnejo nanje, prav tako centri za socialno delo. Komaj od leta 1999 je v policijskih evidencah kot »objekt nasilja« opredeljeno tudi nasilje v družini, kar pomeni, da policija šele od leta 1999 zbira podatke o intimnih razmerjih med osumljencem in žrtvijo. V letu 2000 je bilo kazenskih ovadb dejanj nasilja v družini 3084, v letu 2001 jih je bilo 3844, v letu 2002 jih je bilo 4441, v letu 2003 jih je bilo 5224, v letu 2004 pa 5066. Večina teh dejanj je bila storjena v stanovanju. Povzročitelji kaznivih dejanj z elementi nasilja v družini so v 88 % moški, v 12 % ženske (večinoma gre za povzročiteljice nasilja nad otroki) (Robnik in dr. 2003; Generalna policijska uprava, Ministrstvo za notranje zadeve RS 2005). Statistični podatki SOS telefona, ki pričajo o razsežnosti pojava nasilja v družinah, so naslednji: leta 1999 je klicalo 1292 oseb, leta 2000 5179 oseb, leto kasneje 6291 oseb, leta 2002 4876 oseb, leta 2003 pa 4867 oseb (<http://www.drustvo-sos.si/statistike/statistike.htm>, 18. 12. 2006).
  3. Trenutno je še vedno v veljavi in obravnava različne oblike nasilja v družinah Kazenski zakonik RS iz leta 1999, ki je med kazniva dejanja nasilništva vključil tudi nasilniško vedenje v družini.

)pomoč (Robnik in dr. 2003).⁴ Omenjeni akterji so pričeli soglasno izpostavljati, da je družina za ženske in otroke potencialno najnevarnejši kraj, partner za žensko potencialno najnevarnejša oseba, da se velika večina poškodb s smrtnim izidom zgodi v družinskem okolju, da je vsaka peta ženska v Sloveniji žrtev svojega partnerja oz. soproga, da so spolne, fizične in psihične zlorabe otrok v družinah mnogo pogostejše, kot se nam dozdeva, da visok družbeni in ekonomski status ter višja izobrazba ne izključujejo nasilnega vedenja ipd. (Dobnikar in Kozmik 1999; Božac Deležan 1999; Robnik in dr. 2003). Če povzamemo z besedami L. Božac Deležan (1999: 14), aktivistke in članice društva Ženska svetovalnica: »V naši družbi še vedno velja, da je za žensko najnevarnejša institucija zakon, najnevarnejši prostor dom in najnevarnejša oseba partner.«⁵

V Sloveniji se s problematiko nasilja raziskovalno ukvarjajo le redki. Izpostaviti bi veljalo A. Šelih, V. Nussdorfer, K. Bašič, M. Urek, D. Zaviršek in K. Filipčič (ki je doktorirala na temo *Nasilje v družini – kriminološki in kazenskopravni vidiki*). Pri tem je treba poudariti, da se problematika nasilja v družinah v Sloveniji obravnava večinoma s kazenskopravnega vidika (Šelih, Nussdorfer, Bašič, Filipčič)⁶ oz. z vidika socialnega dela (Zaviršek, Urek), medtem ko so sociološke študije na to temo razmeroma redke. Med publikacijami gre izpostaviti naslednje: zbirko interdisciplinarnih prispevkov o nasilju v družini *Dosje: Nasilje nad ženskami* (Kozmik in Dobnikar 1999), pregled in analizo delovanja akterjev, vključenih v preventivno delovanje in reševanje problema nasilja v družinah, *Nasilje nad ženskami v družini – analiza stanja* (Robnik in dr. 2003), pregled statističnih podatkov in zakonodaje *Nasilje nad ženskami ali kako doseči ničelno toleranco* (Šprah in dr. 2003), strokovne podlage za sprejem zakona, ki bi urejal problematiko nasilja v družinah, *Strokovna izhodišča s predlogi rešitev za sistemsko ureditev varstva pred nasiljem v družini* (Filipčič in dr. 2004), ter študiji z naslovom *Medijske reprezentacije družinskega nasilja* (Luthar in dr. 2006)⁷ in *Nasilje v družinah v Sloveniji* (Sedmak in dr. 2006), izvedeni v okviru ciljnega raziskovalnega projekta *Analiza družinskega nasilja v Sloveniji – predlogi preventive in ukrepov*. Da je tematika nasilja v družinah v zadnjih letih postala zanimivo raziskovalno področje, priča tudi povečanje diplomskih del na to temo.⁸ Ob tem pa ne moremo spregledati

-
4. Nekaj primerov: Društvo SOS telefon za ženske in otroke – žrtve nasilja je bilo ustanovljeno leta 1989, društvo Ženska svetovalnica leta 1993, Združenje proti spolnemu zlorabljanju leta 1994, Društvo za nenasilno komunikacijo leta 1996.
  5. Podobne okoliščine izpričujejo tudi druga kulturna okolja: po podatkih zveznega urada ZDA je npr. leta 1995 več kot polovico umorov vseh otrok izvršil družinski član, eno tretjino od 4967 žensk je umoril mož ali partner; število evidentiranih poškodb zaradi nasilja moža/partnerja nad ženo/partnerko je skupno višje kot skupno število poškodb zaradi prometnih nesreč, posilstva nezancev in ropov (Rotter in Houston 1999).
  6. Na to kaže podatek (Cobiss), da je večina člankov omenjenih avtoric objavljena v revijah s področja prava in kriminologije: Revija za kriminalistiko in kriminologijo, Pravna praksa, Revija Policija, strokovni bilten Varnost, prispevki na konferenci Dnevi varstvoslovja v organizaciji Visoke policijsko-varnostne šole ipd.
  7. O tematiki tiskanih medijev in nasilju nad ženskami v družinah sta pisali tudi Rožman in Knežević Hočevar (2005).
  8. V Cobissu je vpisanih 22 diplomski del na to temo, večinoma novejšega datuma, in sicer s

odsotnosti empiričnih študij, na temelju katerih bi lahko stroka, politika in tudi nevladne organizacije zastavile smernice svojega delovanja in preventivne ukrepe ter se soočile s problemom. O podobnem pomanjkanju empiričnih podlag poročajo tudi v drugih okoljih (Pollitz Worden in Carlson 2005).

V pričujočem članku se bomo soočili z naslednjimi tematikami nasilja v družinah: (1) prikazane bodo značilnosti aktualne politične razprave o nasilju v družinah in ideološke okoliščine priprave zakonodaje; (2) sledila bo analiza pojavnosti nasilja v družinah v Sloveniji, natančneje, razsežnosti posameznih oblik nasilnih ravnanj, tj. nad otroki, ostarelimi, ženskami in moškimi; (3) analiza ocene uspešnosti delovanja države in državnih ustanov (policija, centri za socialno delo) ter nevladnih organizacij in društev na tem področju ter prikaz ocene uspešnosti akcij ozaveščanja in preventive; (4) analiza odnosa anketiranih do nasilja v družinah in stopnje sprejemanja nasilja ter (5) analiza razlik glede na nekatere ključne demografske značilnosti (spol, starost, izobrazba) in glede na (ne)zavezanost t. i. tradicionalnim vrednotam.

2 Metodologija

Pri obravnavi v uvodu predstavljene problematike bomo, kot omenjeno, združili več metod, in sicer analizo rezultatov anketne raziskave, izvedene na reprezentativnem vzorcu državljanek in državljanov Slovenije, in analizo političnega diskurza parlamentarne razprave, ki je v Državnem zboru RS potekala 22. 2. 2005 ob predstavitvi posebnega *Poročila o nasilju v družini – poti do rešitve* varuha človekovih pravic M. Hanžka.

Anketna raziskava je bila izvedena junija 2005 v okviru ciljnega raziskovalnega projekta *Analiza družinskega nasilja v Sloveniji – predlogi preventive in ukrepov*.⁹ Pred tem smo v oktobru in novembru 2004 izvedli preliminarno telefonsko raziskavo na reprezentativnem vzorcu (n = 1066). S pilotno anketo smo želeli preveriti vprašanja in odzive anketiranih na telefonsko obliko anketiranja. Telefonsko anketiranje je bilo izbrano zgolj zaradi omejenih finančnih sredstev. Odziv anketiranih je bil (nepričakovano) dober; izkazalo se je, da so bili anketirani prav zaradi »anonimnosti«, ki jo zagotavlja ta neosebna oblika sporazumevanja, pripravljeni v veliki meri spregovoriti tudi o subjektivnih izkušnjah nasilja. Podobno kot v primerljivih študijah je pripravljenost za sodelovanje v raziskavi izkazalo občutno več žensk. Končni anketni vprašalnik je obsegal 68 vprašanj, ki so obravnavala naslednje vsebine: nasilje v družinah in mediji, nasilje v družinah in otroci, nasilje v družinah in starostniki, nasilje v družinah in partnerstvo, stališča o nasilju, preventiva in ozaveščanje, splošna vprašanja (ki so se nanašala na odnos do družine, zakonske zveze, spolnih vlog ipd.) in demografska vprašanja. Vzo-

---

področja prava oz. kriminologije (Pravna fakulteta, Fakulteta za varnostne vede, Fakulteta za upravo), pa tudi s področja socialnega dela in sociologije (Fakulteta za socialno delo in Fakulteta za družbene vede). Pri slednjih gre večinoma za študije materinskih domov ali varnih hiš.

9. Analiza družinskega nasilja v Sloveniji – predlogi preventive in ukrepov (2004–2006, nosilka: dr. Mateja Sedmak). Projekt sta sofinancirala Agencija za raziskovalno dejavnost RS in Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve RS.

rec klicanih je bil izbran na osnovi enostavnega slučajnega vzorčenja na Telefonskem imeniku Slovenije. Anketiranih je bilo 1006 oseb, stopnja odgovorov pa 18,3%.

Ker je bil med odgovarjajočimi večji delež žensk (glede na njihov dejanski populacijski delež v Sloveniji), smo odgovore v analizi podatkov obtežili, in sicer odgovore žensk z 0,72, odgovore moških pa z 1,64 (pred obtežitvijo je vzorec odgovarjajočih tvorilo 30,5 % oz. 307 moških in 69,5 % oz. 699 žensk). Osnovne značilnosti vzorca odgovarjajočih (starost, izobrazba, zaposlitveni status, veroizpoved, kraj bivanja) so prikazane v tabelah.

Tabela 1: Starost anketiranih.

	ŠTEVILO	%
18–28	222	22,2
29–39	181	18,1
40–50	217	21,7
51–61	180	18,0
62–72	133	13,3
nad 72	68	6,8
skupaj	1001	100,0

Tabela 2: Izobrazba anketiranih.

	ŠTEVILO	%
nedokončana osnovna šola	28	2,6
dokončana osnovna šola	106	10,6
dokončana srednja ali poklicna šola	628	62,7
dokončana fakulteta ali višja šola	225	22,4
magisterij ali doktorat	17	1,7
skupaj	1002	100,0

Tabela 3: Zaposlitveni status anketiranih.

	ŠTEVILO	%
zaposlen	491	49,0
nezaposlen	58	5,8
upokojen	283	28,3
dijak, študent	135	13,4
gospodinja	11	1,1
kmet	10	1,0
drugo	14	1,4
skupaj	1003	100,0

Tabela 4: Veroizpoved anketiranih.

	ŠTEVILO	%
katoliška	657	67,5
pravoslavna	18	1,9
muslimanska	13	1,3
evangeličanska	3	0,3
neverujoči	262	26,9
drugo	21	2,1
skupaj	974	100,0

Tabela 5: Kraj bivanja anketiranih.

	ŠTEVILO	%
mesto	438	43,7
vas	379	37,9
primestje	185	18,4
skupaj	1002	100,1

3 Prikaz in analiza rezultatov

3.1 Nasilje v družinah – poseben problem ali del splošnega nasilja v družbi?

V okviru aktualne politične razprave o problematiki nasilja v družinah, ki spremlja zakonodajni proces, smo priče dvema različnima percepcijama. Pojavlja se dilema, ali gre pri nasilju v družinah za *poseben problem*, ki mora biti deležen posebne zakonske in tudi siceršnje (posebne) obravnave, ali gre v primeru nasilja v družini za širši problem (naraščajočega) *nasilja v družbi na splošno*. Skladno z zadnjim videnjem naj bi se nasilje v družini (k čemur se nagibajo vladajoče stranke) obravnavalo kot del širšega problema v okviru širše zastavljenega zakona o preprečevanju nasilja (t. i. celostni zakon o preprečevanju nasilja). Predstavniki vladajočih strank zato zagovarjajo stališče, da bo odprava nasilja v javni sferi (šola, vrtec, javni prostori itd.) privedla do zmanjšanja nasilja tudi v zasebni sferi; zato bi se država morala (tudi zakonsko) ukvarjati predvsem z zmanjševanjem nasilja v družbi na splošno. »Nasilje v družini je namreč posledica stanja duha v celotni družbi« (Irgl 22. 2. 2005: 10).¹⁰

Razlikovanje med nasiljem v družini kot posebnim ali širšim družbenim problemom izvira iz *različnega videnja družine*. Govorjenje o nasilju v družini dojemajo desno usmerjene stranke kot napad in diskreditacijo institucije družine in družinskega življenja. Po mnenju predstavnikov desnih strank, kot je njihovo stališče povzela Potrata (22. 2. 2005: 2), govorenje o nasilju v družini »daje vtis, da je družina izvor in generator nasilja

10. Prepis parlamentarne razprave z 22. 2. 2005.

ter stigmatizirana kot oblika družbenega življenja, ki je najbolj nevarna za vse njene člane«. Trenutne opozicijske stranke pa v tem okviru izpostavljajo, da želijo vladajoče stranke in »oblast videti družino kot nekonfliktno celico, najraje reprodukcije, težko pa ji priznajo probleme, s katerimi se družina srečuje in sooča« (Širca 22. 2. 2005: 3).

Zanimiva značilnost aktualne politične razprave je tudi sistematično *preusmerjanje pozornosti* z nasilja v družinah in nad ženskami (ki je po vseh statističnih podatkih ter vladnih in nevladnih poročilih najpogostejša oblika nasilja med partnerjema) na nasilje na ulicah, med vrstniki, na delovnem mestu, v šolah in javnih ustanovah ali pa na izpostavljanje problema mater samohranilk, izterjatev preživnin, romskih družin, revščine, lakote, tranzicije in brezposelnosti (Uhan 22. 2. 2005: 6; Prevc, prav tam: 15; Prijatelj, prav tam: 19).

V javnem govoru je opazno še naslednje: vselej, ko se govori *o nasilju nad ženskami* v družinskem okviru, se govori tudi *o nasilju nad otroki*. Vsekakor sta obe obliki nasilnih ravnanj tesno povezani, vendar pa se je ob tem treba zavedati posebnosti obeh tako z vidika preventivnih kot kurativnih programov in obravnav. Eden od možnih učinkov take »skupne obravnave« otrok in žensk kot žrtev nasilja posredno postavlja žensko v položaj nedoraslega in nemočnega subjekta, ki se ne more zaščititi in je potreben nege, skrbi, zaščite ter dodatne pozornosti. Taka infantilizacija žensk je mišljenjski proces, nasproten procesu opolnomočenja in aktivacije »žrtve«, da se postavi zase in svoje pravice.

Pri nastajanju novega zakona, ki naj bi obravnaval problem nasilja v družini, je zelo očitna prisotnost *medsebojnega političnega obračunavanja* na račun in v škodo obravnavanega problema. Tako sta pozornost in čas preusmerjena v politične obračune o tem, katera vlada (sedanja ali predhodna) bi morala kaj storiti, pa ni (Zagorac 22. 2. 2005: 16); veliko pozornosti je namenjene diskreditaciji dela varuha človekovih pravic (ki je pripravil poročilo o problemu nasilja v družinah v Sloveniji), izpostavljanju krivde nekdanjega socialističnega režima, ki je otroke odtrgal staršem in jih potisnil v ustanove, v katerih niso občutili starševske ljubezni. Elementi nasilja v družinah se tako pojavljajo »od takrat, ko je ta družba /.../ v ideološko prenapetem pogledu zanemarila družino kot osnovno celico ljubezni /.../ in jo postavila/ v element neke ideologije, kjer je najbolje, če je oče član kakšnega komiteja, mama pa kakšna AFŽ-jevka, /.../ otroci bodo pa zelo prijetno prepuščeni vzgoji socialističnim vrtcem« (Rupar 22. 2. 2005: 23). In obratno, politična kritika »leti« tudi na račun vladajočih strank, ki naj ne bi želele priznati dejanskega problema, ki naj bi promovirale krščansko, patriarhalno slovensko družino in tradicionalne družinske vzorce. T. i. celostni zakon, celostni pristop, ki bo skupno obravnaval »pretepe v gostilnah, pretepe po šolah in tako naprej, /je ocenjen/ zgolj kot izgovor in sprenevedanje za to, da ne bomo storili ničesar« (Hanžek 22. 2. 2005: 25).

Za aktualni politični govor o nasilju v družini so značilni *predsodki, stereotipne obravnave, pogosti seksistični pogledi in zdravorazumske predstave*. Tako zastavljeni govor pa je predvsem v primeru koalicijskih strank podkrepiljen z *osebnimi izpovedmi in izkušnjami* pozitivnega družinskega življenja. Tako osebna in individualna izkušnja nadomeščata strokovno obravnavo, pri tem pa se ponovno izpostavi vprašanje, v kolikšni

meri gre pri nasilju v družinah za javni oz. zasebni problem. Kot primer naj navedemo izjavo A. Kokalja (22. 2. 2005: 13): »nekateri imamo pač očitno zelo pozitivno izkušnjo v družini, nekateri pa ne«.

Kaj pa o zgoraj predstavljenih vprašanih menijo anketirani,¹¹ vključeni v našo javnomnenjsko raziskavo?¹² Dve tretjini (67,3 %) vprašanih menita, da je nasilje v družinah širši družbeni problem in ne zasebni problem družine. Pri tem osebe z višjo ali visoko izobrazbo v primerjavi s tistimi z nižjimi stopnjami izobrazbe nasilje v družini v večji meri zaznavajo kot širši družbeni problem.

Večina odgovarjajočih (58,1 %) ocenjuje, da je »nasilje v družinah« enako pomemben problem kot »nasilje v širši družbi«, tretjina (34,2 %) jih meni, da je nasilje v zasebni sferi večji problem kot nasilje v širši družbi, 7,7 % vprašanih pa sodi, da gre za manjši problem, kot je nasilje v širši družbi. Statistično značilne razlike v odgovarjanju glede na spol nakazujejo, da je med slednjimi delež moških občutno višji (68,1 %).

Na vprašanje, ali naj država v zakonodaji nasilje v družini obravnava kot del splošnega nasilja v družbi ali kot poseben problem, dobra polovica (56,4 %) odgovarjajočih meni, da mora biti problem nasilja v družinah obravnavah kot poseben problem.

Tabela 6: Odnos do nasilja v družinah.

Ali je po vašem mnenju nasilje v družini:			Ali naj država obravnava nasilje v družini kot del občega nasilja v družbi ali kot poseben problem?		
	Ž	%		Ž	%
zasebni problem družine	304	32,7	kot del občega nasilja	399	43,6
družbeni problem	626	67,3	kot poseben problem	517	56,4
skupaj	930	100,0	skupaj	916	100,0

3.2 Nasilje v družini ter vloga državnih ustanov in nevladnih organizacij

Pri ocenjevanju uspešnosti delovanja na področju preprečevanja nasilja v družinah, torej preventive in ozaveščanja, so država in državne ustanove v naši anketni raziskavi na splošno ocenjene opazno slabše kot nevladni sektor. Anketiranci so imeli za ocenjevanje na voljo petstopenjsko lestvico (1 – za ozaveščanje in preprečevanje nasilja v družinah ne naredi/jo dovolj, 5 – za ozaveščanje in preprečevanje nasilja v družinah naredi/jo dovolj). Ocene države, lokalnih skupnosti in policije se večinoma dokaj enakomerno razporejajo med ocenami od 1 do 3, torej od »ne naredi/jo dovolj« do neopredeljenega stališča. Med državnimi ustanovami je najbolje ocenjeno delo centrov za socialno delo; deleži so porazdeljeni tretjinsko med negativnimi (34,4 %), nevtralnimi oz. neopredeljenimi (34,7 %) in pozitivnimi ocenami (30,8 %). Prispevek policije pri preprečevanju nasilja v družinah bolje ocenjujejo mlajši odgovarjajoči (28 let in manj), prispevek centrov za socialno delo pa bolje ocenjujejo osebe z višjo stopnjo izobrazbe in neverujoči.

11. Izraz »odgovarjajoči« uporabljava kot spolno nevtralno obliko, ki vključuje osebe moškega in ženskega spola.

12. V nadaljevanju so interpretirani veljavni odgovori.

Precej bolje kot država in njene ustanove so na področju delovanja, preventive in ozaveščanja ocenjena društva za pomoč žrtvam nasilja v družinah in nevladne organizacije. Dve tretjini odgovarjajočih (63,9 %) ocenjujeta, da društva za samopomoč žrtvam nasilja v družinah naredijo dovolj, le manjšina jih meni, da društva na tem področju ne naredijo dovolj (odgovor 1 je izbralo 3,7 % anketiranih, odgovor 2 pa 6,8 %). Prispevek nevladnih organizacij je v primerjavi z društvi ocenjen nekoliko slabše, vendar bistveno bolje kot prispevek državnih ustanov. Delo nevladnih organizacij bolje ocenjujejo odgovarjajoči z višjo izobrazbo, neverujoči in tisti, ki živijo v mestih.

Tabela 7: Ali menite, da naslednje organizacije oz. ustanove naredijo dovolj za preprečevanje nasilja v družinah in ozaveščanje ljudi o tem?

	država		lokalne skupnosti		policija		centri za socialno delo		društva za samopomoč		nevladne organizacije	
	ž	%	ž	%	ž	%	ž	%	ž	%	ž	%
ne naredi dovolj	324	33,8	327	34,6	222	23,0	150	15,9	33	3,7	97	10,9
2	256	26,7	283	30,0	242	25,2	175	18,5	61	6,8	153	17,1
3	295	30,8	242	25,6	292	30,3	328	34,7	227	25,5	314	35,2
4	47	4,9	59	6,2	145	15,1	218	23,1	370	41,5	249	27,9
naredi dovolj	36	3,8	34	3,6	62	6,4	73	7,7	200	22,4	78	8,8
skupaj	960	100	946	100	963	100	945	100	891	100	892	100

O pričakovani vlogi in dolžnostih države so se anketirani izrekli tudi pri vprašanju, ki se nanaša na proračunska sredstva. Večina (86,4 %) odgovarjajočih meni, da bi država morala za reševanje problema nasilja v družinah nameniti več proračunskega denarja. S tem se strinja približno enak delež žensk in moških; med tistimi, ki se jim ne zdi potrebno, da bi država namenjala več denarja za reševanje problematike nasilja v družinah, pa je nekoliko več moških (60,5 %).

Relativno slabo oceno dela policije na področju preventive in ozaveščanja je podkrepila ocena dela policije na področju reševanja problema nasilja v družinah. Izrazita manjšina odgovarjajočih (4,3 %) je ocenila delo policije kot »zelo dobro«, medtem ko ga je 18,4 % odgovarjajočih ocenilo z »zelo slabo«, večina (39 %) odgovarjajočih pa o delu policije nima jasnega mnenja.

Bašič (1993) ocenjuje, da med policisti intervencija pri nasilju v družinah sodi med najbolj nezaželena ukrepanja. Razlogi so raznovrstni, od občutka nemoči (intervencija ne reši pojava ponavljajočega se nasilja), predsodkov, skladno s katerimi je del krivde pripisan tudi žrtvam nasilja, potencialno nevarnih okoliščin, v katerih se lahko znajdejo policisti, do osebno obremenjujočih okoliščin (še posebej, če so v nasilna ravnanja vpleteni otroci ali je izid nasilnih dejanj posebno huda poškodba) in dejstva, da sodstvo več kot polovice podanih predlogov o prekrških ne obravnava. Na tej osnovi Bašič

povzame skupni pristop policije, in sicer »da jih neprijavljanje nasilja v družini zato moti manj kot pa klic k intervenciji« (Bašič 1993: 190).

Med ukrepe, s katerimi država regulira pojav nasilja v družinah, sodi tudi kazenski pregon. Izrazita večina odgovarjajočih meni, da bi obstoječe kazni za nasilna ravnanja morali poostriti (93,9 %). Kot najprimernejšo kazen za nasilneža večina (58,2 %) izpostavlja odvzem prostosti, le 9,8 % odgovarjajočih pa visoko finančno kazen. Tretjina (32 %) je navedla »druge načine kaznovanja« (šlo je za vprašanje odprtega tipa), pri čemer so najpogosteje omenjali *javna dela, družbeno koristna dela ali prisilno delo* (anketirani *prisilna dela* pogosto združujejo z *zaporno kaznijo*). Mnogi so izpostavili, da bi morali biti nasilneži *v zaporu ali zunaj njega vključeni v prevzgojne programe, terapevtske skupnosti, psihološko/psihiatrično svetovanje oz. zdravljenje* ipd. Del odgovarjajočih se je izrekel za *kombinacijo zaporne in visoke finančne kazni*, manjši delež pa meni, da je najprimernejša kazen za nasilneža *odstranitev iz družine oz. učinkovita dolgoročna preprečitev stikov z družino, kaznovanje po načelu »zob za zob« ali dosmrtna ječa oz. smrtna kazen*.

Med tistimi, ki kot najučinkovitejšo kazen zagovarjajo odvzem prostosti, je nekoliko več žensk (54,3 %), med tistimi, ki zagovarjajo visoko finančno kazen, pa je večji delež moških (60,9 %). Za odvzem prostosti se v nekoliko večji meri zavzemajo osebe z nižjimi stopnjami izobrazbe (osnovna šola ali manj) in verujoči, medtem ko se osebe z višjo in visokošolsko izobrazbo ter neverujoči bolj zavzemajo za druge načine kaznovanja.

»Programi resocializacije«, ki jih omenjajo anketirani, imajo daljšo zgodovino predvsem v ZDA in niso vedno ocenjeni kot dejansko učinkoviti. Študija Maxwella in sodelavcev iz leta 2003, v kateri so analizirali uspešnost posameznih programov resocializacije in pomoči nasilnim partnerjem, je med drugim ocenila, da so v ZDA najbolj razširjeni sodno odrejeni programi resocializacije pravzaprav neuspešni, saj ne vplivajo na odnos nasilneža do nasilja, prav tako pa ne zmanjšujejo možnosti ponovitve enakega ali podobnega (kaznivega) dejanja. Omenjena študija izpostavlja, da so predvsem »stabilne« socialne razmere (zaposlitev, urejene stanovanjske razmere) dejavniki, ki učinkoviteje zmanjšujejo možnost nasilnega vedenja (Maxwell 2003).

V Sloveniji so si nevladne organizacije in pravosodna stroka enotni, da zviševanje kazni za nasilna ravnanja ne vpliva enoznačno na zmanjševanje pojavnosti nasilja v družinah. Pri tem obstaja soglasje, da so najučinkovitejše predvsem preventivne akcije oz. osveščanje javnosti o tej problematiki.

O le delni uspešnosti obstoječega sistema kaznovanja priča tudi število povratnikov. V obdobju med letoma 1998 in 2002 je bilo tako v Sloveniji evidentiranih 1849 kaznivih dejanj povratništva, kar je ena petina vseh evidentiranih kaznivih dejanj nasilja v družinah v tem obdobju (Šprah 2003).

3.3 Razširjenost nasilja v družinah

Govoriti o razsežnosti nasilja, ki se dogaja v zasebnosti domov in za katerega – so-deč po rezultatih raziskave – dobra tretjina odgovarjajočih meni, da gre za »zasebni problem družine« (32,7 %), ni preprosto. Pri tem ne smemo spregledati učinkov še

vedno obstoječih tradicionalnih in patriarhalnih percepcij ter diskurza o kulpabilizaciji, skladno s katerim del krivde za storjeno dejanje pripišemo žrtvi nasilja (»dobila je, kar si je zaslužila«, »je že iskala«, »kaj pa jezika«). Učinek tega je manjše število prijav nasilnih ravnanj v družinskem okolju in molk. Dodaten problem, ki se pojavi ob poskusih statističnega ovrednotenja pogostosti nasilja v družinah, je vsekakor razdrobljeno vodenje podatkov o pojavu: policija tako evidentira primere prijavljenih nasilnih dejanj, v zdravstvenem sistemu se evidenca vodi ločeno, vendar samo za žrtve, ki so poiskale pomoč v ambulantah. Nevladne organizacije in društva ocenjujejo razsežnost pojava prek stikov z žrtvami nasilja, ki se obrnejo nanje, itd. Enotnih statističnih podatkov o pojavih nasilja v družinah v Sloveniji tako ni, kar nemara ustreza vsakokratnim oblastnikom, ki jim zaradi pomanjkanja »trdnih dokazov« o problemu ni treba storiti ničesar.

V nadaljevanju bomo prikazali del rezultatov, ki dodatno osvetljujejo pojave nasilja v družinah v Sloveniji.¹³ Pri tem bomo izpostavili osebne izkušnje z nasiljem odgovarjajočih, ocene pogostosti različnih vrst nasilnih ravnanj (nasilje do otrok, starostnikov in med partnerjema) in najpogostejših oblik nasilnih ravnanj (fizično, psihično, spolno nasilje idr.). Pokazali bomo, katere vrste ravnanj odgovarjajoči zaznavajo kot nasilna dejanja, pripravljenost odziva v primeru nasilja ter razlike glede na demografske značilnosti vprašanih in glede na (ne)zavezanost t. i. tradicionalnim vrednotam.

Zaznavo stopnje pojavov nasilja v družinah smo poskušali zajeti z več posrednimi in neposrednimi vprašanji. Sprva smo postavili vprašanje »Kako pogost pojav je nasilje v družinah v Sloveniji?«.

Dobra polovica (57,3 %) anketirancev ocenjuje, da je nasilje v družinah »zelo pogost« oz. »pogost pojav«, le desetina (10,4 %) je mnenja, da »sploh ni pogost« oz. »ni pogost pojav«, relativno visok odstotek, kar tretjina, pa je o tem neodločenih. Med tistimi, ki menijo, da je nasilje v družinah v slovenski družbi »zelo pogost« oz. »pogost pojav«, je nekoliko več žensk.

Rezultati so podobni rezultatom Evrobarometra iz leta 1999, ki je bil izpeljan v okviru evropske kampanje proti nasilju nad ženskami: vsak drugi Evropejec oz. Evropejka meni, da je nasilje v družini »precej pogosto«; vsak četrti (24 %) ocenjuje, da je nasilje v družini »zelo pogosto«, 18 % jih meni, da »ni zelo pogosto«, izrazita manjšina (1 %) pa meni, da nasilje v družini »sploh ni pogosto« (Evrobarometer 1999).¹⁴

Na vprašanje »Ali ste osebno doživeli nasilje v družini?« je v naši anketi pritrdilno odgovorilo 23,7 % vseh odgovarjajočih oz. 24,2 % vseh vprašanih moških in 23,2 % vseh

13. Posredno o razsežnosti pojava nasilja v družinah v Sloveniji pričajo tudi rezultati mednarodne raziskave, izvedene med leti 1992–1997, v kateri so avtorji med drugim ugotavljali, kako varno se odgovarjajoči počutijo doma. Slovenija in Poljska odstopata od ostalih držav po deležu ljudi, ki se doma počutijo »nekoliko nevarno« oz. »zelo nevarno«. V Sloveniji se tako 14 % anketiranih (večinoma žensk) doma počuti »nekoliko nevarno« oz. »zelo nevarno«, medtem ko je v drugih evropskih državah ta delež nižji: Danska in Škotska (3 %), Nizozemska, Finska in Švedska (4 %), Anglija in Wales ter Francija in Španija (6 %), Irska (8 %), Belgija (9 %), Portugalska (10 %) in Poljska (15 %) (Šprah 2003).

14. Intervjuvanih je bilo 16179 oseb, starejših od 15 let. Iz vsake države članice je bil vključen reprezentativen vzorec okoli 1000 oseb.

vprašanih žensk.¹⁵ Med osebami z izkušnjo nasilja v družini je bilo 73 % žrtev nasilja v družini, v kateri so odraščali, in precej manj, 38,6 %, v družini, v kateri so živeli kot odrasla oseba. 17,6 % vprašanih je doživelo nasilje tako v družini, v kateri so odraščali, kot tudi v družini, v kateri so živeli kot odrasla oseba.¹⁶ Pomenljiv je podatek, da je med osebami, ki so bile »žrtve nasilja v času otroštva«, več moških (59,5 %), medtem ko je med odraslimi osebami, ki so (bile) žrtve nasilja, bistveno več žensk (71,4 %). Ne glede na to, ali so bili odgovarjajoči žrtve nasilja kot otroci ali kot odrasle osebe, med njimi prevladuje psihično oz. čustveno (66,5 %) in fizično (63 %) nasilje. Redkeje je (bilo) prisotno ekonomsko nasilje v smislu odtegotovanja finančnih sredstev (7,7 %) in spolno nasilje (3,7 %). Razlike v odgovarjanju glede na spol odgovarjajočih nakazujejo, da so bile ženske v večji meri izpostavljene psihičnemu in spolnemu nasilju.

Na splošno vprašanje »Kako pogosto so po vašem mnenju žrtve nasilja v družini naslednje osebe?« je večina odgovorila, da so to »pogosto« oz. »zelo pogosto« predvsem otroci in ženske, medtem ko so moški po mnenju odgovarjajočih žrtve nasilja »zelo redko« oz. »redko«. Mnenja o pogostosti nasilja nad starši in ostarelimi osebami so zelo razpršena, vendar sta obe skupini ocenjeni kot potencialno pogostejši žrtvi nasilja kot moški. Ženske so v nekoliko večji meri prepričane, da so ženske, otroci, starši in ostareli pogoste žrtve nasilja v družini (59,8 % žensk in 40,2 % moških meni, da so ženske zelo pogosto žrtve nasilja v družini; 60,6 % žensk in 39,4 % moških meni, da so otroci zelo pogosto žrtve nasilja v družini). Starejši od 72 let v primerjavi z vsemi ostalimi odgovarjajočimi v bistveno manjši meri ocenjujejo otroke kot potencialne žrtve nasilja v družini (4 % starejših od 72 let meni, da so otroci zelo pogosto žrtve nasilja v družini, medtem ko delež pri vseh mlajših skupinah znaša okoli 20 %).

Te ocene so podobne že prej evidentiranim primerom nasilja v družinah (Mušič 2003). Čeprav lahko upravičeno predvidevamo, da je nasilnih dejanj v družinskih okvirih mnogo več, kot je dejansko prijavljenih dejanj, pa so tudi uradno prijavljeni primeri indikator razsežnosti pojava nasilja nad posameznimi skupinami.

Pri ugotavljanju pogostosti nasilja nad otroki smo kot merilo nasilnega ravnanja navedli klofutanje (kot obliko fizičnega nasilja) in kričanje kot običajen način komuniciranja (psihično nasilje). Podatki so zgovorni: več kot polovica vprašanih (56,1 %) osebno pozna vsaj eno družino (eno, dve ali več kot dve družini), v katerih je kričanje na otroka običajen način komuniciranja (30 % jih pozna več kot dve družini). Tretjina (33,1 %) odgovarjajočih pozna vsaj eno družino (eno, dve ali več kot dve družini), v

---

15. Rezultati potrjujejo podatke Urada RS za žensko politiko in podatke Društva SOS telefon za ženske in otroke – žrtve nasilja, skladno s katerimi je nasilje prisotno v vsaki peti družini v Sloveniji (Božac in Deležan 1999).

16. Številni avtorji (Pollitz Worden in Carlson 2005; Heiskanen in Piispa 1998; Mitchell in Finkelhor 2001; Walker 1984; Straus in Gelles 1986) v svojih študijah izpostavljajo, da obstaja povezanost med izpostavljenostjo nasilju v družini v času odraščanja in med izvajanjem nasilja v kasnejšem partnerskem odnosu. Tako so osebe, ki so bile žrtev nasilja v otroštvu, kasneje pogosto tudi same nasilne do svojih družinskih članov, po drugi strani pa je za osebe, ki imajo izkušnjo nasilja v otroštvu, večja verjetnost, da bodo žrtve nasilja v družini tudi v kasnejšem partnerskem odnosu. Omenjene študije obenem navajajo, da je v družinah, v katerih je prisotno nasilje med partnerjema, pogosta tudi reprodukcija nasilja nad otroki.

kateri je klofuta običajen način kaznovanja otroka (18,8 % jih pozna več kot dve družini!).

V nadaljevanju smo poskušali zajeti razsežnost pojava nasilja v partnerskem odnosu (nad ženo/izvenzakonsko partnerico oz. možem/izvenzakonskim partnerjem) in nasilja nad ostarelimi člani družine.

Slaba četrtina (22,4 %) vprašanih osebno pozna vsaj eno družino, v kateri se izvaja nasilje nad žensko, slaba desetina (7,5 %) pa pozna vsaj eno družino, v kateri se izvaja nasilje nad moškim. V primeru nasilja nad ženskami in moškimi gre (kot že pri odgovorih o osebni izkušnji z nasiljem v družinah) večinoma za psihično in fizično nasilje, v manjši meri pa za ekonomsko in spolno nasilje. Ženske poznajo nekoliko več družin, v katerih se izvaja psihično nasilje nad žensko (v tem primeru gre lahko tudi za subtilnejše oblike nasilnega ravnanja, ki lahko zunanjemu opazovalcu ostanejo skrite; pričakovano pa se prav te oblike nasilja lahko razkrijejo v okviru ženskih prijateljstev). Obenem moški poznajo več družin, v katerih se izvaja nasilje nad moškim, kar ponovno ne preseneča, saj gre ali za zelo stigmatiziran pojav, ki ga moški kot žrtev želi skriti in ga morda razkrije le v prijateljskem krogu, ali pa gre za različne percepcije nasilja glede na spol in so moški anketiranci občutljivejši za nasilne oblike ravnanja nad moškimi.

V primerjavi z družbeno občutljivostjo za prepoznavanje in obsojanje nasilja nad ženskami in otroki so pojavi nasilja nad starostniki še vedno v veliki meri zamolčani, saj se v javnosti šele v zadnjem času pojavljajo posamezniki, centri za socialno delo in nevladne organizacije, ki opozarjajo nanje. O pogostosti nasilja nad starostniki pričajo naslednji podatki: 13,6 % odgovarjajočih pozna vsaj eno družino, v kateri se izvaja nasilje nad starejšo osebo. V navedenih primerih gre v največji meri za psihično nasilje (9,1 %), nato v nekoliko manjših deležih za zanemarjanje osebe, fizično in ekonomsko nasilje (4,2–4,8 %) ter v najmanjši meri za spolno nasilje (0,5 %).

Zanimivi in nadvse povedni so tudi odgovori na vprašanje, katere vrste ravnanj ocenjujejo anketiranci kot nasilna dejanja. Odgovori ponujajo več izhodišč za razmislek: čeprav se večina odgovarjajočih strinja, da so npr. grožnja, verbalno poniževanje posameznika in ustrahovanje nasilna ravnanja (umeščamo jih med psihično nasilje), pa teh ravnanj kar 17 %, 12,6 % oz. 6,9 % anketiranih sploh ne opredeljuje kot nasilna. Preseneča tudi visok delež (36 %) tistih, ki menijo, da ena klofuta ni nasilno ravnanje. Tretjina odgovarjajočih klofuto torej zaznava kot opravičljivo dejanje v »upravičljivih« okoliščinah.

Meja med zaznavo nasilnega oz. nenasilnega ravnanja je še bolj zabrisana v primerih, ko gre za poseganje v zasebnost partnerja ali partnerke. Približno tretjina odgovarjajočih meni, da nadzor nad finančnimi sredstvi in odpiranje osebne pošte partnerja oz. partnerke niso problematična ali nasilna ravnanja, polovica odgovarjajočih pa je mnenja, da pregledovanje žepov ni nasilen poseg v posameznikovo zasebnost in osebno integriteto. To govori ali o visoki stopnji medsebojne intimnosti in zaupanja partnerjev ali o relativno nizki stopnji osebne svobode, avtonomije in osebne nedotakljivosti. Nenazadnje je zaskrbljujoč tudi odstotek tistih (7,6 % ali 75 ljudi), ki ocenjujejo, da siljenje partnerja v spolni odnos ni nasilno dejanje.¹⁷

17. Ženske, višje izobraženi (višja in visoka stopnja izobrazbe) in neverujoči v splošnem naka-

3.4 »Odzivi na nasilje«

Odziv posameznice oz. posameznika na nasilno dejanje – bodisi nad njo/njim ali nad drugimi osebami – se tesno navezuje na zgoraj izpostavljene percepcije nasilja. Šele ko dejanje prepoznamo kot nasilno, lahko ustrezno reagiramo. Problem pa so predvsem tiste oblike ravnanj, pri katerih ne gre za neposredno fizično nasilje. Če smo si živeči v Sloveniji dokaj enotni, da je pretepanje otroka oz. partnerja nasilje, pa se enotnost stališč razblini pri subtilnejših oblikah nasilja, povezanih z nadzorom in kršenjem osebne svobode in avtonomije. Pri tem ne moremo zaobiti razkola med samoizpričanim (»če bi vedel, bi zagotovo poklical policijo«) in dejanskim ravnanjem v primeru nasilja v družinah.

Na vprašanji »Ali bi obvestili policijo, če bi vedeli, da se pri sosedih izvaja fizično nasilje nad otroki?« in »Ali bi obvestili policijo, če bi vedeli, da vaš bližnji sorodnik izvaja psihično nasilje nad otroki?« je izrazita večina odgovorila pritrdilno. Delež tistih, ki bi »zagotovo« oz. »verjetno« obvestili policijo, je izjemno visok (85,4 % v primeru izvajanja fizičnega nasilja in 77 % v primeru psihičnega nasilja nad otroki), vendar žal ne izpričuje dejanskega stanja policijskih prijav.¹⁸

Podobno anketirani izražajo visoko pripravljenost aktivnega posega (prijave dejanja) v primeru fizičnega nasilja nad ostarelo osebo in v primeru nasilja med partnerjema. Le 4,9 % odgovarjajočih »zagotovo oz. verjetno ne bi obvestilo policije«, če bi vedeli za fizično nasilje, katerega žrtev je starejša oseba. Zanimivo je, da je prav v primeru nasilja med partnerjema delež tistih, ki »zagotovo oz. verjetno ne bi obvestili policije«, precej višji, saj je tako odgovorila dobra četrtina (26,6 %) vprašanih. Samo ugibamo lahko, ali gre v tem primeru za osebe, ki spoštujejo tradicijo »nedotakljivosti in nevmešavanja v zakonsko življenje«, ali gre za prepričanje, da sta partnerja v enakovrednem položaju (v primerjavi z otroki in ostarelimi), pri čemer lahko vsak poskrbi za svojo varnost.

3.5 »(Ne)zavezanost tradicionalnim vrednotam«

Naj se ob zaključku ustavimo še pri povezanosti med t. i. (ne)zavezanostjo tradicionalnim vrednotam in percepcijami nasilja v družinah. Kot indikatorje zavezanosti tradicionalnim vrednotam smo opredelili: neodobravanje razveze, prepričanje, da je skrb za dom bolj žensko opravilo, da so intelektualna dela primernejša za moške in da je za ohranitev družine vredno potrpeti tudi kako klofuto. Odgovarjajoče, ki (popolnoma) soglašajo z navedenimi trditvami in (sploh) ne odobravajo razveze zakonske skupnosti,

---

zujejo višjo stopnjo občutljivosti do nasilja in omenjena ravnanja v večji meri ocenjujejo kot nasilna.

18. Po podatkih 46 centrov za socialno delo, zbranih na skupnosti centrov za socialno delo, ki zajemajo 1088 na centrih evidentiranih primerov nasilja v družinah (v obdobju leta in pol med 1998 in 1999), je večino primerov nasilja v družinah prijavila žrtev nasilja sama (535 primerov). Ostali prijavitelji so bili šola in vzgojno-varstvene organizacije (137 primerov), policija (91 primerov) ter zdravniki in patronaža (58 primerov). Samo 52 primerov so prijavili sosedje in 73 primerov sorodniki, pri čemer so moški sorodniki nasilje prijavljali v manjši meri (15 primerov) kot ženske sorodnice (43 primerov) (Kozmik in Dobnikar 1999).

smo torej opredelili kot »zavezane tradicionalnim vrednotam«,¹⁹ v nadaljevanju pa ugotavljali njihov odnos do obravnavane problematike ter morebitno razlikovanje v odgovorih v primerjavi z »liberalnimi« in »neopredeljenimi« odgovarjajočimi.

Odgovarjajoči, ki smo jih opredelili kot »zavezane tradicionalnim vrednotam«, kažejo večjo stopnjo strpnosti do posameznih oblik nasilnih ravnanj tako v primeru neposrednega fizičnega nasilja (tj. ena klofuta, siljenje v spolni odnos), predvsem pa v primeru subtilnejših oblik nasilnega ravnanja oz. poseganja v zasebnost partnerke oz. partnerja (tj. verbalno poniževanje posameznika, pregledovanje žepov, odpiranje pisem, kontrola nad finančnimi sredstvi partnerja oz. partnerke). Med osebami, ki se uvrščajo med »tradicionaliste«, tako npr. dve tretjini menita, da ena klofuta ne pomeni nasilja, medtem ko med »liberalnimi« odgovarjajočimi tri četrtine vprašanih klofuto ocenjujejo za nasilno ravnanje. Odpiranje pisem je nasilen poseg v zasebnost za tri četrtine »liberalnih« odgovarjajočih, medtem ko med »tradicionalisti« tako meni le polovica vprašanih. Kontrola nad finančnimi sredstvi partnerja oz. partnerke je nasilno ravnanje za dve tretjini »liberalnih« odgovarjajočih in samo za tretjino »tradicionalistov«. Siljenje v spolni odnos je nasilno dejanje za izrazito večino (97,8 %) »liberalnih« anketirancev in za tri četrtine »tradicionalistov«.

Ta skupina je obenem v večji meri nagnjena h kulpabilizaciji žrtev (strinjanje s trditvijo »ženska, ki jo mož udari, je včasih tudi sama kriva za to«), k opravičevanju določenih nasilnih ravnanj (strinjanje s trditvijo »udarec iz ljubosumja pomeni resnično ljubezen«) in relativiziranju nasilnih dejanj (strinjanje s trditvijo »ena klofuta partnerki/partnerju še ne pomeni nasilja v družini«).²⁰

Iz navedenega je mogoče povzeti, da so osebe, ki se nagibajo k tradicionalnim vrednotnim vzorcem, »strpnejše« do nasilja v družini oz. so nagnjene k relativizaciji resnosti pojava, h kulpabilizaciji žrtev nasilja in k opravičevanju določenih nasilnih ravnanj. Povezanost političnega konzervatizma in nagnjenosti k viktimizaciji žrtve (»ženska je včasih tudi sama kriva za to«, »izzivala je, pa jih je dobila«) v svoji študiji izpostavljata tudi Kristiansen in Giulietti (1990). Podobno Pollitz Worden in Carlson (2005) govorita o povezanosti med »tradicionalnimi pogledi« predvsem starejših generacij in okrivljanjem žrtev (ki izziva).

19. Sodeč po indikatorjih »zavezanosti tradicionalnim vrednotam« smo eno desetino (10,9 %) vzorca uvrstili med »tradicionaliste«. Osebe, ki (zelo) odobravajo razvezo zakonske skupnosti in se (sploh) ne strinjajo s trditvami, da je skrb za dom bolj žensko opravilo, da so intelektualna dela bolj primerna za moške in da je za ohranitev družine vredno potrpeti tudi kakšno klofuto, smo uvrstili med »liberalne« – ti predstavljajo dobro polovico (49,7 %) vzorca, med »neopredeljene« pa smo uvrstili tiste anketirance (40,2 %), ki nimajo ne izrazito pozitivnega ne izrazito odklonilnega stališča do omenjenih trditev, ki sestavljajo indikatorje »zavezanosti tradicionalnim vrednotam«.

20. Navedene povezanosti med spremenljivkami so opisnega značaja, dobljene so bile na podlagi bivariantnih analiz in kot take ne predstavljajo (enostavne) vzročnosti.

4 Zaključek

Ker smo v Sloveniji ravno v procesu oblikovanja zakonodaje, ki bo obravnavala nasilje v družinah, je pomembno poznati ter razumeti stališča in odnos ljudi do te problematike. Na kakšen način pojave nasilja v družinah dojema večina, je v tem kontekstu pomembno zaradi več razlogov: podpora sprejemanju nove zakonodaje (oz. zakonodajnim spremembam) je odvisna od javnega sprejemanja in podpore stališč »reformatorjev«. Posameznikove izkušnje, vedenje, izbire in aktivnosti so tesno povezane s percepcijami, ki jih ima o nasilju v družinah. Oseba, ki doživlja nasilje v družini, se tako nikoli ne bo obrnila na ustrezne službe pomoči ali zakonsko zaščito (ki ji jo bo ponudil nov zakon), če bo ocenila, da so določene oblike nasilnih ravnanj »normalne« in »sprejemljive«, ali če bo verjela, da je vendarle ona tista, ki s svojim »neprimernim« vedenjem izziva nasilnega partnerja. In nenazadnje, učinkovitost sprejetih politik preventive, ozaveščanja, intervencij in sankcioniranja je odvisna od tega, v kolikšni meri omenjeni ukrepi dejansko upoštevajo stališča ljudi in v kolikšni meri jih večinsko mnenje dojema kot sprejemljiva in »sebi lastna« (Pollitz Worden in Carlson 2005). V kontekstu obetajočih se zakonskih sprememb pa ne gre spregledati podatka iz naše raziskave o tesni povezanosti med zavezanostjo tradicionalnim vrednotam (oz. političnemu konzervativizmu) in večjo stopnjo strpnosti do različnih oblik nasilja v družinah (vključujoč relativizacijo resnosti pojava, okrivljanje žrtev nasilja in opravičevanje določenih nasilnih ravnanj). Raziskovalni rezultati so tako izhodišče za resen in temeljit razmislek o potekajočem postopku sprememb zakona in kličejo k aktivnejši vključenosti stroke, predstavnikov nevladnih organizacij in javnosti v procese odločanja.

Literatura

- Bašič, Katja (1993): Nasilje nad žensko. Revija policija (2): 185–194.
- Božac Deležan, Lorena (1999): Ko je najnevarnejša institucija zakon, najnevarnejši prostor dom, najnevarnejša oseba partner. V V. Kozmik in M. Dobnikar (ur.): Strokovna izhodišča s predlogi rešitev za sistemsko ureditev varstva pred nasiljem v družini. Ljubljana: Inštitut za primerjalno pravo pri Pravni fakulteti v Ljubljani.
- Dobnikar, Mojca, in Kozmik, Vera (1999): Predgovor. V V. Kozmik in M. Dobnikar (ur.): Strokovna izhodišča s predlogi rešitev za sistemsko ureditev varstva pred nasiljem v družini. Ljubljana: Inštitut za primerjalno pravo pri Pravni fakulteti v Ljubljani.
- Društvo SOS telefon za otroke in ženske – žrtve nasilja: Statistike. Dostopno prek: <http://www.drustvo-sos.si/statistike/statistike.htm> (18. 12. 2006).
- Evrobarometer (1999): Europeans and their Views on Domestic Violence Against Women. Bruselj: Evropska komisija. Dostopno na: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_127_en.pdf (18. 12. 2006).
- Filipčič, Katja (2002): Nasilje v družini. Ljubljana: Bonex založba.
- Filipčič, Katja, in dr. (2004): Strokovna izhodišča s predlogi rešitev za sistemsko ureditev varstva pred nasiljem v družini. Ljubljana: Inštitut za primerjalno pravo pri Pravni fakulteti v Ljubljani.

- Generalna policijska uprava, Ministrstvo za notranje zadeve RS (2005): Kazenske ovadbe v obdobju 2000–2004.
- Haris, Steven M., in Dersch, Charlette A. (2001): »I'm Just Not Like That«: Investigating the Intergenerational Cycle of Violence. *The Family Journal: Counseling and Therapy for Couples and Families*, 9 (3): 250–258.
- Heiskanen, Markku, in Piispa, Minna (1998): Faith, Hope, Battering: A Survey of Man's Violence against Women in Finland. Helsinki: Statistics Finland.
- Kozmik Vera, in Dobnikar, Mojca (ur.) (1999): Dosje: Nasilje nad ženskami. Ljubljana: Urad vlade Republike Slovenije za žensko politiko, Društvo SOS telefon, Feministično informacijsko kulturno središče, Društvo za nenasilno komunikacijo.
- Kristiansen, Connie M., in Giulietti, Rita (1990): Perceptions of Wife Abuse: Effects of Gender, Attitudes Toward Woman, and Just-World Beliefs among College Students. *Psychology of Woman Quarterly*, 14 (2): 177–189.
- Luthar, Breda, Jontes, Dejan, in Šadl, Zdenka (2006): Medijske reprezentacije družinskega nasilja – končno poročilo projekta. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Center za raziskovanje družbenega komuniciranja.
- Mauricio, Anne Marie, in Gormley, Barbara (2001): Male Perpetration of Physical Violence Against Female Partners. The Interaction of Dominance Needs and attachment Insecurity. *Journal of Interpersonal Violence*, 16 (10): 1066–1081.
- Mitchell, Kimberly, in Finkelhor, David (2001): Risk of Crime Victimization among Youth Exposed to Domestic Violence. *Journal of Interpersonal Violence*, 16 (9): 944–964.
- Mušič, Tatjana (2003): Odkrivanje, preiskovanje in preprečevanje kaznivih dejanj, predkazenski postopek. Ljubljana: Generalna policijska uprava.
- Pollitz Worden, Alissa, in Carlson, Bonnie E. (2005): Attitudes and Beliefs About Domestic Violence: Results of a Public Opinion Survey, II. Beliefs about Causes. *Journal of Interpersonal Violence*, 20 (10): 1219–1243.
- Robnik, Sonja, Skornšek - Pleš, Tanja, in Veselič, Špela. (2003): Nasilje nad ženskami v družini – analiza stanja. Ljubljana: Društvo za nenasilno komunikacijo, Strokovni svet za problematiko nasilja.
- Rotter, Joseph C., in Houston, Irene S. (1999): Treating Family Violence: Risks and Limitations. *The Family Journal: Counseling and Therapy for Couples and families*, 7 (1): 58–63.
- Rožman, Irena, in Knežević Hočevar, Duška (2005): Tiskani mediji o nasilju nad ženskami v družini. *Socialno delo*, 44 (3): 187–193.
- Sedmak, Mateja, in Kralj, Ana (2005): (Ne)varena zasebnost: živeti v slovenskih družinah. V T. Krpič (ur.): Varnost in tveganja v sodobni slovenski družbi. Ljubljana: Slovensko sociološko društvo.
- Sedmak, Mateja, in dr. (2006): Nasilje v družinah v Sloveniji – končno poročilo projekta. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper.
- Smith Stover, C. (2005): Domestic Violence Research, What Have We Learned and Where Do We Go From Here? *Journal of Interpersonal Violence*, 20 (4): 448–454.
- Straus Murray, A., in Gelles Richard, J. (1986): Societal Change and Change in Family Violence from 1975 to 1985 as Revealed by Two National Surveys. *Journal of Marriage and the Family*, 48 (3): 465–479.

Šprah, Lilijana, Šoštarič, Mojca, in Rožman, Irena (2003): Nasilje nad ženskami ali kako doseči ničelno toleranco – poročilo raziskave. Ljubljana: Inštitut za medicinske vede, ZRC SAZU.

Williams, Linda M. (2003): Understanding Child Abuse and Violence Against Women – A Life Course Perspective. *Journal of Interpersonal Violence*, 18 (4): 441–451.

Walker, Leonore E. (1984): *The Battered Woman Syndrome*. New York: Springer.

Naslova avtoric:

dr. Mateja Sedmak

Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Univerza na Primorskem

Garibaldijeva 1, SI-6000 Koper

e-mail: mateja.sedmak@zrs-kp.si

Ana Kralj

Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Univerza na Primorskem

Garibaldijeva 1, SI-6000 Koper

e-mail: ana.kralj@zrs-kp.si

IN MEMORIAM

Andrej Pinter, 1975–2006

Sredi septembra nas je pretresla tragična vest, da je preminil komunikolog in družboslovec doc. dr. Andrej Pinter. Že v svojih študentskih letih na Fakulteti za družbene vede je bil legenda tako med študenti kot med profesorji. V drugem letniku je na primer napisal seminarsko nalogo z naslovom *Televizija je najprej v televiziji, šele potem v gledalcih: poskus teorije (televizijske) komunikacije*, ki je obsegala kar 294 strani. Za to seminarsko nalogo je dobil tudi fakultetno študentsko Prešernovo nagrado, kar je posebnost, saj to nagrado študentje običajno dobijo za diplomska dela. Za diplomu je kasneje dobil še univerzitetno Prešernovo nagrado za študentsko raziskovalno delo. Leta 2003 je pri prof. dr. Slavku Splichalu doktoriral z disertacijo *Javna sfera kot mnenjski prostor: odsevi klasičnih idej v sodobnih teorijah*. Že leta 1999 je izšel njegov prevod znamenite knjige ameriškega filozofa Johna Deweyja *Javnost in njeni problemi*, na katerega je bil posebno ponosen. Leta 2005 je izšla njegova znanstvena monografija *Sodobne teorije javne sfere*. Veliko je objavljajl v uglednih znanstvenih revijah – v domačih: v *Časopisu za kritiko znanosti, Teoriji in praksi, Družboslovnih razpravah, Javnosti*, in v tujih: v *Journal of Communication Inquiry; Knowledge, Technology and Policy; International Journal of Public Opinion Research* in drugih. V septembrski številki *Journal of Communication*, ki je osrednja komunikološka revija, je objavljen članek Galine Sinekopove z Eastern Washington University na temo sodobnih teorij javnosti, ki na več vidnih mestih citira delo Andreja Pinterja – Andrej bi bil na to ponosen, žal pa je revija prispela dva tedna prepozno.

Na Univerzi v Ljubljani je bil izvoljen za docenta, sodeloval je v raziskavah Pedagoškega inštituta, v zadnjih dveh letih pa je bil zaposlen v Znanstveno-raziskovalnem središču pri Univerzi na Primorskem. Kot predsednik Slovenskega komunikološkega društva je uspešno organiziral mednarodno konferenco podiplomskih študentov komunikologije, uredil in izdal zbornik razprav v angleščini ter organiziral interdisciplinarni simpozij ob obletnici rojstva ameriškega političnega filozofa Johna Rawlsa.

Bil je človek širokih intelektualnih obzorij – ukvarjal se je s filozofijo, družboslovjem in komunikologijo. Med njemu najbolj priljubljenimi temami so bili kritični racionalizem Karla Poppra, semiotika Charlesa Sandersa Peircea, kritična teorija javnosti Jürgna Habermasa ter pragmatizem in teorija javnosti Johna Deweyja. Kljub svojim izletom v filozofijo pa je bil Andrej vselej najprej in predvsem komunikolog – to je bila njegova temeljna identiteta in izhodišče vsega njegovega razmišljanja. Slovenska komunikologija je z njegovim odhodom doživela nenadomestljivo izgubo – izgubila je prodornega raziskovalca, kreativnega iskalca novih teoretskih pogledov in plodnega pisca, skratka človeka, ki je utelešal odličnost znanstvene komunikologije.

Andrej Škerlep

Boštjan Šaver, 1976–2006

Dragi Boštjan,

to pismo je namenjeno tebi, čeprav ga bodo slišali ljudje, s katerimi smo si bili – vsaj v veliki večini – še do danes tujci. Tisto, kar nas je v teh žalostnih dneh združilo, je izguba človeka: sina, brata, moža, sorodnika, prijatelja, kolega, sodelavca, znanca. Izguba, ki je prišla prehitro in preboleče. Poskušam brati misli najinih kolegov, sodelavcev in tudi prijateljev z Oddelka za kulturologijo Fakultete za družbene vede in iz Centra za proučevanje kulture in religije, ki jima oba pripadava. Tudi v njihovem imenu zadržujem solze, da bi spregovorila nekaj besed. Ker si bil vsem nam več kot samo sodelavec, tudi te besede ne morejo biti goli opis tvojega pestrega publicističnega, pedagoškega in znanstvenoraziskovalnega dela, v katerem si v tako kratkem času dosegel tako veliko.

Prisvajanje delovnih zaslug, zbiranje certifikatov kakovosti in opletanje s titulami ni v našem stilu, kajne? Oba sva ob približno istem času prišla iz majhnih, marginalnih krajev s sicer različnih koncev Slovenije, ki pa jih nisva nikoli povsem zapustila. Nemara sva prišla na fakulteto zato, da bi si tu poiskala krog ljudi – kolegov, sodelavcev in prijateljev, s katerimi bi delali dobro in uspešno. Najbrž ni bilo naključje, da je bil najin oddelek kot majhen, mlad in na nek način tudi sam marginalen pravzaprav zbir posameznih planetov, ki sva se jih – to je bila le ena od številnih nalog, ki sva si jih kolegialno zadala – trudila spraviti v skupno orbito. S tvojim odhodom bo to veliko težje, če ne sploh neuresničljivo. A na koncu neke poti se zdi to še najmanj pomembno. Tisto, kar šteje in ostaja, je stik s človekom in odnos do drugega. Nanju pa se danes – tudi v okolju, ki smo mu bili skupaj delovno zavezani – tako rado pozablja. Ti si jima bil s svojo energijo in zavzetostjo zvest do konca, čeprav univerzitetni svet ni vedno najbolj naklonjen mlajšim, ki v ta svet šele vstopajo. To sva izkusila oba, ko so naju med drugim administrativno-birokratski postopki neutemeljeno postavili pred vrata oddelka in fakultete. Ne enkrat. Zlasti takšni dogodki so naju in na nek način večji del našega oddelka zavezali k prepričanju, da smo na svetu prekratek čas, da bi se posvečali zgolj suhoparnemu nabiranju točk, štetju objav in njihovi kvantifikaciji ter da bi se izgubljali v sivih meandrih na novo rastočih arhitekturnih mavzolejev znanosti. Ti – se zdi – postajajo vse bolj podobni estetsko sicer dovršenim industrijskim obratom, ki v fordističnem duhu na koncu proizvodne linije bruhajo iz sebe vse večje število končnih izdelkov, opremljenih s standardi kakovosti in racionalne konkurenčnosti, nimajo pa – vedno – tudi občutka za sočloveka.

V tem je nemara naše največje poslanstvo – kot posameznikov in kot oddelka, v katerem smo se, dragi Boštjan, spoznali in za kar bomo življenjskim potem ali zgolj naključju na oddelku in na fakulteti večno hvaležni. Obsojeni morda na večno marginalstvo bomo sledili temu izročilu, ki si mu bil tudi ti etično zavezan, in v svojem delu drug z drugim in z mlajšimi generacijami študentov in študentk namesto brezosebnega

komolčarstva in tržnih načel za vsako ceno negovali kolegialnost, sodelovanje in odprt prostor za konstruktivno kritiko. Utopično, saj vem, a kakor si sam pravil – utopija mora biti tista, ki žene ta svet in ljudi v njem naprej.

*Ksenija Šabec
Semič, 17. september 2006*

RECENZIJE KNJIG

uredila Lucija Mulej in Dejan Jontes

V spomin na preminulega Boštjana Šavra, ki je bil na svoji pestri akademski poti med drugim tudi urednik recenzij pri Družboslovnih razpravah, objavljamo recenzijo njegovega knjižnega prvenca Nazaj v planinski raj. Boštjan je recenzijo svoje knjige prebral in komentiral teden dni pred tragično nesrečo, zato recenzijo objavljamo skupaj z njegovim odzivom.

Andreja Vezovnik

Boštjan Šaver: Nazaj v planinski raj – Alpska kultura slovenstva in mitologija Triglava. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, Knjižna zbirka Kult, 2005. 326 strani (ISBN 961-235-216-X), 4.900 SIT

Prvenec Boštjana Šavra je obsežna študija alpske kulture slovenstva, torej primerov različnih kulturnih pojavov in predmetov, ki so vsebinsko vezani na mitologije alpskega imaginarija. V prvem delu monografije se seznanimo s teoretskim aparatom, ki ga avtor opredeljuje predvsem z izhodišči frankfurtske šole, Hanne Arendt in francoskih (post)strukturalistov. Navaja teorije, povezane z vprašanjem oblikovanja nacije, nacionalne identitete in nacionalizma, se posveti problematiki vzpostavljanja hegemonije in poda nastavke za analizo ideoloških mehanizmov. Sledi zanimiv pogled na razumevanje zemljevidov in geografskih kodov kot ideološko obarvanih sredstev družbene konstrukcije realnosti. Prek orisa religijskih dimenzij alpskega sveta avtor preide v zgodovinsko obravnavo alpske kulture v slovenskem športu, književnosti, vizualni umetnosti in glasbi. V končnem delu monografije se Šaver osredotoči še na kulturni pomen Triglava in njegovo vlogo v obdobju slovenske tranzicije.

Šavrova monografija nudi predvsem natančen pregled številnih empiričnih primerov in informacij, ki segajo daleč v zgodovino slovenskega naroda. Avtorjeva prednost je v njegovi zmožnosti akumulacije pestrega nabora empiričnega gradiva, ki vsebuje tako primere iz sodobne popularne kulture kot tiste z zgodovinsko vrednostjo. Kljub temu, da je tako raznovrstna paleta empiričnih primerov dobra, pa ima delo Boštjana Šavra določene pomanjkljivosti.

Avtor ima izjemno zgoščen slog pisanja, pri čemer branje otežujejo predolge in nejasne povedi. Številne metafore, pleonazmi in ponavljanje bralca do te mere zasitijo z informacijami, da kaj kmalu izgubi rdečo nit. Tako vsaj dvakrat izvemo, da je v Barthesovih spisih mogoče prebrati, da je buržoazna ideologija promovirala estetsko občudovanje hribovite pokrajine (str. 73, 78), ali pa skušamo razumeti baročno okrašene povedi, kakršna je sledeča: »ne gre zgolj za eno izmed kultur na naših tleh, temveč menim, da gre v dominantnem diskurzu za neko temeljno podstat, ki je ravno v svoji navidez prosojni vseprisotnosti pogosto spregledana in pozabljena« (str. 15). Moteče so tudi povsem nepotrebne obsežne razlage, s katerimi želi avtor bralca seznaniti z nastankom posamezne teoretske paradigme. Tako npr. izvemo vse podrobnosti o nastanku frankfurtske šole in življenju njenih teoretikov (str. 38), kar je učbeniški pristop, ki v monografijo tega tipa ne sodi. Kljub temu, da za vsebino določeni podatki še zdaleč niso ključni, nas avtor na dolgo seznanja npr. tudi z življenjskimi zgodbami duhovnika Jakoba Aljaža in pisatelja Josipa Vandota (str. 43, 167, 168).

Določene pomanjkljivosti opažamo tudi pri organizaciji besedila. Avtor se je odločil za objavo nenavadno dolgega predgovora, ki že ima vse nastavke in vsebine uvoda. Predgovoru sledi še obsežen uvod, v katerem ne izvemo skorajda nič novega. Če od uvoda navadno pričakujemo jasne smernice za nadaljnje razumevanje gradiva, izoblikovane hipoteze, izluščeno vsebino in udarniški slog, v uvodu Boštjana Šavra tega ne zasledimo. Ponavljanje vsebin in razdrobljene razlage »ciljev« in »hipotez« so pomanjkljivosti, ki bralca spremljajo skozi celo knjigo. Tudi zaključek je nenavaden. Monografija zaključnega poglavja pravzaprav nima, kajti Šaver v zadnjem

poglavju poda obnovo svojega dela, ki sicer obljublja analizo nevidne alpske kulture slovenstva med »Balkanom« in »Evropo«, a navsezadnje o tem ne izvemo prav veliko.

V teoretskem delu monografije avtor izkazuje široko poznavanje socioloških, filozofskih in kulturoloških teorij. Uporablja predvsem temeljno literaturo, kar je nedvomno pohvalno. Sprehaja se od Horkheimerja in Adorna prek Durkheima in Marxa do Gramscija, Althusserja, Foucaulta, Barthesa ter Arendtove in Bourdieuja, vmes pa naletimo tudi na Freuda, Žižka in celo Fukuyamo. Kljub širokemu poznavanju teoretskih pristopov pa se avtorju ne posreči izoblikovati konsistentne teoretske podstat, ki bi mu služila v empiričnem delu. Kolaž epistemoloških izhodišč ostane sam sebi namen, saj široke in podrobne razlage posameznih teorij presegajo zadane vsebinske okvire. Zaradi velikega števila opisov različnih teoretskih iztočnic dobimo le površinske informacije brez poglobljenega teoretskega premisleka in zadostne aplikativne vrednosti za analizo predmeta preučevanja. Vsekakor bi bilo zanimivejše, če bi Šaver bolj premišljeno in poglobljeno obravnaval zgolj najrelevantnejša epistemološka izhodišča.

V empiričnem delu ambiciozno zbiranje gradiva avtor izkazuje že z obsežnim slikovnim materialom, ki oblikovno razmejuje posamezna poglavja. Sličice so sicer zanimive, a kje je njihova interpretacija? Vse zbrano slikovno gradivo ostane večinoma neizkoriščeno, saj ni deležno neposredne analize. Čeprav v empiričnem delu študija nudi bogat in podroben vpogled v zgodovino obravnavanih primerov, ji manjka ustrezen metodološko-teoretski aparat. Kljub temu, da britanski kulturni študiji potencialno nudijo oboje, se Šaver pri analizi primerov večinoma ustavi na deskriptivni ravni. Empirično gradivo, ki ga avtor izbere, bi bilo mogoče analizirati z različnimi kvalitativnimi metodami in pristopi k analizi tekstov, pri čemer kot tekst pojmujeemo vse tisto, kar nosi nek pomen, ki ga je mogoče analizirati. V želji po čim bolj nazornem in celovitem prikazu najrazličnejših primerov avtorju spodleti pri kakovosti njihove interpretacije. Stopnja analitične zasičenosti je že davno dosežena, saj nabor vedno novih primerov, ki jih avtor predstavi, ne doprinese k novim spoznanjem.

Monografija se omejuje predvsem na obširno predstavljene zgodovinske primere. V tem pogledu ji natančnosti ne moremo oporekati. Šaver je skrbno opisal sleherno podrobnost in s tem določenemu krogu bralcev ponudil svojevrstno poslastico. Nekoliko šibkejša je analiza sočasnih popularnokulturnih pojavov. Bralec bo morda pogrešal analizo primerov iz slovenskega glasbenega in medijskega prizorišča turbofolka, kjer so močno prisotni elementi alpskosti. Številne popularne glasbene skupine, medijske osebnosti in televizijske oddaje reprezentirajo in rekontekstualizirajo elemente alpskosti. Kljub pomenljivosti dejstva, da odločno prodirajo na »mainstreamovsko« prizorišče, ostajajo nedotaknjene. Če bi se avtor kakovostnejše osredotočil zgolj na bolj smiselno izbrane primere, bralca ne bi spremljal priokus, da avtor kakovost kompenzira s količino, monografija pa bi pridobila na jasnosti, natančnosti, zanimivosti in preglednosti.

Nazaj v planinski raj je izjemno ambiciozno zastavljena študija kulturnih pomenov alpskosti. Je tudi prva študija, ki se alpskosti loti skozi kulturološko prizmo. Njena vrednost je pregledne narave, kar se za pionirsko delo na določenem področju tudi spodobi. Kljub temu je osnovni problem monografije njena pretirana zapletenost, nepreglednost in zasičenost s pogosto nepotrebniimi informacijami in primeri, ki pravzaprav ne pripomorejo k jasnejšemu razumevanju problematike. Vsekakor bi bilo branje monografije veliko lažje in prijetnejše, če bi bil njen obseg znatno krajši, empirična analiza pa skoncentrirana na nekaj najzanimivejših in reprezentativnih primerov, na katerih bi avtor lahko pokazal več teoretske iskričnosti in interpretativne inovativnosti.

Andreja,

hvala za besedilo. Zelo zanimivo branje in priznam, da se v ključnih točkah popolnoma strinjam s tabo. V bistvu sem na poglavitne v recenziji omenjene pomanjkljivosti že opozoril v knjigi. Na primer na prehodu s strani 15 na stran 16 eksplicitno omenjam, kakšen je domet študije/monografije in kako bi jo bilo potrebno jemati/brati. Skratka, dejstvo je, da sem dal v knjigi veliko več

poudarka kreativni imaginaciji (več o tem piše Mills) kot suhoparni znanstveni operacionalizaciji ali pozitivizmu, ki me nikoli ni pretirano mikal. Besedni rokoko pa je očitna posledica Debeljakove šole, ki mi je osebno blizu. Gre za stil in okus, o katerem pravijo 'de gustibus non est disputandum'. Kot sva se že pogovarjala, je z mojega vidika vsaka recenzija, kritika ali odziv na neko delo nekaj pozitivnega. Če na delo ni odzivov, pomeni, da je nekaj narobe. Žal je takšna praksa pri nas nekaj povsem običajnega. Tako so tisti goreči katoliki, ki so se odzivali v pismih bralcev na moj nedavni članek o Triglavu in Stepincu v Delu, po mojem mnenju pozitivno vplivali na odmevnost teksta. Argumenti so zapisani in podpisani, kako tehtni so, pa najbolje presodijo ravno bralci.

Boštjan

Maruša Pušnik

**Hanno Hardt: Myths for the Masses –
An Essay on Mass Communication.
Malden: Blackwell Publishing, zbirka Blackwell Manifestos, 2004.
153 strani (ISBN 0-631-23622-8), 21.95 USD**

Kaj se zgodi z demokracijo, posameznikovo avtonomijo oziroma s pogoji človeškega življenja nasploh v družbi, kjer vsi brezpogojno sprejemamo potrošniško ideologijo kot imperativ življenja in ko postane splošno sprejemljivo, da se najpomembnejša vprašanja v življenju tičejo bodisi izbire tipa naslednjega mobilnega telefona bodisi izbire večerne televizijske nadaljevanke? V bolj fikcijskih, znanstvenofantastičnih različicah scenarija (npr. Ballard 2003) je psihopatologija še edina svoboda, ki jo v postindustrijskem kapitalizmu premore individuum, v bolj realističnih, na terenu empirično preverljivih različicah scenarija (npr. Bourdieu 1999) pa se množice povsem običajnih ljudi dnevno soočajo s težo sodobnega sveta in se prebijajo skozi bedo življenja, ki jo prinaša kapitalistična ideologija. Prav v odgovorih na to vprašanje se skriva tudi vsa veličina Hardtovega dela *Miti za množice*, ki ponudi enega izmed bolje zaokroženih, široko obsegajočih in radikalno kritičnih odgovorov, kar jih premore sodobno teoretsko premišljevanje. Njegov esej o množičnem komuniciranju namreč govori o transformacijah družbe in posameznika v dobi prevlade medijev. Hardt se loteva zgodovinsko utemeljene kritičnoteoretske analize kulturnega imperializma nove dobe, kjer se je tržna miselnost, ki je, zgodovinsko gledano, sprva prevladovala zgolj v ekonomski sferi, prek globalno razpršenih medijskih diskurzov prenesla v vsa polja družbenega življenja. Delo je pravzaprav razgradnja specifične mentalne kolonizacije, ki se je dogajala skupaj z razvojem različnih oblik množičnega komuniciranja, ko so se javne dobrine počasi spreminjale v blago in ko so se človeško življenje ter odnosi med ljudmi komodificirali. Avtor v pričujoči knjigi tako zaokroži premislek o vlogi medijev kot osrednjih zagovornikov in proizvajalcev tovrstnih hegemonih diskurzov. Prinaša širokokoten, teoretsko-analitsko izjemno pronicljiv vpogled v stanje medijev v sodobnem svetu, saj tako na makroravni širše družbe kot na mikroravni posameznika razkriva strukturne spremembe, ki so v historičnem razvoju množičnega komuniciranja pripeljale do nastanka hiperkonzumeristične, medijsko vladane družbe, kjer vsi živimo v objemu enakih recikliranih podob sveta, kjer vsi sanjamo iste sanje in kjer medijsko posredovani miti postajajo živeta resničnost. Ali povedano z besedami Hardta (str. 6), kjer trajna izpostavljenost takšnim oblastnim diskurzom v javni sferi narekuje načine videnja, govorjenja in mišljenja posameznikov v tej družbi.

V esejistično strukturiranem in interdisciplinarno usmerjenem delu avtor na osnovi bogatega nabora znanja o zgodovini in teoriji medijev ter komuniciranja, temeljitega poznavanja medijske situacije v ameriškem in evropskem prostoru ter na osnovi lastnih izkušenj iz medijske prakse v ameriškem kulturno-geografskem kontekstu podaja odgovore na ključna vprašanja sodobne družbe, ki se ne vežejo zgolj na stanje medijev, ampak širše, tudi na stanje družbe in človeškega duha v tej družbi nasploh. V času globalnih, ameriško diktiranih spopadov s številnimi oblikami kulturne drugačnosti, v času kapitalistično zapovedane vladavine politike prostega trga, hitre rasti medijskega kapitala, ki si požrešno želi še hitrejšega dobička, porasta mezdnih delavcev in zaposlitvene negotovosti (tudi v medijski sferi) ter krutega izkoriščanja manj razvitejših delov sveta nas Hardt ponese v premislek o tem, kaj ljudem (sploh) še lahko ponudi medijskoindustrijski kompleks neskončnega produciranja zabave, koliko in kaj je (sploh) še ostalo od prvotnih obe-tajočih in upa polnih, a nekoliko utopičnih naziranj potencialov množičnih medijev, ki naj bi že po svoji definiciji spodbujali demokratično participacijo posameznikov v družbi. Ob prebiranju knjige se bralcu odgovori izrisujejo kot na dlani in s kritično ostrino zarežejo globoko v najbolj samoumevne koncepte sodobne družbe ter s tem razkrinkavajo iluzijo demokracije. Na eni strani je javno debato zamenjala medijsko diktirana debata, ki služi interesom hegemonih ekonomskih in političnih diskurzov, javna sfera pa je pri tem zreducirana na soočenje tistih vladajočih mnenj, ki podpirajo status quo v družbi. Na drugi strani se demokracijo enači z možnostjo neskončnih izbir potrošnje, kjer je javno razsvetljeni državljani tisti, ki je zvesti potrošnik in ki je razsvetljen v smislu zadovoljitve lastnih potreb in užitkov. Tudi struktura knjige na dva zaokrožena dela sledi temu premisleku.

Prvi del knjige je oris zgodovinske vloge in razvoja množičnih medijev v povezavi z demokracijo in idejami skupnosti, saj Hardt pokaže, kako se skozi zgodovino ni izpolnila tradicionalna obljuba množičnega komuniciranja o pospeševanju demokracije, javne debate in o razsvetljevanju ljudi, ki se je na poti svojega razvoja izrodila. Če Paul Virilio (v Oliveira 2003) pravi, da je iznajdba železnice vodila v iznajdbo iztirjenja, na podoben način o razvoju množičnega komuniciranja razmišlja tudi Hardt. Ko so se mediji skozi čas transformirali v ekonomskem, političnem in kulturnem smislu, je to s sabo prinašalo tudi številne neuspehe množičnega komuniciranja. Konzervativne medijske multinacionalke, prevladujoča ameriška ideologija družbenega in tehnološkega napredka, zaverovanost v politiko prostega trga in slavljenje privatizacije je tisto, kar onemogoča obstoj neodvisnih medijev in s tem razcvet demokracije. Kljub temu, da mediji zadovoljujejo številne potrebe, ko z multipliciranjem možnosti (potrošnih) izbir slavijo potrošnjo kot še edino osvobodilno sfero in participativno dejavnost v družbi, pa so občinstva vedno bolj pasivna in resignirana. Kapitalistična ideologija namreč širi občutek nemoči, da sploh lahko vplivamo na družbeno in politično življenje, saj posameznika silovito zaposluje s samim seboj. Po Hardtu so prav ekonomski interesi medijev tisti, ki spodbujajo javno debato, da prihaja do nevtralizacije političnega procesa. Tako se med ljudmi izgublja tudi vsakršno upanje, da sploh še lahko vplivajo na delovanje ali ustroj družbe. Hardt opozarja, da v takšnih pogojih, ko se množično komuniciranje bori za povečevanje dobička, in ne za pospeševanje javnega razsvetljevanja, problem ne tiči v posamičnih lastnikih ali ekonomskih in političnih nagibih medijskih delavcev, ampak gre za sistemski problem, ki se nanaša na prevladujočo komercialno strukturo medijev in s tem na poblagovljenje sveta.

V drugem delu se Hardt spoprime z analizo vloge medijev v procesih konstitucije sebstva, ko razmišlja o vlogi in položaju posameznika v takšni družbi. Proučuje, kako mediji idejo komuniciranja kot obliko participacije transformirajo v obliko potrošnje in kakšne učinke ima to za izgradnjo sodobne subjektivitete. Če Ballard (2003) pravi, da smo neskončno z dolgočaseni kot majhni otroci, ki jih pustijo predolgo v igralnici in ki čez čas začnejo uničevati celo tiste igrače, ki jih imajo radi, pa Hardt ugotavlja, da je izgradnja sodobne subjektivitete izraz procesa odtujevanja, saj v potrjevanju naše lastne vloge in položaja v družbi mesto drugega (človeka) zasedejo mediji. V družbi, kjer so medijske prakse nadomestile medosebno komuniciranje pri

izgradnji posameznikove identitete, je množično komuniciranje le še »postmoderna različica kulturnega življenja, sestavljena iz montaže pomenov in vednosti posameznikov, ki poskušajo osmisliti svoj lastni obstoj. Pri tem se naslanjajo na izkušnjo življenja v medijski realnosti, ki oblikuje načine njihove interpretacije in potrjuje njihovo posedovanje vednosti« (str. 139). Mediji, ki danes zapovedujejo zabavno pripovedovanje zgodb in kreirajo spektakel, pa prek takšnega komuniciranja izolirajo družbene probleme, saj ustvarjajo distanco med občinstvi in problemi, ki jih prikazujejo. Prav ta ločitev od problemov (drugih ljudi) vodi v odtujevanje posameznika od soljudi in od samega sebe. Mediji po Hardtu nadomeščajo drugega v konverzaciji. Ključni problem pri tem je, da mediji niso sposobni vzpostaviti pravega dialoga in prav iluzija dialoga, ki jo nenehno ustvarjajo in ljudem zbujejo občutke, da so vseskozi v stiku s svetom, je ključna za konstitucijo sodobne subjektivitete, ki temelji na neoliberalnih kapitalskih diskurzih.

Knjigo *Miti za množice* zaradi neizprosne radikalne kritike množičnega komuniciranja lahko označimo za krono Hardtovega ustvarjanja in jo umestimo v vrh njegovega bogatega opusa teoretskih del. Hardt so v njegovem akademskem izgrajevanju in zorenju navdihovali mnogi kritični teoretiki, od Marxa, Gramscija do Adorna. Hardt tako nadaljuje kritično teorijo v času, ko se zdi, da v prevladi postmodernih teorij ta izgublja svojo ostrino. V knjigi mu uspe številne ideje sodobnih mislecev vključiti v tok klasičnega kritičnoteoretskega premisleka o medijih, ko premišljuje o idejah Lyotarda, Deborda, Baudrillarda, Halla, Foucaulta in drugih. Iz njegovega dela o razrezu razvoja množičnega komuniciranja lahko sklenemo, da je trenutna medijska ureditev zgolj ena ekonomija ureditve, zgodovinsko gledano so bili mediji pravzaprav tesno povezani z bojem za svobodo in demokracijo in zato ni nikakršna nujnost, da so ali da naj bi bili mediji to, kar danes so. Po Hardtu je potemtakem nujno treba radikalno premisliti ne le trenutno medijsko realnost, ampak tudi medijskokomunikacijsko teorijo – saj je včasih treba spremeniti paradigmo, da bi lahko dosegli revolucionarne družbene spremembe, kot so razmišljali že očetje kritične teorije. Zato tudi ni nikakršno naključje, da je delo *Miti za množice* izšlo kot manifest v svetovno priznani zbirki Blackwell Manifestos. Ne le, da Hardt sodi med odmevnejše kritične teoretike, njegovi *Miti za množice* so tudi več kot zgolj teoretsko delo, več kot zgolj analiza medijev in množičnega komuniciranja, so pravzaprav tisti prostor, kjer konkretni politični program (brezobzirna kritika sodobnega stanja medijev) postane komunikološko-sociološko-antropološki program za raziskovanje komuniciranja, kapitalizma in potrošništva. In tak je Hardt skozi vse delo – za spremembe v vsakdanji družbeni konkretnosti izjemno senzibilen znanstvenik. V tem duhu avtor posredno napada predvsem tiste teorije medijev in komuniciranja, ki zanemarjajo širšo družbeno realnost. Po tej knjigi sodeč, pa Hardt tudi ni teoretik, ki bi se pustil zlahka »predalčkatik«. Nedvomno ga lahko beremo kot komunikologa, a nas v branju nenehno opominja, da v bistvu tudi sam spreminja področje komunikologije, ko ga razširja in razbija trdno zasidrane tradicionalne meje med disciplinami, saj zato, da bi razumel delovanje medijev v sodobni družbi, črpa iz nabora znanj psihologije, psihoanalize, filozofije, politologije, sociologije in antropologije. Hardtove *Mite za množice* odlikuje sofisticiran, zbadljiv, a razumljiv prozni stil, ki ima sposobnost, da udari in gane. Ne izgublja se v množstvu citatov, a delo kljub temu ostaja mojstrski pregled pomembnejših mislecev in intelektualcev 19. in 20. stoletja, katerih ideje so vplivale na idejo množičnega komuniciranja.

Miti za množice so izzivalno branje, ki na malo straneh pove zelo veliko. To delo pa ne nagovarja le ozke akademske srenje, ki se ukvarja z mediji in komuniciranjem, ampak naslavlja precej širšo javnost. In s tem izpolni tudi poslanstvo manifesta – dati kritična orodja širšim množicam ljudi, saj je to predpogoj za širitev demokracije.

Če se bralec sprehodi skozi opus Hardtovih teoretskih del od sedemdesetih let naprej, morda dobi občutek, da Hardt z leti postaja vse bolj pesimističen, da svet z mediji postaja vse težji in življenje z mediji vse bolj neznesno. A avtor se v *Mitih za množice* kljub vsemu ne vda, saj verjame v neizpolnjene potencialne medijev. Hardtov manifest je klic po spremembi sveta, sam avtor pa je tisti, ki si želi svet spreminjati, pa čeprav le na drobne načine, s peresom in z neizprosno kritiko

stanja množičnega komuniciranja v sodobnosti. Knjiga je torej trden podjiz za odskok v kritično raziskovanje kulturnih izkušenj s sodobnimi družbenimi razmerami, saj razkrije številne obzaze množičnega komuniciranja v njih.

LITERATURA

Ballard, Jim G. (2003): *Millenium People*. Flamingo.

Bourdieu, Pierre, in dr. (1999): *The Weight of the World: Social Suffering in Contemporary Societies*. Stanford University Press.

Oliveira, Carlos (2003): *Global Algorithm 1.7: Paul Virilio in Conversation*. CTheory.net. Dostopno prek: <http://www.ctheory.net/articles.aspx?id=38> (23. 4. 2006).

Metka Kuhar

**Mirjana Ule: Psihologija komuniciranja.
Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, zbirka Psihologija
vsakdanjega življenja, 2005.
448 strani (ISBN 961-235-222-4), 6.500 SIT**

Knjiga Mirjane Ule obravnava nedvomno najpomembnejšo in vseživljenjsko človeško dejavnost, ki tvori neizogiben del našega vsakdanjika: komuniciranje. Od naše sposobnosti komuniciranja so močno odvisni zadovoljstvo v medosebnih odnosih, poklicni uspeh, občutek osebne izpolnjenosti, psihična dobrobit in celo fizično zdravje. Značilnosti komunikacijskih praks so zato že od nekdaj proučevali številni praktiki, teoretiki in raziskovalci. *Psihologija komuniciranja* obravnava psihološke značilnosti komuniciranja, kot se kažejo na ravni medosebnega komuniciranja.

Psihologija komuniciranja je ena najmlajših znanstvenih družboslovnih disciplin in kot taka je tudi mlada veja komunikologije. Kot samostojno področje se je začela pojavljati v ameriških komunikoloških oddelkih v 60. in 70. letih prejšnjega stoletja, danes pa je institucionalizirana na številnih fakultetah, in to ne zgolj na komunikoloških katedrah. M. Ule je kritična do začetne, pretežno kvantitativne usmerjenosti stroke, ki si je na začetku znanstvene in institucionalne poti teme, teorije, metode in dognanja sposojala z drugih področij, zlasti iz socialne psihologije. Avtorica poudarja pomen socialnih pristopov – interpretativnih, kritičnih, narativnih, diskurzivnih itd., ki so bili v psihologiji komuniciranja dolgo časa obrobni, in opozori na prispevke starejših avtorjev, kot so Mead, Vigotski, Lewin, Bateson in Watzlawick (šola Palo Alto). V knjigi je predstavljen razvoj discipline oz. pomembni prispevki k disciplini v drugi polovici 20. stoletja (npr. Goffmanov in Habermasov prispevek). Ob tem omenja tudi nova raziskovalna področja in prakse uporabe, npr. komuniciranje v posredovanih okoljih in v zdravstvu, komuniciranje za razvoj organizacijske kulture itd.

M. Ule medosebno komuniciranje najprej teoretsko artikulira, nato pa bralce poglobljeno seznanja s številnimi psihološkimi procesi, ki zaznamujejo komuniciranje. Sledi izčrpna predstavitev različnih komunikacijskih praks. Konceptualizacija komuniciranja poteka v pluralnosti teorij, modelov in raziskovalnih paradigem. Do te pluralnosti se avtorica opredeljuje kritično, saj izpostavlja, da ne gre za nevtrarno epistemološko dejstvo, temveč za vrednotne in ideološke interpretacije. Podrobneje prikaže kritike vodilnih komunikacijskih paradigem (zlasti dominantne sistemsko-informacijske paradigme) in postavi zahtevo po kritičnem premisleku ideološke funkcije komunikacijskih teorij. Nadalje predstavlja ključne procese, relevantne za medosebno

komuniciranje. V zadnji tretjini knjige analizira čustveno, odnosno, konfliktno, podporno, medkulturno in posredovano komuniciranje.

Avtorica nazorno prikaže, da pojem komuniciranje ne dopušča enoznačne in popolne definicije, zato predstavi več delnih definicij, ki izpostavljajo ključne vidike komuniciranja (simbolnost, interakcijska in transakcijska narava procesa komuniciranja, komuniciranje kot socialno delovanje, mediiranost in kontekstualnost komuniciranja). Med procesi, ključnimi za medosebno komuniciranje, velja izpostaviti njeno temeljito obravnavo kognitivne predelave sporočil, ki sega od sprejemanja, selekcije, kategoriziranja, organiziranja in interpretacije sporočil do oblikovanja sporočil, pri čemer igrajo pomembno vlogo različni kognitivni konstrukti, pristranskosti in komunikacijski slogi. Knjiga nam v nadaljevanju daje vpogled v ključne značilnosti jezika kot socialnega in kulturnega sistema ter s tem v osnove semantike in pragmatike. Med drugim bralce na kratko seznanja s teorijo govornih dejanj, teorijo koordiniranega upravljanja s pomeni, pa tudi z osnovami konverzijske in diskurzivne analize.

Naslednje obsežno poglavje se ukvarja z različnimi vidiki neverbalnega komuniciranja, od konceptualizacije in opredelitve do funkcij in dinamike procesov neverbalnega komuniciranja. Avtorica se posebej ustavi pri posameznih tipih neverbalnih sporočil (objezikovni ali paralingvistični znaki, pogled, govornica obraza, geste, telesni videz, dotik, telesna razdalja, komuniciranje s prostorom). To poglavje dopolnjuje poglavje o čustvenem komuniciranju, kjer avtorica še natančneje razdela raznolike načine izražanja čustev in občutkov skozi komuniciranje. To poglavje je dragoceno zato, ker sporočanja čustev ponavadi ne problematiziramo oz. prevprašujemo, saj je največkrat prikrito. Izrecno in javno izražamo le del čustev, toda čustva imajo pomembno sporočilno vrednost in moč ter so motivacijski sistem za komuniciranje. Čustva veljajo za integralni del komuniciranja in nasprotno, komuniciranje vselej poteka v določenem čustvenem kontekstu. M. Ule se tudi te teme ne loti površno, temveč poglobljeno predstavi pojem čustev (tudi nasproti občutjem in afektom) ter različne teorije čustvenega izražanja.

V poglavju o odnosnem komuniciranju se bralci seznanijo z odnosno funkcijo komuniciranja, vzorci in značilnostmi odnosnega komuniciranja (npr. z razvojem odnosov, psihološko dinamiko odnosov, vzajemnostjo in intimnostjo), posebej pa tudi s samopredstavljanjem in upravljanjem z vtisi v komuniciranju. Ker avtorica dvomi v to, da se nam odnosi kar zgodijo, torej, da se za dobre odnose ni treba truditi, sta pomembni poglavji o konfliktnem in podpornem komuniciranju. M. Ule predstavi različne načine upravljanja z napetostmi in konflikti v odnosnem komuniciranju, pri čemer izhaja iz pojasnitve njune dinamike. Podporno komuniciranje nam predstavi kot besedno in nebesedno komuniciranje, ki ima namen pomagati tistim, za katere zaznamo, da potrebujejo pomoč (str. 340). Avtorica se ukvarja tudi z značilnostmi te pomembne vrste komuniciranja, pa tudi z značilnostmi empatije in empatičnega komuniciranja. Posebno podpoglavje se dotika vloge podpornega komuniciranja v zdravstvu.

Zaradi nujnosti komuniciranja s pripadniki drugih kulturnih skupin v sodobnem, vse bolj globaliziranem svetu je zelo aktualno poglavje o značilnostih medkulturnega komuniciranja. Pri medkulturnem komuniciranju prihaja do resnejših nesporazumov na odnosi, ne na jezikovni oz. sporočilni ravni. M. Ule opozarja, da je treba upoštevati medkulturne razlike in različne socialne kontekste ter da je zato potrebno še več empatije, odnosnega sporazumevanja itd. Podobne značilnosti veljajo tudi za komuniciranje z ljudmi iz drugih mikrokultur znotraj iste jezikovne skupine. Avtorica posebej opozori tudi na problem stereotipiziranja, predsodkov in izključevanja v medkulturnih odnosih in komuniciranju.

Poglavje o posredovanem komuniciranju ponuja kakovosten vpogled v raznovrstnost teorij in najnovejša spoznanja na dotičnem področju, ki se pospešeno razvija v zadnjem obdobju. Poleg tega avtorica podaja lastne premisleke o predpostavki o revolucionarnem vplivu svetovnega spleta na medosebno komuniciranje, o vplivu posredovanega komuniciranja na vsakdanje življenje in zasebnost ter o perspektivah komuniciranja v medializirani družbi. Po prepričanju M. Ule ponuja svetovni splet obenem odnosno puščavo in preobilje odnosov, predvsem pa spreminja podobo in

pomen vsakdanjega družinskega življenja, saj prek posredovanega komuniciranja v zasebnost vdira računalniško posredovana javnost.

Vse teme so obdelane teoretsko in hkrati z občutkom za vsakdanji svet, saj je komuniciranje navsezadnje osnovna in univerzalna dejavnost ljudi. Knjigo odlikujejo številni primeri, ki osvetljujejo posamezne teorije in teze. Teh primerov bodo posebej veseli bralci, ki v knjigi iščejo uporabne nasvete. Nasploh pa avtorica pri obravnavi različnih komunikacijskih praks izhaja iz preverjenega »recepta«, in sicer da je poznavanje teorije najboljša priprava na prakso, saj ti omogoča uporabo v mnogoterih, tudi povsem nepredvidljivih komunikacijskih položajih in odnosih. To vsebinsko zelo bogato in kompleksno delo je presežno ne samo v slovenskem strokovnem in znanstvenem prostoru, ampak tudi v svetovnem merilu. Ob množici poljudnih del in učbenikov o medosebnem komuniciranju gre nedvomno za najbolj celovit, koherenten, poglobljen in filozofsko premišljen učbenik.

Pomembno je izpostaviti tudi avtoričino ločevanje med reflektivnimi, nerefleksivnimi, emancipatornimi, instrumentalnimi in ekspresivnimi načini ter vzorci komuniciranja in njeno zavzemanje za neformalno dialoško etiko. Danes moramo namreč biti prav vsi sposobni izbirati med različnimi, tudi zelo agresivnimi in manipulativnimi komunikacijskimi možnostmi, ki so na razpolago oz. nas skušajo preplaviti (npr. oglasna sporočila, medijski nasveti o praktično vseh vidikih vsakdanjega življenja in življenjskega stila). Že celo otroci, ne samo odrasli, morajo obvladati obsežen nabor veščin, da lahko kompetentno komunicirajo v družini, z vrstniki, v šoli, prek spleta itd. Avtorica pravi, da je knjiga »neke vrste zgodba o oblikovanju komunikacijskih kompetenc in strategij, zgodba, ki zadeva tudi našo samopodobo, odnose, družbene prakse in ideologije, ki so in v kolikor so, obeležene s komuniciranjem« (str. 10–11).

M. Ule v knjigi *Psihologija komuniciranja* pokaže in dokaže, da so komunikacijske veščine vselej tesno povezane z etičnim vidikom. Zadnje poglavje govori o novi etiki komuniciranja. Avtorica se zavzema za reflektivno komunikacijsko etiko, ki se bolj kot na normah in splošnih načelih o komunikacijskem obnašanju gradi na občutljivosti ljudi za odnose, za komunikacijske podrobnosti, na usklajenosti med verbalno in neverbalno razsežnostjo komuniciranja, na empatiji in na ravnotežju v socialnih izmenjavah. Po tej etiki je dovolj, če se udeleženci nekega diskurza držijo demokratičnih načel vzpostavljanja diskurza, ob čemer vsak pri sebi gradi reflektivno komunikativno držo. To seveda ne izključuje možnosti soglasja glede določenih skupnih vrednot, načel, moralnih pravil, vendar ni nujno, da v diskurzu do njih pridemo. Možno je tudi soglasje o nesoglasju. Taka etika podpira civilnodružbeni model komuniciranja.

Monografija je zanimiva in aktualna tako z znanstvenoteoretskega kakor tudi s strokovno-uporabnega in praktičnega vidika. Dragocena je za komunikologe, psihologe in strokovnjake z različnih področij (npr. svetovalnega dela, prava, medicine), v njej bodo veliko uporabnih spoznanj našli prav vsi bralci. Prav gotovo se bodo bralci zabavali ob številnih karikaturah in bodo prebrano dodatno premislili ob številnih likovnih upodobitvah, ki spremljajo besedilo. Dodati velja, da *Psihologija komuniciranja* dopolnjuje avtoričino življenjsko delo – doslej najpopolnejši slovenski učbenik *Temelji socialne psihologije* (1994, 1997, 2000) oz. *Socialna psihologija* (2004). Delo *Psihologija komuniciranja* je temeljita nadgradnja in razširitev učbenika *Psihologija tržnega komuniciranja* (v soavtorstvu z M. Klinecom 1996) in hkrati na višji ravni zaokroža ukvarjanje s komuniciranjem v zdravstvu, ki ga je avtorica obdelala v knjigi *Spre gledana razmerja: O družbenih vidikih sodobne medicine* (2003).

Marinko Banjac

**Andrej Kurnik: Biopolitika – Novi družbeni boji na horizontu.
Ljubljana: Založba Sophia, zbirka Sodobna družba, 2005.
248 strani (ISBN 9616295-71-7), 3.900 SIT**

Andrej Kurnik se v knjigi *Biopolitika: Novi družbeni boji na horizontu* ukvarja s fenomenom družbenih gibanj in politično teorijo. Najpomembnejša ugotovitev, ki pripelje k osrednji tematiki tega znanstvenega dela, je, da so obstoječe prevladujoče politične teorije in prakse emancipatornih gibanj v krizi in da zaradi svojih zastavitev ne morejo ponujati kritike in izziva globalnemu sistemu, ki ga poganjata logika kapitala in stanje permanentne vojne. Zato Kurnik v središče analize postavi gibanje gibanj, globalna družbena gibanja, v katerih vidi nove možnosti upornih strategij in emancipatornih potencialov onkraj globalne biooblasti (avtor njeno konkretizacijo označuje tudi kot sprego neoliberalizma in nasilne dominacije), ki želi nadzorovati in si podvreči ne samo življenja, temveč tudi telesa posameznikov.

Teoretiziranje o sodobnih gibanjih Kurnik opravi izven ustaljenih znanstvenih kategorij, ki se sicer v politološki znanosti najpogosteje uporabljajo pri razlagi tovrstne tematike. Še več, opazno je zavračanje teorij, ki iščejo konsistenco. Namesto tega ponudi razumevanje gibanja gibanj skozi nov kategorialni aparat, skozi teorijo v gibanju (str. 1). Pri njej vztraja, saj naj bi uspela pokazati in hkrati ponuditi razumevanje nastajajočih gibanj s (pre)potrebim novim kategorialnim aparatom. Prepotrebno zato, ker želi avtor monografije predstaviti in motriti nova družbena gibanja, ki so se pojavila po pojavu paradigmatskega skoka izražajočega se v in ob vzpostavitvi globalnega integriranega kapitalizma, globalizacije, konca nacionalne države ipd. Ob teh novih dejanskostih je razlaganje in osmišljanje političnih pojavov z zastarelimi kategorijami neprimerno, poleg tega pa je, kot že rečeno, oblikovanje novih koncepcij v teoriji v gibanju potrebno zato, da se osvobodimo spon hegemonke politične znanosti in da bi z njeno pomočjo gibanje razvilo lastno potencialnost.

Kurnik v knjigi ne išče in ne postavlja strogih linij argumentacije niti ne poskuša graditi teoretiziranja v okviru utečenih in nemalokrat tudi omejenih načinov oblikovanja znanstvenih razprav, temveč precej bolj prosto in svobodno oblikuje lastno, pogosto metaforično zelo bogato argumentacijo. Zato morda tudi ni smiselno v recenziji predstavljati osrednje tematike knjige po zaporedju poglavij, pač pa prilagoditi obravnavo tega inovativnega podjetja v pregleden vsebinski prikaz.

Tako gre najprej predstaviti sistem, v katerem nastajajo nova družbena gibanja in njihov položaj v njem. Seveda gibanje gibanj ne vznika v praznem prostoru, temveč je pojav, reakcija na globalne družbenopolitične razmere in razmerja. Avtor tu pomembno mesto nameni globalizaciji, ki je ne pojmuje (zgolj) kot širitev kapitalističnega sistema in z njim prežete ideje svobodnega trga. Zato je niti ne osmišlja kot fenomena ali zarote kapitalističnih elit. Opredele jo v prvi vrsti kot kompleksno genealogijo (str. 20), kot krizo modernih oblik suverenosti in hkraten proces preoblikovanja struktur globalnega gospostva, Imperija oziroma vseprisotne biooblasti. Po Kurnikovem mnenju gre za stanje permanentne globalne vojne, izrazito nedemokratično in avtoritarno gospostvo. Pri tem se pojavlja družba kontrole, njeni mehanizmi pa se usmerjajo k vzpodbujanju, vodenju in upravljanju življenja. Organizacija oblasti se osredotoča na disciplino teles posameznikov in regulacijo prebivalstva. Kurnik posebej opozori, da v takem oblastnem vzorcu ni možna dialektika civilna družba – država, ki jo predpostavlja moderna politična teorija. Če je oblast vseobsegajoča in če seže v življenje posameznikov, potem tudi ne more biti posameznikove zasebnosti, ki jo zgornji dualizem predpostavlja. Tudi zato je treba strategije osvoboditve in emancipacije prenesti ter premišljati z drugačnih izhodišč – tako teoretičnih kot praktičnih. Globalizacija je tako po Kurnikovem mnenju skozi prizmo dialektike tudi nov kontekst,

nova priložnost družbenih gibanj, komunikativni prostor upornih subjektivitet, katerih želja je uresničitev novih, svobodnejših oblik življenja.

Kaj sploh je biopolitika, ta politična paradigma, katere nosilec naj bi bilo gibanje gibanj? Kurnik prikaže razvoj omenjenega koncepta prek genealoške metode, pri tem pa se opira na Foucaultovo razumevanje biooblasti in biopolitike. Uvedba slednjih konceptov pomeni predvsem premislek in končno zavrnitev klasičnih teorij suverenosti. Vpogled je usmerjen na razmerje med oblastjo in (njej podvrženim) subjektom, pri čemer je odpuščena predpostavljena ločenost oblasti in tistega, nad katerim se izvaja. Koncept biooblasti namesto tega ponudi predvsem novo umevanje razmerja med oblastjo in populacijo, pri čemer je družbeni *telos* politični problem, ki ga gospostvo razrešuje preventivno. Nosilci moči proizvajajo delujoče subjektivitete, njihove odnose. Oblast deluje prek regulativnih mehanizmov, ki usmerjajo življenja posameznikov. Intervencije in urejevalne kontrole (str. 139) omogočajo upravljanje teles in posameznika. Ker torej transcendence oblasti ni, je možno le, da v razmerju oblast – subjekt velja pravilo imanence. S tem izgine tudi zunanost, biooblast je vseobsegajoča in zato je osvoboditev modernega subjekta iluzija. Ravno te okoliščine, ta navidezni prostor brez zunanosti je kraj iskanja zunanosti. Arhitekti biopolitičnega terena – nova globalna gibanja – počnejo prav to. Gibanje gibanj je v tem smislu predvsem potencialnost in nastajanje. Izražajo nastajanje novih političnih subjektivitet, ki niso zaprte in se ne omejujejo, pač pa so tesno povezane z bojem. Z bojem, ali morda bolje, z uporom želi gibanje gibanj poiskati zunanost v svetu brez zunanosti.

Gibanje gibanj je prostor mrežnega delovanja, ki izstopa iz klasične politične prakse in je ravno zato sposobno novih konceptov, praks in organizacijskih rešitev. Nova vzpostavljajoča se gibanja delujejo na biopolitičnem horizontu, kjer se ne podrejajo in ne pristajajo na kontinuiteto etabliranih védnosti in institucij (str. 212), temveč iščejo inovativne momente, kjer obstajajo možnosti absolutnega začetka. Ker tovrstna gibanja povsem zapuščajo teren idej reprezentativne oblasti, brez katerih si v ustaljenih političnih praksah ne znamo predstavljati političnih sistemov, tudi ne predstavljajo nikogar, ker ne delujejo po predstavniškem načelu, temveč ohranjajo znotraj enotnosti popolno heterogenost. To pomeni, da so subjekti v gibanjih relativno enotni glede potrebe po odsotnosti oblasti, lastnine in dominacije ter bega od družbe dela, vendar, kot pravi Kurnik, singularitete v njih prek sodelovanja vzpostavljajo skupnost, ohranjajo notranjo heterogenost in na ta način razbijajo totalitete in omejevanja (str. 227). V njih nastajajo nove oblike politične mediacije in organiziranosti, ki zaradi neutemeljenosti lahko zahtevajo svobodo komuniciranja, medsebojnih razmerij in nenazadnje vsakršnega vidika življenja. Gre torej za krizo modernih institucij suverene oblasti in gibanje gibanj v takem prostoru ponuja lastne oblike produktivnosti in ustvarjalnosti v recipročnih odnosih, sodelovanju ter solidarnosti subjektivitet v njej. Ni osmišljena na terenu nasilja in nenasilja, kamor jo potiska oblast, ki s tem poskuša po Kurnikovem mnenju prekriti strukturno nasilje, ki je nasilje nje same. Namesto tega želi biti prostor aktivnega konsenza, medsebojnega razumevanja in končno proteza nove družbene biti.

Vsekakor ni pomemben samo očrt tega, kaj gibanja so in za kaj se zavzemajo, pač pa tudi razlaga načinov in strategij, s katerimi se gibanja uveljavijo na biopolitičnem horizontu. Eno bistvenih vprašanj torej je, kakšne so praktične emancipacijske strategije, s katerimi gibanje mnogoterosti poskuša preseči utrjene in uveljavljene družbenopolitične konstalacije. Odgovor ni in ne more biti enoznačen. Tudi Kurnik teh strategij ne identificira enopomensko, z njimi ne želi postavljati omejujočih predpisov in načel, po katerih naj bi gibanja delovala. Prek konceptov, kot so minorna politika, skupnost katerekoli singularitete, au milieu, obraznost in konstituirajoča oblast, nam pokaže možne prodore k uresničevanju zamisli in idejnega vodila, h kateremu stremi gibanje, oziroma tistega, kar želi gibanje postati. Ravno v tej mavrici heterogenosti možnosti in strategij je potencialnost gibanj k postajanju novega kreativnega začetka izven kontinuiranega toka etabliranih vednosti, institucij in sistemov. Morda gre pri tem izpostaviti konstituirajočo oblast, ki stoji nasproti konstituirani oblasti. Medtem ko je slednja utemeljena v modernih ide-

jah suverenosti, nacionalizma, države ipd., se prva utemeljuje ravno z odsotnostjo utemeljitve. Konstituirajoča oblast je subjekt, ki nastane kot snetje, odvod.

Knjiga A. Kurnika pomeni vsekakor svež in nov pristop k razumevanju vprašanja družbenih gibanj, kakršnega v tako obsežni teoretični razdelavi v Sloveniji še ni bilo. Gre za inovativen, čeprav ravno zaradi mnogih poimenovanj, ki so bila v politološki znanosti doslej neobičajna, včasih širšemu krogu bralcev ne takoj doumljiv prispevek v našem akademskem prostoru. Posebej je dobrodošlo avtorjevo vključevanje lastne terenske izkušnje, ki daje knjigi posebno težo pri razumevanju oblikovanja in delovanja emancipatornih gibanj. Z avtobiografsko komponento doda tudi na teoretičnem nivoju misel in zahtevo po subjektivnosti in vključenosti, za kateri Kurnik trdi, da v hegemonskih družbenopolitičnih sistemih (in politoloških teorijah) umanjata. Morda bi lahko Kurnik obsežni kritiki modernih prevladujočih kategorij iz politične znanosti dodal v večjem obsegu tudi njihovo nekoliko podrobnejšo predstavitev in analizo. Toda kljub temu je delo v smislu inovativnega širjenja konceptualnega horizonta akademskega in intelektualnega umevanja družbenih gibanj vsekakor presežek. Kurnik, ki torej ni le teoretik družbenih gibanj, pač pa tudi njihov aktivist, je v recenziranem znanstvenem delu svoj položaj prevedel v normativno iskanje kritike trenutnega prevladujočega (neoliberalnega) sistema in dejanskih političnih osvobajajočih upornih praks.

Aleš Črnič

Rodney Stark: The Victory of Reason – How Christianity Led to Freedom, Capitalism, and Western Success.
New York: Random House, 2005.
281 strani (ISBN 1-4000-6228-4), 25.95 USD

Ameriški sociolog Rodney Stark je svetovno znan po svoji celoviti teoriji religije kot racionalne izbire, ki je od svoje prve objave (skupaj z W. S. Bainbridgeem) pred dvema desetletjema v znanstveni javnosti naletela na številne (tako pozitivne kot negativne) odzive, pa tudi po svoji teoriji o zgodnjem širjenju krščanstva. Sicer je kariero začel kot novinar, kar je razvidno tudi iz neposrednega in privlačnega stila pisanja, ki je značilen za njegov obširen strokovni opus. Vendar pa je vse bolj očitno tudi dejstvo, da njegovo delo v zadnjih letih postaja vse manj znanstveno in vse bolj popularno, po selitvi na evangelijsko univerzo Baylor v Teksasu pa bi lahko rekli tudi vse bolj apologetsko (seveda v smislu apologije krščanstva). Tako je njegovo zadnje delo, na katerega so se v javnih polemikah sklicevali tudi že nekateri slovenski teologi, naletelo na izjemno kontroverzne odzive: številne ameriške krščanske institucije knjigo brezpogojno hvalijo, raznovrstne laične in strokovne/znanstvene institucije pa so do nje izjemno kritične.

Temeljni problem Starkove *Zmage razuma* je vsekakor enodimenzionalnost oz. monokavalnost pri dokazovanju izjemno široke in tudi drzne teze, katere vsebino zgovorno povzema podnaslov knjige: *Kako je krščanstvo pripeljalo do svobode, kapitalizma in zahodnega uspeha*. Delo je nastalo primarno iz kritike slavne Webrove teze o protestantski etiki kot ključnem vzgibu za nastanek kapitalizma, a ga je avtor hkrati zastavil še dosti bolj ambiciozno – v nekaterih elementih krščanstva, predvsem v pojavu racionalne teologije, vidi nič manj kot temeljni vzrok za nastanek moderne zahodne civilizacije. Kako daleč gre avtor pri tem, je razvidno iz sklepa knjige, kjer med drugim zapiše: »Krščanstvo je ustvarilo zahodno civilizacijo. Če bi Jezusovi učenci ostali obskurna judovska sekta, se večina med vami ne bi naučila brati, ostali pa bi brali z ročno prepisanih zvitkov. /.../ Danes bi živeli v svetu despotov, brez univerz, bank, tovarn, očal,

dimnikov in klavirjev. V svetu, v katerem večina otrok ne doživi starosti petih let, mnogo žensk pa umre pri porodu – v svetu, ki se resnično nahaja v ‘temnem veku’.«

Dokazovanje idejnih izvorov sodobnega sveta v krščanstvu ni nič novega (čeprav nas avtor na nekaj mestih prepričuje drugače): kako so nekatere krščanske teološke kategorije, kot npr. ideja o individualni odrešitvi, vloga človekovega razuma v krščanski teologiji ali s tem povezana ideja o progresu/napredku zgodovine, vplivale na nastanek modernega sveta, so pokazali že številni zgodovinarji, sociologi, religiologi in drugi družboslovci. Ti vplivi so nesporni, razlikujejo se le ocene njihovega obsega. Zelo redko pa v resni strokovni literaturi najdemo tako apologetsko poenostavljanje izključno pozitivnega vpliva krščanstva na razvoj zahodne civilizacije ob hkratnem očitnem zanemarjanju prav tako znanih negativnih vplivov, ki jih je krščanstvo kot institucija v svoji dolgi zgodovini tudi imelo na nastanek in razvoj modernega sveta. Govoriti o rojstvu razuma znotraj krščanstva in poudarjati njegove ekskluzivne zasluge za pojav ideje o posameznikovi svobodi, nastanek znanosti, demokracije, kapitalizma ipd., pri tem pa popolnoma zanemariti temno plat krščanske zgodovine (inkvizicija npr. v knjigi ni omenjena; avtor se ne sprašuje, kako je cerkev vplivala na svobodo in znanstveno dejavnost Galileja, Kopernika idr.) je vsekakor problematično.

Na številnih mestih avtor dokazuje razlike med krščansko in drugimi teologijami (ki naj bi bile možne zgolj v monoteističnih abrahamskih religijah, kar je nadvse sporno in bi zaslužilo posebno obširno obravnavo) in vsaj implicitno, mestoma pa tudi eksplicitno zagovarja večvrednost krščanstva v primerjavi z drugimi religijami. Pri tem dosledno zanemari številna zgodovinska dejstva, ki govorijo o nekaterih doktrinarnih in drugih značilnostih judaizma, islama, hinduizma in tudi drugih religij, ki niso v skladu z njegovo tezo, saj zgovorno pričajo o kompleksnih in večplastnih vplivih teh religij na razvoj sodobnega sveta. Med težje razumljive elemente knjige gotovo sodi avtorjevo dokazovanje, kako v judaizmu in islamu umanjka ideja napredka, in še bolj njegovo poudarjanje odsotnosti njunih odgovorov na vprašanja »poslednjega pomena«. Najbolj sporna pa je gotovo teza, ki judaizmu in islamu – v nasprotju s krščanstvom – oporeka razumnost: to ni le zgodovinsko in teološko netočno, temveč v današnjem svetu lahko tudi potencialno nevarno, kar je nazadnje zgovorno pokazalo papeževo predavanje na univerzi v Regensburgu.

Nenavadno je tudi skrajno poenostavljeno predstavljanje krščanstva kot monolitne religije brez bistvenih notranjih razlik, katere teološki koncepti naj bi pripeljali do modernosti. Govoriti npr. o svobodni volji kot temelju celotnega krščanstva pomeni zavestno zanemariti vsaj protestantsko idejo o predestinaciji, da o številnih drugih razlikah med katolicizmom, protestantizmom in tudi pravoslavljem niti ne govorimo.

Še bolj problematično je avtorjevo sistematično zanikanje/zmanjševanje vpliva grške filozofske tradicije na nastanek sodobne zahodne kulture: pri iskanju temeljev modernosti izpostaviti le dva krščanska misleca – Avguština in Tomaža Akvinskega –, hkrati pa skoraj v celoti zanemariti Sokrata, Platona, Aristotela, Arhimeda, Evklida itd., je seveda očitna redukcija dejstev. Če drugega ne, je v Avguštinovem času potekala intenzivna izmenjava idej med misleci različnih religij, kar na več mestih poudarja tudi sam Avguštin; tudi Tomaž Akvinski se neredko eksplicitno sklicuje na grške predhodnike (in pri tem ne pozablja na islamske učenjake, po zaslugi katerih je nezamenljivi del grške misli sploh našel mesto v temeljni dediščini Evrope).

Krščanstvo je brez dvoma pomemben temelj zahodne civilizacije in to nam Starkova knjiga lepo pokaže. Nikakor pa ni edini. Moderni Zahod temelji tudi na drugih miselnih tradicijah in drugih religijah. Omeniti velja vsaj muslimane, ki so v določenem obdobju zavzeli velik del Evrope (kljub domnevni nerazumnosti in »zaostalosti« so v obdobju od razpada Rimskega imperija do nastanka novega veka vsaj v nekaterih elementih očitno prekašali številne »krščanske« države) in zapustili pomembno dediščino, k nastanku kapitalizma pa so brez dvoma svoj – po mnenju številnih družboslovcev ključni – delež prispevali tudi Judi. Teh razsežnosti v knjigi preprosto ni zaslediti.

Zmaga razuma je na nek način poskus reinterpretacije svetovne zgodovine: velika večina zahodnih mislecev namreč vidi v kompleksnih procesih francoske in industrijske revolucije, razsvetljenstva itd. bolj ali manj radikalen prelom s preteklostjo, Stark pa ambiciozno in mestoma že kar strastno dokazuje, kako naj bi razvoj potekal premočrtno od vzroka (v krščanski teologiji) do današnjega sveta. Po njegovem so se domala vse za nastanek modernega sveta pomembne stvari zgodile v času med Avguštinom in Tomažem Akvinskim. A prepričljivo dokazovanje tako smeje teze bi brez dvoma zahtevalo bolj konsistenten in dosleden metodološki pristop: zgolj postavljanje trditev in njihova ilustracija z zgodovinskimi in drugimi dejstvi, ki se z njimi ujemajo (ob hkratnem (pre)očitnem zanemarjanju vsega, kar bi jim lahko nasprotovalo), je vsekakor premalo.

Takšno na videz strokovno in zaradi očitnega poenostavljanja in reduciranja mogoče za nekritičnega bralca tudi prepričljivo »dokazovanje« večvrednosti krščanstva, ki naj bi bilo bolj ali manj edino jamstvo modernosti, je danes, ko se pred našimi očmi kot samoizpolnjujoča se prerokba vse bolj udejanja Huntingtonova teza o spopadu civilizacij in ko muslimanski svet zaradi kompleksnih kulturnih, socialnih in političnih razmer izjemno občutljivo reagira na odnose z Zahodom, milo rečeno problematično. Kompleksen problem sobivanja v sodobnem globaliziranem svetu bomo lahko rešili le z natančnim poznavanjem njegovih raznovrstnih izvorov, z razumevanjem podobnosti in razlik med vse številčnejšimi deli, ki ga sestavljajo. A k takšnemu nujno potrebnemu znanju zagotovo ne prispeva nekritično povečevanje le ene, tj. svoje tradicije.

Sašo Stojanov

Dubravka Ugrešić: Kultura laži.

Ljubljana: Študentska založba, zbirka Beletrina, 2006.

360 strani (ISBN 961-242-065-3), 4.590 SIT

Prevod: Maja Brotschneider, Andrej Jaklič, Jana Unuk, Gregor Butala,
Jurij Hudolin, Ivana Vinovrški

Zbirka antipolitičnih esejev, kot je bila podnaslovljena knjiga *Kultura laži*, je izšla leta 1995 v nizozemščini, dopolnjena pa leta 1996 v Zagrebu, in sicer pri založbi Arkzin v zbirki Bastard. *Kultura laži* omogoča na videz nemogoče. To nemogoče je odnos med posameznikovim pripadanjem narodu in njegovim spogledovanjem s kritičnim distanciranjem do lastnega naroda, točko težko dosegljive nevtralnosti. Pisateljica D. Ugrešić uteleša to, česar večini njenih stanovskih kolegov in kolegic ni uspelo bodisi zaradi njihovega enodimenzionalnega pogleda na položaj, bodisi zaradi pretiranega patriotizma, ali pa zaradi sugeriranja s strani t. i. političnih elit. Njena sposobnost nenehne identifikacije zdaj s hrvaško etnijo, spet drugič s srbsko, lahko pa tudi z nobeno priča o izjemni problematičnosti točke nevtralnosti v času vojne. Toliko težje se nacionalističnemu filtru ognejo intelektualci in književniki, skratka ljudje na očeh javnosti.

Avtorica spočetka premleva spomine iz lastnega otroštva in premišlja o prevladujoči miselnosti obdobja, v katerem je odrasčala. Gledano s perspektive sedanosti na preteklost, stanje v nekdanji skupni domovini opiše kot večnacionalno, večkulturno in monoideološko, entiteto nedolžnosti, nekaj, kar se ne more izroditi v tisto, kar se v resničnosti potem je – v vojno turbobnost. Mladostniška lahkotnost je verjetno odločala o tem, kje na vrednostni lestvici bodo stale velike ideje, kot so vera, narod, komunizem, partija itn. Če je v odraščajoči fazi življenja lahko to tematiko še zanemarjala, pa ji kot odrasli osebi in pisateljici to ni bilo več dopuščeno. Nekakšen literarno-

nacionalni konsenz je, naj bo intelektualna struja moralna vez naroda v dobrem in slabem, česar pa njena nevtralna moralnost ni dopuščala. Politične elite so v prvi polovici devetdesetih let sproducirale tolikšno medijsko preganjavico, da je bila leta 1993 prisiljena zapustiti svojo domovino, kajti edino dovoljeno načelo umetniškega udejstvovanja je bilo utrditi nacionalno zavest, ustvariti trdno kolektivno jedro. V nasproti stoječih si taborih je torej nastajala vrsta umetniških vsebin, ki so vsaka na svojstven način širile resnico o domovini. V ospredje so čedalje bolj uhajale mitološke vsebine skozi žanre vojaških in domoljubnih pesmi, vojnih dnevnikov in polemik, odprtih pisem in domoljubnih sloganov, kjer je srbska stran Karadžića reprezentirala kot zgolj pesnika velikega kova, medtem ko je druga, hrvaška stran gojila mit o lastni nedolžnosti. Ta vsesplošni nauk je pronical v vse družbene pore, kar je imelo za posledico nastanek ostre delitve na »nas« in »druge«. Na tej točki je D. Ugrešić stopila korak vstran, na lastno pot mišljenja, odtegnjeno od medijske zavesti. Način, na katerega definira koncept nacionalizma, politične ideologije in pripadnosti, lahko prepoznamo kot stanje postmodernega duha, kjer nacionalistična topika nima mesta, če pa se že pojavi, je to znak humanistične regresije. Znano je, da je modernost tista, ki potrebuje narode in ki doseže, da se zdi nacionalnost naravna. Modernost se nujno kaže v obliki »nacionalizma« in prav nacionalizem ustvari narode, in sicer na način, da sebe postavlja v središče zanimanja, svoj obstoj pa gradi na odnosu do drugih, povečini v negativno nastrojenem diskurzu, medtem ko (naj bi bilo) stanje postmodernega človeka položaj nevtralnosti oziroma položaj spoštovanja človekove subjektivitete, ne ozirajoč se na etiketo nacionalnosti. Bralec kaj kmalu uvidi, da je samopremislek avtorice uokvirjen v slednje. Prizadevala si je za celovit prikaz dogajanja, na katerega so vpleteni v vojni tako lahkotno gledali s črno-bele perspektive. Proizvodnjo sovraštva enih in drugih, živečih bodisi v Srbiji bodisi na Hrvaškem ali Bosni, je zlahka poganjala intelektualna srenja pisateljev, pesnikov in narodnih buditeljev. Besede so se prelivale v vsakdanjost življenja, ideologije so bile čedalje ožje in čedalje bolj so segale globoko v življenje posameznika. Stična točka je postala nacionalnost.

V imenu nacionalnosti, kot trdi avtorica, se je zapostavilo biološkost, človečnost in svetost življenja, prednjačiti pa je začela pesem vojne in homogenizacija mišljenja v smislu merjenja kakovosti posameznika izključno na podlagi nacionalne pripadnosti. To, kar je uspelo uvideti njej kot človeku z vzpostavljeno distanco do vojnega terorja, žal ni uspelo ljudem z jasno, toda lažno, izdelano etnično identiteto, ponujeno in zgrabljeno na mah. Pot jugoslovanstva je prispela do nepovratnih razpotij s tem, ko je bilo hipoma treba redefinirati etike nacionalnih skupnosti. Iz enotnega jezika so se začele luščiti besede nacionalnega pomena; srbizmi in kroatizmi. Takratni okviri razmejevanja so omogočali sožitje več narodov, razgradnja teh narodov pa njihovo uničenje s sejanjem smrti. Rdeča nit zbirke esejev je zagotovo vprašanje fluidnosti identitete, njena dvoumnost ter podvrženost stereotipizaciji. Poleg prikazovanja notranjih, etnično-eksistencialističnih prvin avtorica bralca popelje onkraj meja »balkanskosti«, kjer se sooči z videnjem domovine z zahodnega zornega kota, mišljeno tako geografsko kot tudi politično. Védenje, ki ga je pridobila v pogovorih z ljudmi z ulic, kot tudi z ljudmi iz literarnega sveta, ji je razkrilo trdovratnost percepcije nacionalnosti, prevladovanje preživetega dojemanja nacionalne identitete in prelaganje krivde z ene (hrvaške) strani na drugo (srbsko). Imena velikih voditeljev je prekvalificirala v kontrakonzensualne figure, s tem ko jih je soočila z njihovimi po večini kontradiktornimi izjavami, ki jih je izluščila iz njihovih javnih govorov, pri čemer občutek njene humanosti ne zbledi zaradi neagresivne stilske nastavitve.

Med podoživljanjem pisateljčine alternativne medijske reprezentacije vojnega dogajanja na območju nekdanje Jugoslavije se porajajo ideje, misli o načinih za spremembo vase zagledanega nacionalizma. Možnost soočenja ponujata zgodovina in npr. spoznavanje maternega jezika, kjer bi se mladina srečavala s tovrstnimi vsebinami – stremeč k nevtralnemu. Kajti kolektivni spomin si lahko opomore le z nenehnim izobraževanje v tej smeri. Ne s spoznavanjem hagiografij, temveč v literarnem jeziku, za katerega velja najvišja stopnja avtentičnosti. S tem bi bili na poti doseganja freudovskega postulata, ki pravi, da preteklost lahko pozabimo le, če jo analiziramo. S

kolektivno pozabo je mišljeno odpuščanje med dvema sprtima stranema, podobno, kot velja to za slovenski prostor v času druge svetovne vojne. Mnoštvo argumentov na skrajni točki le pripelje do priznanja, da se je poleg osvobodilnega boja proti okupatorju odvijala tudi državljanska vojna. Temeljna zgodovinska analiza bi nemara privedla do nepristranske interpretacije dogodkov. Za vzpostavitev prijateljsko nastrojenih odnosov bo seveda potreben miselni preskok v stanje postnacionalizma, se pravi vrednotenje »drugega« kot akterja, do katerega čutimo spoštovanje. Gre za proces, ki verjetno nima konca, je pa pot plemenitega značaja. Dovolj zgovorna je ugotovitev Billiga, ki koncept nacionalizma vidi kot povsod prisotnega, ponavadi eksplicitno neizražene, toda vedno v stanju pripravljenosti, da se izrazi. Ideja o »zmernem« nacionalizmu, ki mobilizira navijaške skupine k športnemu in kultiviranemu spodbujanju svoje nacionalne reprezentance, hkrati pa vključuje ideje nacionalizma v politični kontekst v najožjem smislu, se pravi na raven parlamentarne razprave, privede do ideologije večvrednosti lastnega naroda.

Kar nam avtorica skuša prikazati, so meje mišljenja, do katerih bomo dopustili, da se nacionalizem izrazi, to pa je odvisno predvsem od nas samih, pri čemer je imunost do političnih floskul in s tem tudi do manipuliranja točka, kamor prideš zgolj z notranjim monologom. V primeru nerazumljivosti se obrnite na *smetišče besedišče* na koncu knjige. Temeljnit premislek bo v vas vzbudil neprijeten občutek, ki ga morda še niste zaslutili – občutek o moči besede.

Karmen Šterk

Sigmund Freud: Spisi o seksualnosti.

**Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo, Zbirka Analecta, 2006.
158 strani ISBN 961-6376-28-4, 3.255 SIT**

Prevod: Eva D. Bahovec, Peter Klepec in Zdravko Kobe

Kdo bi si mislil, da se knjiga *Spisi o seksualnosti*, pod katero je podpisan sam izumitelj seksualnosti kot diskutabilne ideje Sigmund Freud, konča na strani 158! Seveda ne gre za zbirko pavšalnih paberkovanj, ki bi jih med trde platnice zvezal Freud sam, gre za izdajo Društva za teoretsko psihoanalizo. Izdajo v več pomenih besede. Nekje v drugem desetletju 20. stoletja je Freud postajal zelo moden tudi v Ameriki, njegov psihoanalitski prijatelj Alexander Brill je iz prevajanja Freudovih spisov v angleščino napravil vseživljenski poklic. Z zavedanjem o specifičnostih ameriškega trga je nekega dne Brill Freuda mimogrede pobaral, naj vendar napiše neko skrajšano verzijo svojega učenja, nekakšen instantni učbenik, ki bi plehkim in lenim Američanom psihoanalizo približal hitreje in bolje kot gostobesedne teoretske razprave in baročne študije primerov. Ob tem predlogu se je Freud namrdnil in zviška odgovoril Brillu: Če damo Američanom kaj takega, nihče od njih nikoli ne bo bral izvirnih besedil! Verjetno bi se na podoben način namrdnil ob naših *Spisih o seksualnosti*. Kaj niso vendar Freudova zbrana dela (gre za okrog dvanajst tisoč strani) en sam spis o seksualnosti? Če je prva izdaja Društva za teoretsko psihoanalizo razvidna že iz naslovnice, na drugo naletimo takoj pri *Kazalu*; izbranih štirinajst spisov je vse do zadnjega že bilo natisnjenih v slovenskem jeziku! Nekaj v reviji *Eseji*, nekaj v *Problemih* in dva v *Delti*. Nekateri, denimo *Tabu devištva*, so v slovenščini izšli že tretjič. Uredniška politika zvestih bralcev v nakup knjige torej ne bo prepričala. Freudovi spisi sami pa so seveda povsem nekaj drugega. Zgoraj omenjeni *Tabu devištva* vsebuje tehtne premisleke o ženski frigidnosti in antropološke premisleke o družbeni pomembnosti (še) vedno aktualnega nadzora nad žensko seksualnostjo. Ta se imenitno dopolnjuje s spisoma *Značaj in analna erotika* ter *O posebnem*

tipu izbire objekta pri moškem, kjer se govori o moški impotenci ter nastavkih za genezo moške homoseksualnosti. Tudi otrokom in njihovi seksualni radovednosti sta namenjena dva spisa: *O seksualnem razsvetljevanju otrok* in pa *O otroških seksualnih teorijah*. Kompilacija seveda ne more mimo dveh naravnost kanonskih spisov: *Zaton Ojdipovega kompleksa* in *Nekatere psihične posledice anatomske razlike med spoloma*, v katerih je Fred prvič opozoril na dejstvo, da potek razvoja moške seksualnosti ni preprosto analogen poteku razvoja ženske seksualnosti, za katero je še tik pred smrtjo priznal, da mu, vsem teorijam navkljub, še vedno predstavlja svet neznanega. Vsekakor pa je z omenjenima spisoma nakazal glavne prvine koncepta, ki so kmalu postale kruh in sol feminističnim kritikam psihoanalize – kastracijski kompleks. Najlepši iz nabora kratkih Freudovih biserov pa je zagotovo spis *O vsesplošni težnji po ponižanju v ljubezenskem življenju*, ki ga berete na lastno odgovornost. »Če psihoanalitik praktik vpraša,« začenja to razpravo Freud, »zaradi kakšnih tegob ljudje najpogosteje prihajajo k njemu po pomoč, mora – če pusti ob strani različne vrste tesnob – odgovoriti: zaradi psihične impotence« (str. 60). Psihično impotenco definira kot stanje v ljubezenskem življenju, kjer ni prišlo do zaželenega združitve med tokom nežnosti in tokom čutnosti. Tudi zaradi zahtev, ki jih pred zahodni svet postavlja ideal romantične ljubezni, katerega temeljna odlika je seksualno precenjevanje ljubezenskega objekta, se neredko zgodi, da ljubimo brez poželenja, in ko poželenje imamo, ne moremo ljubiti. Če pustimo ob strani žalostno dejstvo, da vsaka spolna zadovoljitev zmanjšuje erotično privlačnost objekta, da se, kot se rado reče, ljubezen preprosto iztroši, obstajajo še bolj tubodne posledice obstoja dveh vrst tokov v ljubezenskem življenju. Ko je to ireverzibilno stekano v dve smeri, se lahko človek v ljubezenskem razcepu zaščiti z razcepom v svetu objektov; romantično precenjevanje ostane zavezano objektom ljubezni, seksualnim objektom pa se dodeli psihično ponižanje. »Čim je izpolnjen pogoj ponižanja, se lahko čutnost svobodno izrazi, privede do znatne seksualne zmožnosti in visoke stopnje ugodja« (str. 64). Ljubezensko življenje moškega v današnji kulturi nasploh nosi pečat dvojnosti toka nežnosti in čutnosti: »moški se zaradi strahospoštovanja /Respekt/ pred žensko v svoji seksualni dejavnosti skoraj vedno počuti utesnjenega in svojo polno potenco razvije šele tedaj, ko ima pred sabo ponižan seksualni objekt; kar pa je spet povezano z okoliščino, da se v njegove seksualne cilje vključujejo tudi perverzne komponente, ki jih ne upa zadovoljiti pri ženski, ki jo spoštuje« (str. 66).

Ne glede na v uvodu zapisano kritiko so *Spisi o seksualnosti* vendarle izbor besedil, ki si zaslužijo tudi drugo ali tretje branje, čeprav bi od uredništva Zbirke Analecta bolj z veseljem pričakali izid kakšne izmed številnih Freudovih korespondenc. V slovenskem jeziku namreč nimamo niti ene.

Katja Pesjak

Dominique Laporte: Zgodovina dreka.
Ljubljana: Študentska založba, zbirka Koda, 2004.
159 strani (ISBN 961-6446-64-9), 2.650 SIT

Prevod: Suzana Koncut

V knjižnem delu D. Laporta vzporedno potekata dve zgodbi, ki na prvi pogled nimata nič skupnega. Gre za prezentacijo izgradnje identitet modernega subjekta in za prezentacijo politike »dreka«. Ravnanje s človeškimi iztrebki in odpadki nasploh avtor postavi ob bok koncepta mesta,

nacionalne države in razvoja kapitalizma. Obe strani odražata humanistični mit o superiornosti človeške civilizacije.

Avtor v knjigi začne s problemom enotnega jezika ter izpostavi njegovo (ne)razumljivost in (nes)končnost. Ideja države je obstajala že pred 16. stoletjem. V 16. stoletju je Machiavelli kot eden od začetnikov moderne politične znanosti že govoril o morali države in o politiki. Renesansa je zasnovala načrt nacionalne države in povezovanja ozemelj s skupnim jezikom in denarjem. Za moderno državo, kakršna se je rojevala, je bila značilna sekularizacija, religija je dobila nadomestke, kot so politična lojalnost, poslušnost in patriotizem. Podrejenost in uobgljivost je veljala cesarju in državi, ne več božjemu občestvu. Eden od ediktov iz 16. stoletja ureja problematiko razdrobljenosti jezika in pravi, da je treba bodoči skupni jezik za to, da bi postal zlati jezik, očistiti vseh nepotrebnih primesi vseh črk, ki se ne izgovarjajo. Ta jezik bo ekvivalent vsem drugim jezikom v državi in bo na imperialističnih ozemljih ohranjal svoj primat, razširjenost in zgodovinski obstoj brez možnosti izginotja, izumrtja. Čisti, zlati jezik in čista, bogata mesta so ponos vsake države in popolnoma vsak posameznik si mora prizadevati, da se zastavljeni cilj doseže. Ljudstvo je treba motivirati, da sprejme potrebo po državi, ter ga prepričati, da ima država kompetence za poseganje na področja, ki so bila posameznikom odvzeta (zakonodaja, davki ipd.). Pod pretvezo državne varnosti, državnega interesa ali izključnega privilegija se skriva moč države nad ljudstvom. Verjamejo v to moč in jo podpirajo, saj naj bi bila uporabljena v dobro za državo in ljudstvo. Meščanom se ni treba ubadati s tem, kako bodo uresničili dobronamerno vladarjevo potezo očiščenja mestnih smrdljivih ulic, saj edikt iz leta 1539 jasno določa, kako se bo ravnalo z odpadki. Nič več zlivanja urina, fekalij, krvi, pepela in drugih odpadkov po ulicah. Zahteva se izgradnja t. i. zasebnih kotičkov, kjer se opravljajo potrebe in hranjenje izločkov ter odpadkov pred svojimi vrati, na svojem dvorišču. Z zapisanim pravilnikom se iztrebki institucionalizirajo, niso več vsem na oči, odpadki postanejo lastnina in njihovo urejanje se prenese v sfero zasebnega, kjer vsak poskrbi za svoje govno. In meščani to storijo. Brez kakšne posebne skepse, ker je to dobro za mesto, za vladarja, za državo. Kajti On že ve.

Začne se oblikovati in utrjevati zgodovinska ločnica med javnim in zasebnim. Politika odpadkov gre z roko v roki s spreminjanjem oblik družbenosti. Začenja se individualizacija vseh družbenih praks, slabljenje sosedskih vezi ter krepitev družine in intimnosti znotraj nje. Razvijanje mest in trgov je podlaga kapitalistični proizvodnji, kjer vladata etika trga in lastnega interesa. Spremeni se odnos do sebe, do sveta in odnos do vključenosti v ta svet. Iztrebek pred vrati je sicer zasebna stvar, pa vendar javnosti razkriva naravo zasebnega (urejenost – neurejenost, grdo – lepo). Postopoma vse stvari postanejo tržne (zemlja, delo, lastnina) in vse pripomore k akumulaciji kapitala. Tekmovalnost izpodrine kooperativnost in tudi zasebno na oči javnega je kategorija, ki lahko vodi v uspeh ali neuspeh. V mestu oz. državi se pripravlja prostor za proizvodnjo in za bogatenje čiste, zaščitniške države, po besedah avtorja pa je gibalno vsega odnos subjekta do njegovega »dreka«, ki je njegova lastnina.

Namreč, ko so odpadki in iztrebki postavljeni pred lastna vrata, pride uslužbenec, poslan od države, da to nesnago odpelje iz mesta, stran z ulic, na podeželje. Država vedno čisti posameznike in njihovo lastnino, če se le podredijo Božji volji na Zemlji in dosledno izvajajo predpise, zakone in za očiščenje plačujejo davke. Kot odrešilna cloaca maxima s sistemom odtočnih kanalov ureja iztrebke in odpadke, jih kanalizira in čisti. V 17. stoletju želi Hobbes upravičiti novo posvetno vlado, ki vodi ljudi, jim ukazuje. Odrešilna cloaca maxima se odlično poda k njegovim argumentom, zakaj ima vlada moč in vodstvo. Vlada usmerja tudi izključno zasebno lastništvo – iztrebke. In posamezniki se pokoravajo navodilom oz. ukazom. Navodila pa so inherenten del moderne države in knjiga je zgledno ogledalo tedanjega časa. Družbo bi rešilo le prebujenje, kar se zgodi v naslednjih stoletjih, stoletjih revolucij.

Ker mesto dominira, je podeželje kot odlagališče, ali bolje rečeno, počivališče odpadkov izven dosega javnega očesa. Tam se ti visoko cenjeni človeški izločki preoblikujejo v gnojilo, s katerim se obogati zemlja, ki iz tega razloga obrodi sadove. Sadovi izgubijo vonj in videz iz-

trebkov in so tako primerni, da se v sublimirani obliki vrnejo in bogatijo mesta ter trge. Na trgu se odvija blagovno-denarna menjava in postopoma se zabriše vsaka sled o dejanskem izvoru blaga in denarja.

To je to, kar država prikrito zahteva – da so stvari skrite, da je viden le končni rezultat, končni izdelek. V mesto se vrne le čisto in lepo, ostali iztrebki naj ostanejo v sferi zasebnega in skrbno je treba paziti, da kaj ne pride na ulice, da ne bi kdo ugotovil, da iztrebek niti najmanj ne diši. Državni načrt maksimizacije profita v kapitalizmu ne sme biti ogrožen in subjekti morajo nenehno čutiti odvisnost od absolutne države. Kajti ekonomija 16. stoletja ni zavezano srednjeveškemu pravilu omejevanja dobička. Cilj mu je obogatiti narod, utrditi nove oblike zasebne lastnine, svojo zadnjico je treba položiti na svoj kup zlata. Avtor nadaljuje, da je iztrebek v svoji sublimirani obliki zlato, denar. V tržni družbi se prodaja vse, vse dobi svojo ceno in vrednost. Lastnost izvrženega je, da se vrne in se rodi novo, nekvarljivo, kar ustreza zahtevam. Vendar se z nejavno obdelavo in pretvorbo iztrebka zakrije njegov izvor in s tem tudi izvor denarja. Država v isti sapi skuša prikriti realnost kapitalizma (enostransko bogatenje, izkoriščanje) in smrdljivo realnost iztrebka, ki pač že ob svojem izvoru nima lepega vonja. Izdelovanje raznih dišav, parfumov in razkužil služi za presenečenje – kjer se pričakuje, da bo smrdelo, se razširja opojen vonj. Ostati mora zgolj snov brez primesi, zgolj izdelek brez razvidnega ozadja odtujenega dela. Čistost in ljubezen do bogastva sta v kapitalizmu komplementarni nasprotji, in kot piše Max Weber v svojem delu o nastanku kapitalizma – hedonizem tu ni na mestu, kopičenje bogastva pa zagotavlja čistost, ki jo podeli Gospod.

Da izkoriščanje in bogatenje države deluje, morajo posamezniki verjeti v vsemogočno zaščitniško moč države, kljub temu da bogastvo v kapitalistični proizvodnji proizvajajo prav oni sami. Ali kot bi rekli politiki »dreka« – posamezniki odlagajo svoje iztrebke v zasebne kotičke in s tem oblikujejo primitivno oz. – po Laportovih besedah – primarno akumulacijo. Zato je treba poskrbeti za vedno nove strategije prikrivanja realnosti oz. je treba izumljati vedno lepše dišave, ki bodo s svojo esenco zasenčile smrad iztrebkov in odpadkov. Individualizacija poteka intenzivno, in kot očitno pokaže avtor, na popolnoma vseh področjih življenja.

Iztrebek in življenje se morata očistiti, in to z enim samim ciljem – s proizvodnjo smotnostjo in rentabilnostjo. Glas, ki pravi »vsakemu po njegovih potrebah«, predpostavlja, da se v skladu z idejo čistosti potrebe enači z željami in pričakovanja ostanejo v mejah še dopustnih stroškov za državo. Vendar pa se nobena potreba ne bi smela opravljati kar tako, brez koristi. Za nemoteno delovanje in uresničitev obogatitve države je treba zamotiti množico in za to je nujno potrebno, da obstajajo iztrebki in umazanija, ki jo morajo posamezniki po dolžnosti in zahtevah države urediti, jo obdržati v zasebnem in je ne puščati na plano.

Na neobičajnem primeru upravljanja z »drekom« in ostalimi odpadki Laporte govori o popolnoma realnih stvareh. Natančnejši pregled odkrije, da knjiga dobro zaobjame položaj ljudstva in njegovega slepega verjetja vodstvu. Množica zaupa vladarju in mu dovoli uporabljati moč v dobro države. Spoštujejo edikt o odpadkih za dobrobit mesta.

Laporte se je na nekoliko humoren način sprehodil po človekovem življenju in pokazal, kako prefinjeno se oblast infiltrira v posameznikov vsakdan in ga začne preoblikovati. Od stanja prevladujoče nesnage in skupnostnega duha nas avtor z govnom kot osrednjim objektom knjige popelje do stanja zasebnih latrin ter javnega in zasebnega sploh. *Zgodovina dreka* je torej paralelna zgodovini razvoja kapitalistične proizvodnje, ki za svojo zmago zahteva celotnega posameznika, predvsem pa njegovo delo, njegov »drek«. Ta je objekt, s katerim se država povzdigne, izguba tega objekta pa bi privedla v nepredstavljen konec vsega, v preobrazbo sistema.

Joca Zurc

Richard Giulianotti: Sport – A Critical Sociology.
Cambridge: Polity Press, 2005.
267 strani (ISBN 0-7456-2545-2), 59.95 USD

Sport – A critical sociology je delo sociologa, ki obravnava šport kot pomembno področje današnje družbe. Avtor, predavatelj predmeta *Šport in prosti čas* na Univerzi v Aberdeenu, Velika Britanija, v predgovoru dela pravi, da je sociologija otrok modernosti, saj se ukvarja z vprašanji v industrializiranih družbah. Popularnost športa, pa naj gre za svetovno prvenstvo v nogometu, olimpijske igre ali ameriški NFL's Super Bowl, zavzema v današnji družbi tako pomembno mesto, da ga, kot pravi avtor, sociologija vsekakor ne sme prezreti. Izjemna priljubljenost daje športu socialni, politični, ekonomski in kulturni pomen. Avtor šport celo enači z ljubeznijo, resnico in umetnostjo, opisuje ga kot medij, ki povezuje ljudi; moderni šport zagotavlja užitke za igralce in gledalce. Priljubljenost športa dokazuje, kot navaja avtor, izjemna rast športnih študij po letu 1980, odpirajo se novi oddelki na fakultetah pod vedami, kot so kineziologija, človekovo gibanje, športni menedžment ter prosti čas in rekreacija.

Avtor je delo razdelil na dvanajst poglavij. Prva tri temeljijo na klasičnih sociologije. Emil Durkheim, Marx Weber in Karl Marx so predstavljeni najprej kot sociologi in utemeljitelji socioloških idej, nato pa kritično proučevani z vidika obravnave športa v svojih teorijah. Zanimiva je interpretacija Durkheimove teorije, v kateri je šport predstavljen kot dejavnik ustvarjanja socialne kohezije in solidarnosti. Po Marxovi teoriji je šport sredstvo družbene moči, in to v vsakem zgodovinskem trenutku, ki izkorišča delavce (v primeru športa športnike) in manipulira s porabniki dobrin, torej gledalci. Četrto, peto in šesto poglavje analizirajo šport z vidika kulturnih študij. Avtor raziskuje, kako športna kultura oblikuje obrobne skupine: najprej izpostavi raso in etičnost, nato pa še spol in seksualnost. Avtor pravi, da se šport, ki je voden s pravili, zlahka prenese v vsako kulturo, kjer se prilagodi njenim potrebam. Šport dovoljuje različnim kulturam, da izrazijo stare in nove identitete ter konflikte, ki zadevajo skupnost, spol, družbeni razred in etičnost. Rasa, etičnost in spol pa hkrati osvetljujejo proces socialne konstrukcije in medkulturne kompleksnosti, ki se kažejo prek njih. Izpostavi velja, da avtor ne priznava vloge športa samo kot ogledala družbe in kulture, temveč izpostavi njegovo vlogo tudi kot aktivnega dejavnika v spreminjanju družbe. To je razvidno pri ohranjanju rasistične mitologije skozi šport in hkrati omogočanje socialne mobilnosti nebelcem s pomočjo športa. Z vidika spola in športa je vloga športa v oblikovanju spolnih norm, identitet in izkušenj tako pri ženskah kot pri moških. Znanstvena monografija tako ne predstavlja športa kot obrobne pojava družbe, ki bi samo spremljal dogajanje v njej oziroma ga reflektiral, temveč je šport aktivni dejavnik razvoja posameznika in družbe kot celote. Prav tako predstavljena analiza razlik v športu ne temelji kot v večini tovrstnih študij na izpostavljenem manjšem udejstvovanju žensk in na iskanju razlogov za to, temveč proučuje oba spola enakovredno z vidika vpliva športa kot dejavnika oblikovanja spolne identitete in družbenih spolnih norm. Na ta način je šport obravnavan kot eden izmed osrednjih družbenih dejavnikov, ki ustvarjajo in ohranjajo razlike med spoloma, in ne zgolj kot odraz obstoječih razlik.

Šesto poglavje, naslovljeno *Telo: disciplina, izdelek in užitek športa*, obravnava Foucaultovo tezo o telesnem in duhovnem discipliniranju človeštva. Področje športa namreč ustvarja močne čustvene povezave med posamezniki, kot tudi med skupinami. To poglavje se vsebinsko nadaljuje in razširja v osmem poglavju o športnem prostoru. Deveto in deseto poglavje sta namenjeni obravnavi prispevkov o vlogi športa v družbi, katerih avtorja sta Norbert Elias in Pierre Bourdieu. Avtor je njuni socialnozgodovinski teoriji o procesu civiliziranja človeštva prenesel na razlago športa in z njo razložil nasilje v športu.

Zadnje, enajsto poglavje o postmodernosti in globalizaciji prikazuje dve najpomembnejši področji razpravljanja v družboslovnih znanostih v zadnjih dvajsetih letih. Postmodernost se izraža v pomembni rasti medijev v športu, hitrem nastajanju novih športnih disciplin in preoblikovanju športnega stadiona v prostor fantazije. Avtor celo trdi, da moderni šport ilustrira globalizacijo kulturne prakse in družbenih odnosov.

Delo je zaključeno s priporočili za nadaljnje raziskave na področju proučevanja vloge športa v družbi. Giulianiotti tako predlaga, da se izvedejo raziskave naslednjih povezav: šport, sociologija in šolstvo; metodologija, teorija in sociologija športa; zgodovina, kultura in primerjalne študije; šport, politična ekonomija in politična moč; šport, družba in kulturna estetika; politično vlaganje v šport ter šport, sociologija in humanost.

Ker je delo *Sport – A Critical Sociology* namenjeno kritični sociološki interpretaciji modernega športa, je razumljivo, da se avtor v prvi vrsti naslanja na vedenje sociologije športa, uporablja pa tudi druge discipline, kot so kineziologija, antropologija, pedagogika, zgodovina, družbena geografija, politologija in filozofija, ki mu nudijo razširitev interpretacij. To daje delu prepričljivost, saj avtor ne ostaja samo na ravni znanj sociologije, temveč se prek različnih disciplin temeljito posveča fenomenu športa z družboslovnega vidika. Uporaba več področij se odraža tudi v navedbi bibliografskih enot, saj delo temelji kar na 624 virih. Bralcu pa bo ob tako bogati zbirki informacij in virov vsekakor v pomoč združeno stvarno in imensko kazalo, ki ob koncu dela pregledno predstavlja najpomembnejše pojme in avtorje obravnavanega področja. Razumevanje dopolnjujejo tudi opombe, ki so zbrane kot končne opombe.

Izpostaviti velja še avtorjevo razumevanje pojma šport. Med slovensko kineziološko in medicinsko znanostjo mnogokrat potekajo razprave o razlikovanju med gibalno aktivnostjo in športom. Avtor se sicer tega problema neposredno ne loteva, za potrebe svojega dela pa opredelitev športa – ki ga loči od ostalih oblik gibalne aktivnosti, kot so hoja, vaje na trimstezi, jutranja gimnastika ipd. – povzame po McPhersonu, Curtisu in Loyu (1989). Delo *Sport – A critical sociology* je tako posvečeno analizi samo tistih aktivnosti, ki so:

- strukturirane s pravili in simboli, prostorskimi in časovnimi okviri (npr. igrišče in časovne omejitve igranja);
- ciljno usmerjene: ciljno določeni objekti (npr. zadeti gol, zmagati na tekmi, zvišati povprečje), ki ločujejo zmagovalce od poražencev;
- tekmovalne: premagati nasprotnika, preseči rekord;
- zabavne: omogočajo igrive izkušnje, žlahtnijo človekovo bivanje;
- kulturno pogojene: tesno povezane s sistemom vrednot in moči posamezne družbene skupine.

Navedena opredelitev športnih aktivnosti je za pričujoče delo hkrati njena prednost in slabost. Vedeti je treba, da se večina posameznikov, celo otrok, ukvarja s športom v neorganizirani obliki, kjer se športne aktivnosti zelo hitro pretvorijo v gibalne. Gibalne aktivnosti so na tak način celo bolj prisotne v življenju posameznika in celotne družbe kot šport v strogem pomenu besede. Pa vendarle jih je avtor iz svoje analize izločil. Po drugi strani pa je osredotočenost samo na šport, kot je opredeljen zgoraj, avtorju omogočila, da je šport lahko analiziral zelo temeljito, s sprehodom skozi različne sociološke teorije in pojme. Pri prenosu avtorjevih spoznanj je zato treba upoštevati, da dobljeni rezultati, ki temeljijo na verodostojni metodologiji dela in bogati teoretski analizi, veljajo samo za omejeni vidik športa.

Zaključimo lahko, da delo *Sport – a critical sociology* šport obravnava skozi sociološke oči. Giulianiotti s sociološkimi pojmi razlaga prisotnost športa v družbi izjemno verodostojnost. Bralec v delu ne zazna, da bi bil avtor »obremenjen« s kineziološkim predznanjem. Lahko rečemo, da delo bogati kineziološko znanost. Dokazuje, da sta šport in gibanje družbena pojava, ki ju je treba obravnavati z vidika različnih znanosti. Vsaka obravnava posebej doprinaša pomembna spoznanja. Drugačen pristop in metode dela ter znanstveno ozadje dajejo delu odličnost in edinstvenost. S poudarjeno družboslovno komponento raziskovanja pa znanstvena monografija tudi

dokazuje, da šport ni zgolj medicinski pojav, kljub temu da je poznavanje biološkega delovanja telesa v športu neobhodno potrebno. Vpliv športa na posameznika je tudi na drugih področjih, kar pa lahko raziščejo samo družboslovne znanosti. Naravoslovje in družboslovje sta enakovredni znanstveni polovici, potrebni pri kineziološkem proučevanju vloge gibalne aktivnosti in športa v razvoju tako posameznika kot celotne družbe.

Delo je, kot je zapisal v svoji oceni knjige David L. Andrews z Oddelka za kineziologijo Univerze v Marylandu v Veliki Britaniji, je nepogrešljivo čtivo za vsakega resnega podiplomskega študenta kinezioloških znanosti, študij prostega časa, kulturnih študij, moderne sociološke teorije in sodobne športne kulture.

ABSTRACTS AND TABLE OF CONTENTS

Miroslav Stanojević, Matija Rojec and Martina Trbanc

Multinational companies and employment flexibility in Slovenia

The article is built around the question of the (un)flexibility of employment relations in Slovenia. The authors analyse data on employment and human resource development practices in four subsidiaries of multinational companies in Slovenia and complement this with statistical data and other research data to support the contention that employment practices in Slovenia are not similar to either the American nor German models but are uniquely Slovenian, including some original legitimating and motivating mechanisms. The authors emphasise the high functional and time flexibility of employment in Slovenia (also as a consequence of the co-operation of workers' representative bodies in companies and the high level of internal integration of employees) that was possible to develop due to the high level of employment security or relative numerical rigidity of the employment system. This was the key point that enabled the development of (agreed) high functional and time as well as the limited numerical (in the form of fixed-term contracts) flexibility seen in Slovenian companies.

Key words: multinational companies, employment practices, numerical, functional and time flexibility

Zdenka Šadl

Paid household work in Slovenia

The article discusses the problem of paid household in Slovenia and the role of this type of work in the reconciliation of work and family life. The author finds that it is difficult to estimate the scope of household services and the trend of paid household work because of the unregulated nature of employment conditions of domestic workers and due to a shortage of statistical and public opinion data on this social issue. The main goal of the article is to shed light on some socio-economic factors and changes in the post/transition period in Slovenia which may explain the presence of paid household work and its future trends. The available qualitative and quantitative data reveal that the majority of those who consumer cleaning and other domestic services come from households that feature more educated women.

Key words: paid housework, women, cleaners, Slovenia, reconciliation of work and family life

Bojana Lobe

Mixing qualitative and quantitative methods – old habits in new clothes?

The article deals with the mixed methods approach, namely the combined use of qualitative and quantitative methods which in recent years has become a topic of growing debate. Although this methodological approach may appear to be quite new, the article points out the valuable contribution of Chicago sociologists who, already a century ago, advocated the combined use of 'statistical methods' and a study case. Further, the incompatibility thesis of the diametrically different philosophical approaches underlying the qualitative and quantitative methods, which in the 1980s led to a so-called paradigmatic war, is presented. However, in the 1990s the advocates of such an approach offered solutions which spurred on intense development of the field. The author then draws a distinction between triangulation as the most frequently used term to denote mixed methods research and complementarity. The article concludes with the different typologies of mixed methods designs, pinpointing triangulation as being only one of the possible designs.

Key words: Qualitative methods, quantitative methods, mixed methods, integration, combined use, triangulation, complementarity

Andrej Fištravec, Andrej Naterer

Makeevka – a subculture of street children

After announcing its independence in 1990 Ukraine has undergone a series of social and political changes that, among others, have also resulted in increased criminality, low living standards, extreme poverty, homelessness and the problem of street children. In 2006 there are already thousands of children who live on the streets of almost every Ukrainian city and they have formed themselves into groups, that could be described as subcultures. The purpose of this paper is to present the quantitative results of research conducted in the Ukrainian city of Makeevka in 2000 that are evaluated in a longitudinal from 2000 until 2006 with particular emphasis on dynamic elements of the phenomena. Two main findings emerge from this research: the identity of an individual street child demands a street-life experience; the subculture of street children in Makeevka has developed an entirely new form of addiction – social addiction.

Key words: street children, Makeevka, subculture, social addiction, baltushka

Mateja Sedmak, Ana Kralj

Dangerous privacy – family violence in Slovenia

The paper discusses the problem of family violence in Slovenia. The research was based on a combination of different methodological approaches: an analysis of written sources, an analysis of transcripts of parliamentary debates, and questionnaire data. A (telephone) survey was conducted on a representative sample of the adult population in June 2005. The paper presents the characteristics of the current political debate on family violence and the (ideological) circumstances in which legislation is being prepared; the extent of family violence in Slovenia; an evaluation of the relevant operations of the state, state institutions, and non-governmental organisations and associations; attitudes to violence and the level of tolerance of family violence; differences in relation to the key demographic characteristics of the respondents and their commitment or lack of commitment to traditional values. As far as the extent of the examined phenomenon is concerned, the research results confirm the estimates of non-governmental organizations and indicate a lower level of confidence in the efficacy of the operations of the state and governmental organisations (police, centres of social work) and a higher level of confidence in the efficacy of operations of the non-governmental and voluntary sectors. Higher levels of tolerance of different forms of family violence are expressed by older respondents, those with lower levels of formal education, males, and religious respondents. In addition, respondents expressing a higher level of commitment to traditional values were more tolerant of family violence.

Key words: family, violence, policy, public opinion, Slovenia.

Table of Contents

ARTICLES

Multinational companies and employment flexibility in Slovenia.

Miroslav Stanojević, Matija Rojec and Martina Trbanc 7

Paid household work in Slovenia

Zdenka Šadl 33

Mixing qualitative and quantitative methods – old habits in new clothes?

Bojana Lobe 55

Makeevka – a subculture of street children

Andrej Fištravec, Andrej Naterer 75

Dangerous privacy – family violence in Slovenia

Mateja Sedmak, Ana Kralj 93

IN MEMORIAM

Andrej Pinter, 1975–2006 113

Boštjan Šaver, 1976–2006 115

BOOK REVIEWS

Boštjan Šaver: Nazaj v planinski raj – Alpska kultura slovenstva in mitologija Triglava.

Andreja Vezovnik 119

Hanno Hardt: Myths for the Masses – An Essay on Mass Communication.

Maruša Pušnik 121

Mirjana Ule: Psihologija komuniciranja.

Metka Kuhar 124

Andrej Kurnik: Biopolitika – Novi družbeni boji na horizontu.

Marinko Banjac 127

Rodney Stark: The Victory of Reason – How Christianity Led to Freedom, Capitalism, and Western Success. <i>Aleš Črnič</i>	129
Dubravka Ugrešić: Kultura laži. <i>Sašo Stojanov</i>	131
Sigmund Freud: Spisi o seksualnosti. <i>Karmen Šterk</i>	133
Dominique Laporte: Zgodovina dreka. <i>Katja Pesjak</i>	134
Richard Giulianotti: Sport – A Critical Sociology. <i>Joca Zorc</i>	137
ABSTRACTS AND TABLE OF CONTENTS	143

Miroslav Stanojević, Matija Rojec in Martina Trbanc

**Multinacionalna podjetja in (ne)fleksibilnost
zaposlovanja v Sloveniji**

Zdenka Šadl

Plačano gospodinjsko delo v Sloveniji

Bojana Lobe

**Združevanje kvalitativnih in kvantitativnih metod –
stara praksa v novi preobleki?**

Andrej Naterer, Andrej Fištravec

Makejevka – subkultura cestnih otrok

Mateja Sedmak, Ana Kralj

Nevarna zasebnost – nasilje v družinah v Sloveniji

ISSN 0352-3608

9 770352 360015